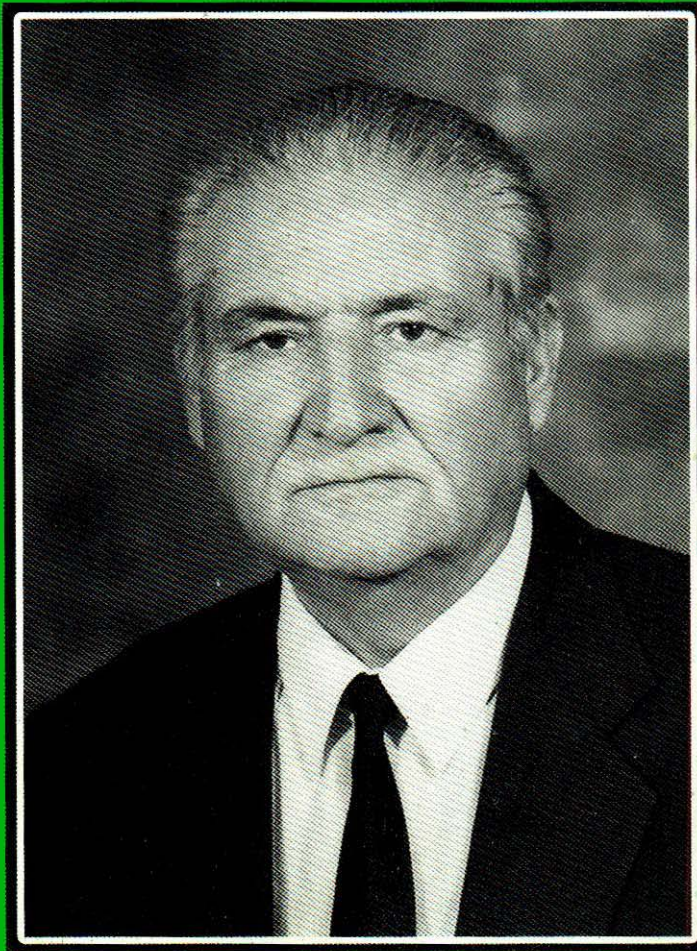

واریق

تورکجه - فارسجا کولتورل درگی
فصلنامه فرهنگی ترکی - فارسی

اوبوز اوچونچو اول، یاتیز قیش ۱۳۹۰، سایه ۱۶۲-۱۶۲
سال سی و سوم، پاییز - زمستان ۱۳۹۰، شماره ۱۶۲-۱۶۲

دکتر میرهدایت حصاری

اولو تانرى نين آدى ايله

وارليق

تۆركجه - فارسجا كۆلتورل درگى
فصلنامه فرهنگى فارسى - تركى

اوتوز اوچونجو ايل، سايى ۱۶۳-۱۶۲ پاييز - قيش ۱۳۹۰
سال سى و سوم شماره ۱۶۳-۱۶۲ پاييز - زمستان ۱۳۹۰

مؤسس، صاحب امتياز و مدير مسئول:
دكتور جواد هيئت

شماره امتياز: ۸۵۳۸

ایچینده کی لر:

- ۳..... وارلیق درگیسی ۳۳ یاشیندا- دوکتور جواد هیئت
- ۷..... سید محمدحسین شهریار(۱۹۸۸-۱۹۰۶) - تیمور احمدوف- ابراهیم رفر
- ۱۸..... کمال الدین مسعود خجندی عصر و محیط او- دوکتور میرهدایت حصاری
- ۲۶..... آذربایجان نخستین خاستگاه سومریان و موسیقی اوزانی- عادل ارشادی فر
- ۴۲..... انزاب لهجه سی ایله ادبی دیلیمیزین فرقلری- حسین محمدخانی «گۆنئیلی»
- ۴۹..... نظامی گنجوی دن بیر شعر- چئویرن: جعفر خندان
- ۵۰..... توفارقانلی عاشیق عابباس (عبّاس)- جواد دربندی
- ۶۳..... ساوالان حاقیندا بیر نئچه سؤز- حسن مجیدزاده «ساوالان»
- ۷۰..... ساوالان منظومه سیندن بیر بؤلوم- حسن مجیدزاده «ساوالان»
- ۷۹..... شاعر لر شاعری- منصور شکر «بانقین»
- ۸۴..... کتاب تانیتمی- دوکتور عزیز محسنی
- ۸۸..... خوتن جیرانی- نیر اوغلو
- ۸۸..... آذربایجانا- عزیز محسنی
- ۸۹..... بیر غزلدن بئش بیت - حسن مجیدزاده «ساوالان»
- ۸۹..... یوللار- مظفر سعید
- ۹۰..... آنا- خیرالله حق بیگی ساپلاق
- ۹۰..... هجران گنجه سی- ائلدار موغانلی
- نسخ خطی "دره نادره" تألیف میرزا مهدی خان استرآبادی در انستیتوی نسخ خطی فرهنگستان ملی علوم آذربایجان- دوکتور رعنا محمد اوا
- ۹۱..... عبدالله بیگ عاصی- زندگی و آثار- شهلا عبدالله یثوا
- ۹۵..... جلیل محمدقلیزاده ارثینین نشری چتینلیکلری- آفاق علی یثوا
- ۱۰۵..... در سوگ سرهنگ دکتر میر هدایت حصاری- وارلیق
- ۱۱۳.....
- TƏDQIQAT İŞİNDƏ BİR ELANIN ƏKS- SƏDASI-** Şəfəq Məmmədova.. ۱۱۹
- ZƏNGİLƏN RAYONUNUN TÜRK MƏNŞƏLİ TOPONİMLƏRİ VƏ ONLARIN TÜRKİYƏ ƏRAZİSİNDƏ PARALELLƏRİ-** Elçin Məhəmməd oğlu Məmmədov ۱۲۵
- MÜASİR TÜRK DİLLƏRİNDƏ GƏLƏCƏK ZAMANDA İNKARLIQ** Dr. Gülnarə Fəxrəddin qızı ƏLİYEVƏ ۱۳۵
- FAQ MƏSUD YARADICILIĞINDA OBRAZLARIN RUHİ VƏZİYYƏTİ** Sevil Məmmədaliyeva ۱۴۴

وارلیق درگیسی ۳۳ یاشیندا

دوکتور جواد هینت

وارلیق درگیسی چوخلاریمیزین بیلدیگی و تانیدیگی کیمی بیر ادبی- کولتورل درگی کیمی ۳۳ ایلدن بری ایکی دیلده، یعنی آذربایجان تۆرکجهسی و فارس دیلینده تهراندا طرفیمیزدن نشر ائدیلمکده دیر.

بو درگی ایران اسلام انقلابیله یاشیتدیر. چونکی اوندان اؤنجه پهلوی لردن دؤنمینده تۆرکجه یازی یازماق و درگی

چیخارتماق یاساق ایدی.

۱۹۷۹- جو ایلده اسلام انقلابیله پهلوی رژیمینین سقوتیله بیر چوڭ یاساقلار قالدیریلدی و یئنی آنا یاسایا گۆره بیزلره، یعنی ایرانلی تۆرکلره نسبی بیر دیل آزادلیغی وئریلدی. من بو فرصتدن یارارلاناراق دیلیمیزه باغلی اولان بیر نئچه دوستومو ائویمیزه دعوت ائتدیم و اؤنلارلا بئله بیر درگی نین چیخاریلماسینی اؤرتایا قۇیدوم.

بو گۆن او دؤستلاردان مجیدزاده، سؤنمز و اغنامی دن باشقا هامیسی وفات ائتمیش و تانری نین رحمتینه قۇوشموشدور. من اؤنلارین یعنی دوکتور حمید نطقى، دوکتور م.ع. فرزانه، ملى شاعریمیز بولود قاراچورلو «سهند»، تیمور پیرهاشمی، عبدالکریم منظوری خامنه و حسینقلی کاتبی نین آدلارینی چکمه یی اؤزومه وظیفه بیلیرم. تام او سیرادا سهند وفات ائتدی و من درگی نین آدینی سهند قۇیماغی تکلیف ائتدیم. دوکتور نطقى «سهند» آدیله بیر غزئت چیخدیغی اؤچون اؤنلار طرفیندن اعتراضا معروض قالماغی دؤشونه رک، هم ده پهلوی لر طرفیندن دیلیمیز و کۆلتوروموز انکار ائدیلدیگیندن درگی نین آدینی «وارلیق» قۇیالیم دئیسه، تکلیف ائتدی. بیز ده قبول ائتدیک. او زمانلار تهراندا یاشایان و آنا دیلیمیزه و ائلینه باغلی قالان همشهری- لریمیزله آذربایجان جمعیتی قورمورشدوق و اؤزاداکى اجلاسلا ریمیزدا دیل و کۆلتوروموز حقینده مذاکره لر آپاریردیق. اساساً جمعیت کۆلتورل مقصدلر اؤچون قورولموشدو و درگینی ده جمعیتین اؤرقانی کیمی چیخارماغا قرار وئر دیک.

تاسفله سؤیله مه لی یم کی بعضی هم شهری لریمیز سیاسی آزادلیق هاواسینی دؤزگۆن دیرلندیره بیلمه دیلر و بیزیم سؤزلریمیزه باخمایاراق جمعیتده سیاسی

مسئله‌لری اورتایا قۇیدولار و جمعیتی سیاسی بیر پارتی‌یه چئویرمک ایسته‌دیلر. اونا گۆره بیز ده (من و دوکتور نطقى) جمعیتدن آیریلماغا قرار وئردیک و وارلیق درگیسینی مستقل اولاراق چئخارماغا باشلادیق.

باشلانقیجدا ۴-۵ نفردن باشقا بۇیوک علمی- ادبی ایش ایچین حاضرلیقلى آدامیمیز یۇخایدی. (۱) بیز ایلك گۆندن نه باهاسینا اولورسا بو ایشی باشاریله گۆرمه‌یه قرار وئرمیشدیک، وارلیق درگی‌سی‌نین ایلك سایبسی چئخدیقدان سؤنرا استاد شهریار تبریزدن منه تلفن ائتدی و درگی‌نین ایکینجی سایبسینا بیر شعر (آزادلیق قوشو وارلیق) گۆندره‌رک منه دئدی کی: منی ده اؤز یازیچی‌لار و شاعرلرینیزدن حساب ائدین و هر سایى دا مندن بیر شعر قویون!

استاد شهریارلا من ۱۹۴۱- نجی ایلدن تانیش‌ایدیم و ۱۹۷۱- جی ایلدن سؤنرا یاخین اولموشدوق. اؤنون بو تکلیفی و گۆندردییی شعر (وارلیق)ین خلقیمیز یانیندا دیر و اعتبارینی، البته کی آرتیردی. بیر نچه آی سؤنرا پروفیسور بیگدلی و سؤنرا پروفیسور حمید محمدزاده باکی‌دان گلدیلر و بیزیم یازیچی‌لار قروپونا قاتیلدیلار. بیز ایلك سایى‌دان امک‌داشلاریمیز آراسیندا ایش بؤلومو آپاردیق. دوکتور نطقى باش مقاله‌لری و دیلیمیزین قراماتیکاسینی عهدہ‌سینه آلدی. من ده دیلیمیزین، یازیلی و شفاهی ادبیاتیمیزین تاریخینی سلسله مقاله‌لرله یازماغی اؤزیمه آلدیم. عینی زماندا ائلیمیزین تاریخی حقیقنده مقاله‌لر یازدیم و سؤنرادان اؤنلاری کتاب شکلینده نشر ائتدیم.

دوکتور فرزانه فؤلکلور حقیقنده، پروفیسور بیگدلی ادبیاتیمیزدا تصوف جریانی و باشقا تحقیقی مقاله‌لر یازدی.

تبریزده دوکتور صمد سرداری‌نیا ایران و آذربایجان تاریخینده حریت و وطن یؤلوندا مبارزه ائدن شخصیتلریمیزی فارسجا مقاله‌لری‌ایله اؤخوجولاریمیزا تانیتماغا باشلادی.

شاعرلریمیزین بیر چؤخلاریندان وارلیق‌ین هر سایى‌سیندا شعرلریندن اؤرنکلر باسیلیردی. ساوالان و سؤنمز (کریم مشروطه‌چی) ایلك گۆندن هم شاعر، هم ده یازیچی کیمی بیزیمله امک‌داشلیق ائتمیشلر. اسماعیل هادی بیر گنج عالم و یازیچی

كىمى دَيرلى مقاله لر وئرميش و بير قرامر كتابى و ديليميزين ائتمولوژيك سؤزلويونو نشر ائتميشدير.

دوكتور ميرهدايت حصارى، على كمالى، ابراهيم رفر، رسول اسماعيلزاده، رسولوند و باشقالارى مقاله و شعرلريله وارلىق درگيسى ايله امكداشلىق ائتميشلر. بير چوخ يئنى يئتمه گنجلريميز ايلك شعر و يازيلارنى وارلىقدا چاپ ائتديرميشلر. بونلارين بير چوخو بو گون تانينميش شاعر و يازيچى كىمى آد- سان صاحى اولموشلار.

بىز عرب الفباسيله وارلىق درگيسىنى چتخارماق مجبوريتينده اولدوغوموزا گوره عرب الفباسىنى تورك ديلينه اويغونلاشديرماق اؤچون بعضى دياكرىتيك اشاره لرله اؤنو نىبى شكىلده فؤنئتكلكشديرديك. بو گون بو الفبا نىبى شكىلده استاندارد بير شكىل آلميش و وارلىق الفباسى آدى ايله تانينميشدير. (ح. نطقى)

وارلىق درگى سينده شمالى آذربايجان يازيچى و شاعرلرى نىن ترجمه حالى وئريلميش و اؤنلاردان بير چوخ مقاله و شعرلر باسيلميشدير. هم ده توركىه و جىفاتاى ادبىياتى نىن مشهور ادبى شخصيتلرى حقىنده تحقىقى مقاله لر وئريلميشدير.

وارلىقدا يئنى سئى- اؤرخون ادبى آبيده لرى و اسكى تورك ادبىياتى حقىنده قىصا فقط دَيرلى معلومات وئريلميشدير. وارلىق ين ضميمه سى اؤلاراق منىم (تؤركلرين تاريخ و كؤلتورونه بير باخىش)، (ادبىياتشناسلىق)، (ايكى ديلين مقايسه سى)، (آذربايجان ادبىيات تاريخينه بير باخىش (۲ جلد) و آيرىجا (تورك دىلى و لهجه لرى- نىن تاريخى سىرى) كتابلارى نشر ائدىلميشدير. بو كتابلار باكىدا و بير قسىمى ده توركىه ده يئرلى لهجه و الفبا ايله باسيلميشدير.

وارلىقدا ديليميز و كؤلتوروموزون دؤشم نلرى نىن يازديقلارى مقاله لره علمى و كسگىن جوابلار وئريلميشدير.

وارلىق سؤن ايلرده بير مكتب حالىنى آلميش، بو گون ديليميزى و ادبىياتىمىزى ياخشى بىلن بير نىسيل يئتشميشدير. مثال اؤچون سؤن ايلرده آنكارادا ايشله ين محمدرضا هيئتى ذكر ائده بيلريك.

بىز وارلىقدا ادبى آدرى توركجه سيله يازيرىق، آنجاق اورتاق توركجه يه ده ميليمىز حس ائدىلير. وارلىقدا باسيلان مقاله لر حقىنده بير چوخ لىسانس، فؤق

لیسانس و دوکتورا تئزلیرى یازیلمیش و اۇرادا باسیلان علمی مقاله لره علمی دَیر و درجه وئریلمکده دیر.

وارلیق بو ۳۳ ایلده بیر چۇخ چتینلیکلری آرخادا بوراخمیش فقط بونلارین بو گۆن ده ایزلری آز- چۇخ داوام ائتمکده دیر.

ایراندایاریم عصردن چۇخ پهلوی لر رژیمی دؤنمینده تۆرک دیلی یاساق اولموش و اۇنا دۆشمن کیمی باخیلمیشدیر. اۇ رژیمین آداملاری تۆرک دیلینی کؤمونیسیت و بؤلوجولرین دیلی کیمی تانیماغا چالیشمیشلار.

بیز فارسلاری سئوریک و اۇنلاری ایرانلی قارداشلاریمیز بیلیریک. اۇنلار دا بیزی سئویرلر. آنجاق اوروپادان گلن ناسیونالیزمین تأثیریه شوونیسیت پان فارسیسیت بیر طبقه تۆره میس. بونلار فارسجادان باشقا هئچ بیر دیلین رسمی تانیماسینا اجازه وئرمیرلر، اۇزلیکلر تۆرک دیلینی ایرانین دۆشمن لری نین و بؤلوجولرین دیلی کیمی قبول ائدیرلر.

وارلیق مادى باخیمدان دا چتینلیکلره قارشیلشمیشدیر. وارلیق دا هئچ بیر اعلان قبول ائتمه دییمیز اۆچون بو گۆن ده ضرر وئرمکده بییک. ایران دا تۆرکجه درگی چتخارماق چتین دیر. اۇنا گۆره ایندی یه کیمی نشر اولونان تۆرکجه غزئت و درگی لر آز بیر زاماندا باغلانمیشلار. وارلیق ۳۳- ایل داواملی نشر اولونموش و اؤمید ائدیرم بوندان سؤنرا دا دَیرینی الدن وئرمه دن نشرینه داوام ائده بیلسین.

انشاء الله

سید محمد حسین شهباز (۱۹۸۸ - ۱۹۰۶)

مقاله نین مؤلفی: پروفیسور تیمور احمدوف، فیلولوگیا علملر دؤکتورو

آراشدیران و الیفامیزا کؤچورن: ابراهیم رفرف

(ایکینجی و سؤنونجو بۆلوم)

«حیدر بابایا سلام» ایراندا و اؤنون حدودلاریندا کناردا یایلیدیقجا شهبازین پرستشکارلاری آرتیردی. نصرت الله فتحی آذربئیگی ایران شاعرلری نین «حیدر بابایا سلام» پؤئماسینا یازدیقلاری نظیره لری تۆپلایب، ترتیب ائتدیگی «یادی از حیدر بابا» (تهران ۱۹۶۴) کتابیندا نشر اتمیشدیر.

بۇزادا علی تبریزی نین غزللری، علی آذری نین «شهبازا امید»، حبیب ساهرین «لیریک شعرلر»، جوشقونون «عزیز شهبازا سلام»، جبار باغچه بانین «حیدر بابانین دیلینجه شهبازا»، عنایت الله امیرپورون «پرکزن نظیره لری» تۆپلانمیشدی. نصرت الله فتحی آذربئیگی «شهبازا تعظیم» شعرینی ده کتابا داخل اتمیشدی. نصرت الله فتحی آذربئیگی ۲۰ ایللیک آیریلیقدان سؤنرا شهبازا گؤروشونو خاطر لایب یازیر:

«بۇ گؤروشوموزده استادین منه ظارافاتلا دندیگی یکی سؤزو بۇ اؤلدو:

- تهراندا بیزیم سلامیمیزا جواب وئرمزدین، ایندی نه اؤلدو، «شهبازا تعظیم»

یازیب گؤندیرسن؟

من ده استاددا جواب وئردیم:

- استاددا همیشه حرمتیم اؤلموشدور، آنجاق سیز اؤ زامان هله اؤلمز «حیدر بابایا

سلام» اثرینی یاراتمامیشدینیز. سیز بۇ اثرینیزله تکجه منی یوخ، بۆتون آذربایجانلی اؤزونوزه منتدار اتمیشسینیز. سیز ائله بیر شعر مکتبی یاراتمیشسینیز کی، هر کس اوردادا اؤز اؤره ک آرزولاری نین و دردلری نین مرهمینی تاپیر.

«یادی از حیدر بابا» کتابیندا تۆپلانان بۆتون نظیره لردن و منظوم مراجعتلردن گؤروندویو کیمی، شهبازین پؤئماسی اؤنلاردا بؤیوک روح یؤکسکلییی یاراتمیش، اؤنلارین یارادیجیلیغینا جدی تاثیر گؤستریمیشدیر.

«حیدر بابایا سلام» پؤئماسی نین حیرت و سئوینجله قارشیلانماسینا سبب اثر

ده دؤغما آنا دیلینده خالق معیشتی نین بدیعی لوحه لری نین استادلیقلا رئال تصویر

ایدی. شاعرلر، یثری گلدیکجه اؤز اثرلرینده شهریارین موقعینه قیمت وئریر، اؤنون صنعتکارلیق قدرتیندن بحث ائدیرلر.

جبار باغچه بان «حیدر بابانین دیلینجه شهریارا» منظومه سینده استاد شاعرین گنج ده اؤلسا دؤغما وطنه قاییدی، دؤغما آنا دیلینه یئنی رونق وئرمه سینی تقدیر ائدیر، بیر ائل آغساقالی کیمی «ایندی کی دیل آچدین، سوئسما» دئییه، اؤنو یازیب- یاراتماغا رۇحلانديرير. شهریارین قلم دؤستو سهند ده اؤز منظوم مکتوبوندا («سهندین شهریارا مکتوبو») اؤنو «حیدر بابا» عنعنهلرینی دوام ائتدیرمه یه، دؤغما ائللین قایغیسینی چکمه یه چاغیریر («آذربایجان» ژورنالی، ۱۹۷۲، سایى ۱، ص ۱۹۵):

اؤزگه چیراغینا یاغ اولماق بسدیر،

دؤغما ائللریمیز قارانلیقدادیر.

یانیب- یاندیرما یاق یادین اوچاغین،

اٹویمیز سو یوقدور، قیشدیر، ساختادیر.

چکک شعر توپون، هایدی قارداشیم،

سن حیدر بابایا، من ده سهنده.

شاعرین سیلاحی نغمه دیر، سؤزدور،

نغمه میز یایلیسین شهره کنده.

یازاق، هر میصراعیمیز بیر بایراق اولسون،

حقیقت بایراغی، ظفر بایراغی.

پارلا سین مایاک تک، یان سین چیراق تک،

گلجهک مایاغی، اومود چیراغی... (اورادا ص ۱۹۸-۱۹۷)

شهریار یارادیجیلیغی عراقین تۆرک دیللی ساکین لری - کرکۆکلؤلر آراسیندا دا گئنیش یایلمیشدی. کرکۆک ادبیاتی نین گۆرکملی خادیم لری عبداللطیف بندر اوغلو، عطا ترزی باشی، حسینعلی مبارک، رضا دمیرچی، احمد اؤتراقچی اوغلو و باشقالاری جنوبی آذربایجان ادبیاتینا حدسیز مارق گؤسترمیشدیلر. عطا ترزی باشی نین «قارداشلیق» ژورنالیندا (۱۹۶۴، سایى ۴) چاپ ائتدیردییی «شهریار» مقاله سیندن معلوم اولور کی، «حیدر بابایا سلام» پوئماسی کرکۆکلرین آراسیندا گئنیش

يايلىمىشىدىر. عبداللطيف بندراۋغلو «حيدر بابايا سلام» پۇئاماسىندان تائىرلنەرك «گور - گور بابا» شعرىنى يازمىش، كر كۆكدە اۋلان داغا مراجعت فونوندا خالق حياتىنى وصف ائتمىشىدىر.

كر كۆك شاعرى حسينلى مبارك «توز خورماتو» (۱۹۶۵) پۇئاماسىنى بۇيوك استادىن اثرينه نظيره يازمىشىدىر. «حيدر بابايا سلام» سبكىندە قلمە آلدىغى پۇئاماسىندا حسينلى مبارك اۋز دۇغما قصبهسىندە - توز خورماتو و اونون طبعى گۆزلىكلرىنى، كر كۆكلرىن معىشتىنى، وطن سئوگىسىنى محبتله قلمە آلمىشىدىر.

آذربايجان اۋخوجولارى شهربارىن اثرلى ايله كئچن عصرىن ۶۰- جى ايللىرىدىن تانىش اولموشلار. گۆركملى يازىچى و ادبىيات شؤناس عاليملر - ميرزه ابراهيموف، ر. سولطانوف، بالاش آدراۋغلو، حميد محمدزاده، م. على اۋغلو، ا. حسينى، غلامحسين بيگدىلى، ا. جعفرپور شهربار پۇئزىياسىنىن تدقيقى و تبليغىندە مستثنا رؤل اوينامىشلار. شهربارىن آذربايجان دىلىندە يازدىغى شعرلىرى، ائله جه ده فارسجادان اندىلن ترجمه لرى شاعرلىرىن بۇيوك ماراغىنا سبب اولموش، اۋنلارىن يارادىجىلىغىندا عكس صدا دۇغورموشدو. سؤلئيمان رۆستم «شاعر قارداشىما مکتوب»، «آيرىلىق»، محمد راحيم «شهربارا آچىق مکتوب»، بختيار وهابزاده نىن «شهربارا»، شامىل عسكروفون «داغلار، آرخالى داغلار»، غريب آشكارى نىن «شهربارىن حيدر بابايا سلام اثرينه جاواب»، عباسلى كريموفون «گۆيچه دن سالاملار»، على آقا واحيدىن «يله» رديفلى غزلى»، تارى يئل اؤمىدىن «شهربارىن آنا دىلى»، مۇراد شئيدانىن «سالام سنه، حيدر بابا شاعرى»، خليل رضانىن «تبريزيم»، ايوب سعدى نىن «حيدر بابا»، خيدىر آلولونون «حيدر بابا، سهنديمه بير ده دى» شعرلىرى - اتحاف، جاواب و نظيره لر - استاد شاعره بۇيوك محبتىن ايفاده سى ايدى.

صمد بهرنگى «شهربارىن حيدر باباسىنى خاطىرلاركن» مقالهسىندە اثرىن ايراندا، ائله جه ده خارچى اۋلكه لردە كۆتلەوى نشرى و خالق آراسىندا گئنىش يايلىماسى باره ده معلومات وئيرىر. ۱۹۶۴- جۆ ايلده تهراندا شهربارىن «حيدر بابايا سلام» پۇئاماسىنا نظيره يازان شاعرلىرىن شعر تۇپلوسونا - «حيدر بابانى خاطىرلاركن» آنتالوگياسىنا اۋز مۇناسبتىنى بىلدىرىر. صمد بهرنگى بۇرادا، شهربارىن شأنىنه حصر اولونموش شعرلر استثنا اولماقلا، اكثرىتى «روحسوز و تقليد» خاراكتىرلى منظوم

اثرلرین تۇپلاندىغىنى قئىد ائدير. اۋنون فکرىنجه محمد راحيم، جۇشقون و سهند شهربارين منظومه سيندن تاثيرلنهرک دقتى جلب ائدن اثر يارادا بيلميشلر.
صمد بهرنگى اۋز مقاله سينده باريزين (عباس اسلامى نين) «ائل داياغينا سلام»،
على كوشانين «حيدر بابانين شهربارا سلامى» منظومه لرینی تحليل ائتمه يه و
قيمتلنديرمه يه چالشميشدير.

لاکين شهربارين «حيدر بابايا سلام» پوئماسى نين خالق آراسيندا شهرت
تاپماسى و اۋنا نظيره لر يازيلماسى سببىنى ايضاح ائدهرک، صمد بهرنگى اثرين
ماهيتىنى، خلقيليينى و بديعى دتيرىنى درک ائده بيلمه دييندن يانليش ملاحظه لر
سۋيله يير.

اۋ، «حيدر بابايا سلام» پوئماسى نين «آذرى تۆركى ديلينده دانشانلارا» تاثيرىنى
بوۋ اثرين كۆتله وى نشرينده و گئنىش ياييلماق ايمكانيندا گۇروردو. صمد بهرنگى يازير:
«من يالنيز اۋنو دئيه بيلرم: ان بۋيوک تاثير اۋندان عيبارتدير كى، شهرباردان قاباق و
سۋنرا يازانلارين اثرلىرى كۆتله لرین اينده يۋخدور و اۋنلارى نشر ائديب يايماغا امكان
اۋلماميشدير». (خوشه، ۱۹۶۸، سايى ۲۰، ص ۱۱۴).

اۋ، تردۆدله دۆشونور، گمان ائدير كى: اگر وۇرغونون (صمد وۇرغونون) اثرلىرى نين
«حيدر بابا» قدر چاپ و ياييلماق ايمكانى اۋلسايدى، گۆره سن بوۋ قدر يازيچى
شهربارين آردينجا گئدر و اۋنو تقليد ائدرديمى؟».

صمد بهرنگى سۋنرا حقيقتى درک ائتدییندن فکرىنى ديشير، مقاله لرى نين
بیرينده يازير:

«شهربار «حيدر بابايا سلام» ى ايله آذربايجان يازيلى شعرينده يئنى صحيفه لر
آچدى. «حيدر بابا» نين بۋيوک بير حيصه سى سۋزون اصل معناسيندا شعردير. «حيدر
بابا» نين تاثيرى ائله بير سويته ده اۋلدو كى، چۇخلارى اۋنو تقليد ائده جک اثر يازديلار،
حتى اۋنون قافيه لریندن، وزنیندن، فۇرماسیندان، شكليندن، بعضاً مضمونوندا دا
استفاده ائتديلر».

***

«حيدر بابايا سلام» پوئماسيندا بشرى و مىلى دوغولارى وحدتله صنعتكارلىق
قدرتى ايله ساده پوئتيك ديلده تصوير ائتمه سى شهربارا شهرت قازانديرميشدير.

ادبیات شۆناس اسمیرا شۆکوروا اۆز تدقیقاتیندا «حیدر بابا سلام» اثرینه ساییسز حسابسیز نظیره حصر اندیلمه سینی شاعرین پوئزیاسینداکی خلقی لیکله علاقه لندیریر. بۇ سبکده اثرلرین یازیلما سینی نین عنعنه یه چئوریلمه سی بئله لیکله تۆرک دنیاسیندا شهریار ادبی مکتبی نین یارانما سینی نین تصادۇفی اولما دیغینی اساسلان دیریر. او، حاقلی اولاراق یازیر: «درین اومانیزم، انسان پرورلیک ایدیالاری، حیاتا، گۆزلیگه، انسانا سئوگی، خبیثلییه، پیسلییه، ظولمکارلیغا، شر قوه لره نفرت اوزرینده کؤکنمیش بۇ شعر دنیاسی دوغولاری وجده گتیرمیش، اهل - قلملرین ایله مامینی قانادلان دیرمیش دیر» (اسمیرا شۆکوروا: «محمد حسین شهریار، حیاتی، محیطی، یارادیجیلیغی»، باکی، معاریف نشریاتی، ۱۹۹۹، ص ۱۶۹).

«...حیدر بابایا سلام» منظومه سینی دوغما آنا دیلینده قلمه آلماقلا شهریار بیر معنوی انقلاب یاراتدی، تۆرک دنیاسینی سۆزون اعجازکار قدرتی ایله اویاتدی. «حیدر بابا» ایله ادبیاتدا شهریار مؤعجوزه سی باش وئردی. دیلینی، دینی، مدنی، معنوی بؤیوکلو یونو دانانلارا شاعر گؤستردی کی، ایللرله دیلی، مدنی - دمیر بوخوولار، منگنه لر آراسیندا ساخلانسا دا، جنوبی آذربایجاندا ادبی - معنوی پروسس دوام ائدیر. بۇ خالق معنوی آنلامدا دیری دیر، تام دیر و دنیانین انکیشاف ائتمیش اولکهلرینده یاشایان خالقلار کیمی اؤریژینال، تکرارسیز مدنیته، یاراشیقلی دیله، زنگین ادبیات خزینه سینه، عوموم بشری ماددی و ملی - معنوی دیرلره صاحب دیر» (یئنه اوردادا، ص ۲۱۴).

فارس دیلینده یازیب - یاراتدیغی اثرلرله فارس ادبیاتی تاریخینده یۆکسک موقع توتماسینا و معاصر فارس پوئزیاسیندا مثلسیز خدمتلی ایله یاناشی، شهریار گؤرکملی آذربایجان شاعری کیمی تانینیر. بۇ، هر شئیدن اول، شاعرین تبریزده دوغولماسی، تۆرک اصیللی، تۆرک روحلو اولماسی و اساساً بۆتون شرق عالمینده عکس - صدا دوغورموش «حیدر بابایا سلام» منظومه سینی نین، ائله جه ده «سه ندیم»، «تۆرکون دیلی»، «ائل بۆلوبولو»، «بهجت آباد خاطیره سی»، «تۆرکیه یه خیالی سفر»، «آمان آیریلیق»، «شاطیر اوغلان» و باشقا اثرلری نین آذربایجان تۆرکجه سینده یازیلما سینی ایله باغلی دیر» (اسمیرا شۆکوروا، شهریار پوئزیاسیندا خالق حیاتی، باکی، علم نشریاتی، ۱۹۹۶، ص ۷).

شهریار الینه قلم آلدیغی ایلك گنجلیك دؤوروندن دؤغما دیلده شعر یازماق نیتینده اولسا دا، یالنیز اوتوز یاشیندان سؤنرا آرزوسونو حیاتا کئچیرمک ایمکانی تاپا بیلیمیشدیر. اؤنو اؤز وطن لری حاقیندا آز- چؤخ یازان یاشیدلاری نین شعرلری قانع ائتمیردی. اؤره ییندن کئچیردی کی، هم یئرلیرینه، ائله جه ده یاشیدلارینا خوش گلن، شیرین اؤلان «یئرلی ترانه لر فؤرماسیندا بیر شئی» یازسین. آنجاق اوزون مدت تهراندا یاشادیفیندان «آذربایجان کند لهجه سینه خاص اؤلان شیرین لهجه، ظارافات و تعبیرلر دن، دئمک اؤلار کی، اؤزاق» دؤشموشدو. اوشاقلیق چاغلاریندا کی خاطرهلری ذهینده «سؤلغون و آنلاشیلماز تابلولار» کیمی قالمیشدی.

۱۹۴۱- جی ایله، ۳۶ یاشیندا شهریارین آغیر خسته لندی، فیزیکی و معنوی سارسینتی کئچیردیگی، اؤنا گؤره ده بؤتون دنیا نعمت لریندن بئزیکدیگی، هر شئیدن امتناع ائتدیگی بیر واختدا تهرانا گلن آناسی اؤز نوازش و قایغیسی ایله تکجه شاعرین فیزیکی قدرتی نی اؤزونه قایتارمادی، هم ده معنوی عالمینده «گیزلی بیر بؤساط یاراتدی». شهریار یازیر: «رحمتلیک آنام تهرانا گلدییی واختدان اؤنون سحیرلی نفوذونون تأثیری ایله یادداشیندا قورویوب- ساخلادیغی کئچمیش خاطرهلرینی منه دانیشماقلا شیرین ناغیللار یواش- یواش منیم اؤلوروما جان وئردی. رنگلری سؤلموش خاطرله لوحه لری یئنی دن اؤز کئچمیش رنگلری ایله منیم ذهینده جانلاندی».

بوحدایته دن سؤنرا شاعرین قلبینده کی آرزولار اویانمیشدی. اؤنون ایلهام پریسی نین طوطو دیلی آچیلیمیشدی. شهریار دؤغما دیلده شعرلر یازماغی، آناسی، قؤهوم- قارداشی، ائل- اوباسی قارشیسیندا اؤولادلیق بؤرجونو یئرینه یئتیرمه یی قارشیسینا مقصد قویموشدو. اؤ اؤزو یازیر کی: «بو داغ باسیلمیش یانقلی چاغلاریم منه «حیدر بابا» منظومه سینى و «ای وای آنام!» شعرینی یاراتماغا امکان وئردی».

شهریار یاخین همکارى نیک اندیش نوبرله صحبتینده دئمیشدیر:

- «حیدر بابا» آذری دیلینده یازیلیمیش بیر شئدئور (اؤلور اثر) دیر کی، اؤنون میدانا گلمه سینده اؤزومو بؤتونلوکله آناما منتدار بیلیرم. ائله بیل اؤنو آنام یازیب- یارادیب. اگر اؤ اؤلما سایدی، «حیدر بابا» دا اؤلمازدی. اؤنون خالق طرفیندن حرارتله قارشیلانماسی منیم باش اؤجالییما و سئوینجیمه سبب اؤلدو.

شهریارین «دریا ائله دیم» شعرینده ده آنا دیلینه محبت، افتخار و غرور ایفاده اولونموشدور. شاعر «حیدر بابایا سلام» پوئماسینی دوغما دیلده قلمه آماقلا یارادیجی بیر ایش گۆرمه سینه دقتی جلب ائدیر:

تۆرکی بیر چشمه ایسه، من اونو دریا ائله دیم،
بیر سویوق معرکه نی محشر - کبرا ائله دیم.
بیر ایشیلتی یدی، سها اولدوزی تک گۆرسنمز،
گۆز یاشیملایا من اونو عقد - ثریا ائله دیم.

باخ کی «حیدر بابا» افسانه تک اولموش بیر قاف،
من کیچیک بیر داغی سر منزیل - عنقا ائله دیم.

نه تک ایراندا منیم ولوله سالمیش قلمیم،

باخ کی تۆرکیده، قاقازدا نه غوغا ائله دیم.

باخ کی تهراندا دا فرزانه لر اولموش واله،

باخ کی تبریزده نه شاعرلری شنیدا ائله دیم.

هم «سهنده» سهندین داغین ائتدی باش اوچا،

هم من اوز قارداشیمین حاقینی ایفا ائله دیم.

آجی دیلرده شیرین تۆرکی اولوردو حنظل،

من شیرین دیلره قاتدیم اونو، حلوا ائله دیم.

هر نه قالمیشدی کئچنلردن اونا بال پتگی،

اریدیب موئلو بالین شهد - مصفا ائله دیم.

تۆرکی، واللله، آنالار اوخشایی، لای - لای دیلی دیر،

دردی می من بو دوا ایله مداوا ائله دیم.

شهریار، حئیف، سویوقدور بو دیرمان هله ده،

دارتماغا یوخدو دنی، من ده مدارا ائله دیم.

«حیدر بابایا سلام» پوئماسیندا شاعر هموطنلری نین معیشتینی، گۆن گۆذرانی، حیات طرزینی و عادت - عنعنه سینی خالق شعرى روحوندا الوان پوئتیك بو یالارلا تصویر ائتمکله حیاتین جانلی، رئال بدیعی لوحه لرینی یاراتمیشدی. خالقین کشمه - کشلی حیاتی نی زمان و مکان داخلینده رئال لوحه لرده جانلاندیرماق اوچون شهریارین حیدر بابایا مراجعت ائتمه سی تصادفی دئییلدی.

شهریار داغی طبیعتین اوڭو اثری، تاریخی حادیشه‌لرین جانلی شاهیدی حساب اندیردی. اونا گوره ده قلبیندن قوپان ناله‌لری نین گؤیلره یۆکسلیب، اوڭالیقلاردا عکس- صدا دؤغورماسی اۆچون حیدر بابا داغینا تاپینیر، درد- سرینی اؤنونلا بؤلوشور. چۆنکی شهریارین اوڭساقلیق چاغلاری نین بئشیک قاراچیمین یولو ایله شنگۆلووا کندلری آراسیندا یئرلشن قاییش قورُشاق کندی ایله اؤز- اؤزه دایانمیش حیدر بابا داغی تاریخین جانلی شاهیدی اولاراق، «بۆتون حادینه‌لری اؤز گۆزو ایله گۆرموش» دو. شهریار آنجاق اؤنونلا هم صحبت اولای بیلردی.

شهریارین «حیدر بابایا سلام» پؤئماسیندا ان باشلیجا اوغور اؤنون دیله مناسبتینده تظاهر اندیر. محمود مشرفی آزاد تهرانی‌یه گۆره، «شهریار اؤزونون آنادیللی شعرلینده داها چؤخ ساده، داها قدرتلی» دیر.

رضا براهنی ایسه یازیر: «شهریار تۆرک دیلینده شعر یازاندا چؤخ جدتی شکیلده ملی دیله اساسلانیر و یئرلی سۆزلردن استفاده اندیر، اصلینده عادی دئیملری خالقین کۆتله‌وی دیلی نین درینلیکلریندن، اؤنون عادت- عنعنهلریندن تاپیب، اؤزه چتخاردیر و بعضا گۆزل شعر سویته‌سینه قدر یۆکسلدیر.

شهریار «حیدر بابایا سلام» پؤئماسیندا دؤغما دیله سؤن درجه قایغی ایله یاناشمیشدیر. او یازیردی: «...منیم آنا دیلیم آذری- تۆرکی دیلی دیر - چؤخ زنگین، گئنیش معنالی، شیرین، حساس بیر دیل.

«... آذری دیلی نئچه قرنلردیر یاشاییر. بؤیوک شاعرلر بو دیله ائله اثرلر یاراتمیشلار کی، اوندان بیرجه بئیت اوخوماقلا انسان دئییشیر، لذت آلیر. خازین، سید عظیم شیروانی، صابیر، فؤضولی، راجی، لعلی، معجز، صراف کیمی شاعرلر نقصان حساب اندیلن اؤدور کی، اؤنلارین تۆرکی- آذری شعرلری فارس دیلی ایله چولغالاشیب.

«منیم «حیدر بابا»، «سهندیه» و آذری دیلینده یازدیغیم دیگر شعرلرده چؤخ نادیر حاللاردا فارس سۆزلری تاپارسینیز. آذری دیلینده سیجیل وئرمیشم. گۆرورسونوز کی، «حیدر بابا» منظومه‌سیندن سؤنرا یۆزلرله نظیره یازمیشلار. حال بۆکی اؤنلر اولر اولمامیشلار». (شهریارین خلوت دنیاسی، جیلد ۳، تبریز ۱۹۹۰، ص ۲۴۹).

شهریارین آذربایجان دیلینده قلمه آلدیغی شعرلر، خصوصا «حیدر بابایا سلام» پؤئماسی ایراندا بیرمعنالی قارشیلانمامیشدی. خالق حیاتین نین انسیکلۆپئدیاسی اولان

بۇ اثر ظۇلمت قارانلىقىدا چاخان شىمشك كىمى ايران حاكم دایره لىرىنى سارسىتمىشىدى. ۱۹۵۱- جى ایلده ال یازما شىکلینده یایلان پۇئما بۇیوک عكس- صدا دۇغورموشدو. ۱۹۵۴- جۆ ایلده «حیدر بابا یا سالام» پۇئماسى شىهریارین مقدىمه سى ایلە نشر اولونموش، گئنىش خالق كۆتلە لىرى نین رغبتى ایلە قارشىلانمىشىدى. بۇ اثرین یئنى دن چاپىنا اىجازه وئرىلمە مىشىدىر. مدنیت و اىنجه صنعت اداره سى نین مدیرى آقاي دولتشاهى ناراحتلىق و تشویش اىچرىسىنده غضبله دئمشىدىر:

«حیدر بابا» نى یازماقدا شىهریار سهو ائتمىشىدىر. بىلیرسىنىزمى، اگر شىهریار بۇ اثرینى یازماسايدى، اىندى هانسی مقاما یۆكسلردى؟ دولت هر یئرده اؤنو تبلیغ ائدیردى، اؤنون شىهرتىنى آرتیریردى، اؤنا یۆكسك معاشلا یئنى بىر ایش وئیردى. بۇ پولا اؤ، عائيله سىنى یاخسى تامين ائدىر، حیاتىنى ایسته دیگى كىمى قوزا بیلردى.

«حیدر بابا، شىهریارا بۇیوک ضرر وۇرموشدور. شاعرى دولتین نظرىندن، حرمتدن سالمیش و اؤنون غضبینه سبب اولموشدور. سیز اگر شىهریارین خاطیرینى ایسته بىرسىنىزسه، مصلحت گۇزون كى، تۆرك دىلینده داها شعر یازماسین» (بۇیوک نىكاندیش نوبر، شىهریارین خلوت دنیاسى، تبریز ۱۹۹۵، ص ۲۳۳).

آقاي دولتشاهى اصلا آذربایجانلى اولسا دا، «بیز ایرانلى ییق، بیزیم دىلیمیز فارس دىلى دیر، تۆركى مۇغوللارین دىلى دیر» تصوورو ایلە یاشاییر. اؤنون فکرىنجه آذربایجان دىلى یاد دىل دیر، بۇ دىلده صحبت ائتمک، شعر یازماق و اؤنو چاپ ائتمک اولماز. اؤدور كى، قطعیتله دئیر: «من شىهریار ادبى مجلسى نین مسئولویام، هئچ واخت، حتى بىر بیت بئله اولسون تۆرك دىلینده شعر اؤخونماسینا اىجازه وئرمم» (یئنه اۇردا، ص ۲۳۴).

«شىهریارین دیوانى» نى «الهدى» نشریاتیندا چاپ ائتدیرمیش میرزه رسول اسماعیل زاده «اؤن سۆز» ونده استاد شىهریارى غزل، اهل- بیت، «حیدر بابا» حسرت شاعرى كىمى تقدیم ائدىر. اؤنون ایران پۇئزىاسیندا یئرینى معین ائتمه یه چالیشىر: «شاهلار، سرکرده لر اۇردو چككمكله فتح ائده بیلمه دىكلرى تۇپراقلارى، اۆلكه لرى شىهریار سۆزو ایلە فتح ائده بیلیمىشىدىر. اؤنون «سۆزو قیلینچ كىمى كسیب- كئچیر. اؤ، سۆزو ایلە بۇ شىهرتى قازانا بیلیمىشىدىر (شىهریارین دیوانى، الهدى نشریاتى، باكى ۲۰۰۳، ص ۹-۱۰).

آقای دولتشاهی کیمی لرینی واهیمه یه سالان دا استاد شاعرین یاخین شرق اۆلکه لرینه یاییلان سس- صداسی، مستبدلییه، اسارته، ظلمه، حاقسیزلیغا قارشى چاغیریشی ایدی.

ایران اسلام جمهوریتی نین رهبری آیت الله خامنه ای نین شهریارین اسلام و انقلاب شاعری کیمی سجه لن دیرمه سی تصادفی دئییلدی. او، شهریارین اسلام انقلابینی «صاف دینی احوال- روحیه» ایله قارشیلانماسینی، سککیز ایلیک ایران- عراق محاربه سی دؤورونده خدمت لرینی خاطرلایاراق دئمیشدیر: «بیر وخت گوردوک کی، شهریارین انقلابی مدح ائتمه سسی تبریزدن قووزانیر. گوردوک کی، بو کیشی انقلابی ایزله بیرمیش. او، انقلابین بۆتون حساس و اختلاریندا اؤز تاثیرینی قویدو. بیلیرسینیز کی، سککیز ایلیک تحمیل اندیلیمیش محاربه انقلابین غلبه سیندن سؤنرا آغیر بیر حادثه ایدی. شهریارین محاربه اۆچون دئدیگی شعرلری، محاربه اۆچون قورولان ییغینجاقلاردا ایشتیراک ائتمه سی، عمومی سفربرلیک، سلاح و حربی قوه لر باره ده مدحی، گؤزللمه لری اؤ درجه ده چۆخ دور کی، اگر آدام گۆرمه سه یدی، ائشیتمه سه یدی، چتین اینانا بیلردی.

«سکسن و یا سکسندن چۆخ یاشی اۆلان بیر شاعرین شعر ییغینجاقلاریندا ایشتیراک ائدیپ، هر بیر مراسیمه شعر سؤیله مه سی تعجب دؤغورور. اؤنون کیمی لردن بو ایش گؤز لنیلیمزدی». (اؤرادا، ص ۱۶).

آیت الله خامنه ای شهریارى هم فارس، هم ده تۆرك ديلينده يازيب- يارادان معاصر بۆيوك شاعر آدلاندیرمیشدیر. او، استاد شاعرین غزلیرینی «بیرینجی درجه لی فارس غزلیری سیراسینا داخل ائتمه ده، اؤنون دؤغما دیلده یارادیجیلیغینا داها چۆخ اؤستونلوک وئیردی. اؤ دئییردی:

«... شهریارى ایران ادبیات تاریخینده ان بۆيوك شاعر حساب ائتمک اۆلار. بو ایسه «حیدر بابایا سلام» شعرینه گۆره دیر. «حیدر بابایا سلام» خارق العاده بیر شعر دیر. شهریارین شعرى نین بۆتون مثبت خصوصیت لری اؤندا جمع اۆلموشدور. یعنی آخجیلیق، صفا، ذوق، شیرینلیک و جاذبه دارلیق بۆتون «حیدر بابایا سلام» شعرینده اؤزونو گۆستریر.

«... شاعرین حیاتی نین گؤستریجیسی اولان بیر بدیعی تصویرده چۇخلو حکمتلی سۇزلر ده اۇزونه یئر آلمیشدیر.

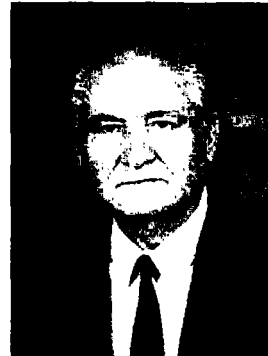
«... حیدر بابانین شعریت و بدیعی لیک خصوصیتی داها گؤجلو، اولدوقجا اؤستوندور. بۇ شعرده حکمت، دیل گۇزلیگی و خارق العاده تصویرلر چۇخ اعجازکارلیقلا و اینجه لیکله یۇغرولموشدور» (یئنه اۇردا، ص ۱۵ - ۱۴).

شهریار دۇغما آنا دیلینده یازدیغی شعرلری ایله، خصوصیله «حیدر بابایا سلام» اثری ایله شۇونیزمه، ائله جه ده اۇز دیلینی، ملی منشأیینی اؤنودانلارا توتارلی جواب وئردی، کلاسیک آذربایجان پؤنزیاسی نین عنعنه لری، اۇز سؤی کؤکو اؤز رینده آذربایجان ملی پؤنزیاسی نین همیشه یانار، همیشه یاشیل و تراوتلی شاه بوداغی کیمی ابدیلشدی.

کمال الدین مسعود خجندی عصر و محیط او

دوکتور میرهدایت حصاری

خجندی یکی از شهرهای مهم و تاریخی ماوراء النهر است که اکنون در جمهوری تاجیکستان قرار دارد. شهری زیبا و دلگشا با سوابق تاریخی فراوان که در کنار رود سیحون واقع شده است.

کمال الدین مسعود خجندی معروف به شیخ کمال و متخلص به کمال در اوائل قرن هشتم هجری در این شهر به دنیا آمد و دوره کودکی و نوجوانی را در زادگاه خود گذراند و در آنجا هم تحصیل علم نمود و رشد و نما یافت. آنگاه به قصد زیارت مکه معظمه عزم سفر کرد. بسیاری جاها را دید و در بازگشت از این سفر بود که راهش از تبریز افتاد و آب و هوای این شهر را بس سازگار یافت و از تبریز و مردمان خون گرم آن بسیار خوشش آمد و تعلق خاطری بدانجا یافت و تصمیم گرفت که در همانجا اقامت گزیند.

سلطان حسین پادشاه جلایری (۷۸۴-۷۷۶ هـ.) مقدم او را گرمی داشت و باغ زیبایی که خجندی آن را به بهشت تشبیه می کند در "ولیان کوه ۱" در نیم فرسخی تبریز در اختیار شیخ گذارد و خانقاهی برای او ساخت. کمال خود درباره آن باغ می گوید:

از بهشت خدای عزوجل تا به تبریز نیم فرسنگ است

ولیان کوه به سبب آنکه مدفن ۴۸۰ تن از اولیاء است به این نام نامیده شده

است. شیخ در جایی با اشاره به این کوه می گوید:

زاهدان تو بهشت جو که کمال ولیان کوه می خواهد و تبریز

۱- واضح است که نام آن کوه نمی تواند از قدیم «ولیان کوه» بوده باشد؛ ممکن است شیخ بعد از تصرف باغ مزبور این نام را به منظور مورد توجه شدن اولیا و مریدانش به آن کوه انتخاب کرده و بعد از شیخ نیز با تدفین اولیاء در آنجا این نام تثبیت شده باشد. ح. م. گوئنلی.

کمال که از اکابر متصوفه و از عرفای مشهور این قرن است و در زهد و ورع معروف و در شاعری مهارت تام داشت در تبریز مریدان بسیار یافت و از دل و جان شیفته تبریز و مردمان آنجا گشت.

وفات خجندی را در اواخر قرن هشتم و اوائل قرن نهم هجری گفته‌اند، گمان می‌رود که سال ۸۰۳ هجری قمری معتبرتر باشد، بدین ترتیب خجندی در سرتاسر قرن هشتم هجری حضور داشته و شاهد حوادث خوب و بد آن بوده است. خجندی خود نیز به عمر طولانی و صد سال زندگانی خود اشاراتی دارد:

من به هوای قامتت عمر دراز یافتم

زانکه همیشه کرده‌ام کسب هوای معتدل

و نیز در جایی دیگر فرماید:

چو دیدم قبله‌ی روی تو صد ساله نماز خود

به محراب دو ابرویت قضا کردم، قضا کردم

هر چند که کمال از مشایخ طریقت و از بزرگان متصوفه محسوب می‌شد و سرش بیشتر با مریدان و پیروان خود گرم بود و از ناامنی‌ها و آشفتگی‌های این قرن تا حدودی بر کنار می‌ماند ولی سرانجام او نیز از گزند آن روزگار درهم و آشفته چندان بی‌نصیب نماند.

قرن هشتم اواخر دوران حکمرانی ایلخانان مغول بود. در اوائل این قرن در یازدهم شوال سال ۷۰۳ هجری غازان‌خان ایلخان معروف و مسلمان مغول در سن ۳۳ سالگی از جهان رفت و حکومت را به برادرش اولجایتو یا سلطان محمد خدابنده سپرد. ۱۳ سال بعد در ۷۱۶ هجری او نیز در حالی که ۳۶ سال بیشتر از عمرش نمی‌گذشت چشم از جهان فروبست و پسرش ابوسعید بهادرخان آخرین ایلخان بزرگ مغول که در آن وقت فقط ۱۳ سال داشت بر جای او نشست. هنوز دو سال نگذشته بود که به امر او رشیدالدین فضل‌الله وزیر دانشمند (در ۱۸ جمادی‌الاول سال ۷۱۸ هـ . ق) به وضع فجیعی کشته شد.

ابوسعید بهادرخان ۲۰ سال بر اریکه سلطنت تکیه داشت و سرانجام در ۱۳ ربیع الاول سال ۷۳۶ هجری در گذشت (گفته می‌شود که بدست زنش بغداد خاتون مسموم گشت).

با مرگ ابوسعیدخان ممالک ایلیخانان بدست امرای بزرگ از هم پاشید. آشوب و اغتشاش همه جا را فرا گرفت، در هر گوشه مملکت سلسله‌ای بر سر کار آمد و جنگ و خونریزی در همه جا حکمفرما شد.

ایلیخانیان که به عراق عرب تسلط یافته بودند قلمرو خود را به سوی آذربایجان و گرجستان امتداد دادند و جنگ در میان مدعیان در گرفت.

در تبریز مرکز آذربایجان "اشرف" پسر امیر تیمورتاش فرزند امیر چوپان مدت ۱۴ سال (۷۴۴-۷۵۸هـ.) در نهایت ظلم و ستم حکومت کرد. فتنه و فساد غوغا می‌کرد. بطوری که مردم تبریز از روی استیصال قاضی محی‌الدین بردعی را برای استمداد و نجات خود از چنگ آن جبار به دشت قبچاق نزد چاتی بیگ فرستادند و او با لشگری عظیم از راه دربند بر سر آذربایجان آمد و اشرف در جنگ با او بیک‌ها کشته شد. بدین ترتیب سلسله چوپانیان که از ۷۳۸ هجری توسط امیر شیخ حسن برادر اشرف بنیان گذارد شده بوده، منقرض گردید. بعد از آن نوبت دست اندازی‌های آل مظفر به تبریز بود. بطوری که مدت ۳۵ سال (از ۷۶۰ تا ۷۹۵هـ.) تبریز در دست آل مظفر بود و در همه این مدت شیخ کمال خجندی در گوشه عزلت و در نهایت سادگی و قناعت زندگی می‌کرد. اگر قبول کنیم که آن باغ بهشت‌آسا را سلطان حسین جلایری که از سال ۷۷۶ تا ۷۸۴هـ. یعنی هشت سال بر سریر حکومت بوده در اختیار او گذاشته است، چنین به نظر می‌آید که خجندی در اواخر عمر بوده که به آن فضای جان‌فزا و مأمّن آسوده دست یافته است. ولی خجندی مدت‌ها قبل در تبریز بوده و از احترام فراوان مردم برخوردار بوده است، با این همه دست از زندگی ساده و فقیرانه خود برنداشته بود؛ بطوری که پس از مرگش جز بوریایی که بر روی آن می‌خوابید و خستی که به زیر سر می‌گذاشت، چیزی در خانه او یافته نشد، قول درویش حسین حافظ صاحب کتاب "روضات‌الجنان" که در قرن ۱۱ به رشته‌ی تحریر در آورده و در آن مقابر مشاهیر تبریز را مشخص و معین کرده است، در اینجا خالی از لطف نیست که می‌نویسد:

"خواجه شیخ کججی جهت شیخ (کمال) خانقاهی و مدرسه‌ای در حوالی عمارت خواجه علیشاه ساخته‌اند. چنانکه گنبد و بعضی عمارات هنوز باقی است و تکلیف بسیار نموده‌اند به استقرار ایشان در آنجا قبول ننموده‌اند و فرموده‌اند:"

- کمال سر بگنبد فلک فرو نمی‌آورد، می‌خواهید که فریب خورده و به این گنبد سر فرود آورد؟ این نشان می‌دهد که کمال طبع غنی داشته و شاعر مدیحه‌گویی نبوده است.

بعد از درگذشت سلطان حسین جلایری به سال ۷۸۴ هجری و بر سر کار آمدن سلطان احمد (۷۸۴-۸۱۳ هـ) در میان پسران شیخ حسن ایلکانی و امرا و بزرگان جلایری اختلاف و کشاکش افتاد. از طرفی در اثر یورش امیر مبارزالدین آل مظفر به تبریز و تصرف آن و دست اندازیهای امرای قبیچاق و ترکمانان، ناامنی عظیمی پیدا شد و آشفتگی شدیدی پیش آمد، در چنین وضعیتی بود که غیاث‌الدین توقتامیش خان فرمانروای قبیچاق (۷۷۸-۷۹۳ هـ) در زمستان سال ۷۸۷ هـ. بر سر تبریز آمد و به قتل و غارت مردم تبریز پرداخت و بر وخامت اوضاع افزود: "عهده زیادی از اهالی بدست متهاجمان اسیر شدند".

مدتی بعد همانطور که رسم پادشاهان آن زمان بود عده‌ای از صاحبان حرف و هنر و اهل علم و ادب از جمله شیخ کمال خجندی را از تبریز به تختگاه خود یعنی شهر "سرای" کوچ داد.

این امر در گذشته متداول بوده پادشاهان هنگامی که به شهرها و سرزمین‌های جدید تسلط می‌یافتند و حتی در داخل کشور قلمرو خود هنرمندان صاحبان حرف و شعرا و ادبا و دانشمندان را همراه خانواده‌شان برای رونق هر چه بیشتر پایتخت خود به آنجا کوچ می‌دادند. همانطور که تیمور برای رونق پایتخت خود سمرقند همین کار را کرد. اولجایتو برای آبادانی و رونق پایتخت تازه تاسیس خود در سلطانیه هنرمندان و صنعتگران را از اطراف و اکناف بدانجا گسیل داشت. شاه اسماعیل صفوی بعد از فتح هرات هنرمندان آنجا را که معروف بودند مانند کمال الدین بهزاد و میرسیدعلی تبریزی و غیره را به تبریز کوچانید. نیز سلطان سلیم یاووز پادشاه عثمانی پس از دستیابی به تبریز بیش از سه هزار هنرمند و صنعتگر را با خانواده‌شان به پایتخت خود استانبول سوق داد.

کمال الدین خجندی مدت چهار سای در "سرای" پایتخت توقتامیش خان فرمانفرمای قبیچاق ماند. هر چند که شیخ در آنجا نیز از اعزاز و احترام فراوانی

برخوردار بود و مریدان بسیاری یافته بود و عزیزش می‌داشتند و هر چند شیخ نیز این شهر را می‌پسندید، ولی هرگز تبریز را فراموش نمی‌کرد و دائم بیاد تبریز بود.

اگر سرای حبیب است و دلبران سرای

بیار باده که من فارغم زهر دو سرای

در دوری از تبریز و در وصف آن دیار بهجت‌افزا اشعار دلچسب و زیبا می‌سرود:

تبریز بجای جان خواهد بود پیوسته بدو دل نگران خواهد بود

تا در نکشم آب "چرنداب" و "گجیل" "سرخاب" ز چشم من روان خواهد بود

بالاخره بعد از چهار سال اقامت در سرای، شیخ از شلوغی اوضاع استفاده کرده به تبریز باز آمد این بار از جانب میرزا میرانشاه پسر امیر تیمور و صاحب آذربایجان به گرمی مورد استقبال قرار گرفت و حتی وام ده هزار دیناری او را ادا کرد.

شهر سرای چون دلت آشفته شد کمال

وقت است اگر عزیمت تبریز می‌کنی

صاحب روضات الجنان می‌گوید: تیمور پس از حمله به سرای و غارت آنجا شیخ

را با خود به تبریز آورد.

به هر حال کمال در باغ ولیان‌کوه که بعدها به باغ شیخ معروف شد به عزلت و اعتکاف بود تا اینکه به سال ۸۰۲ هجری قمری (۱۴۰۰ میلادی) درگذشت و در همان باغ به خاک سپرده شد. در آن باغ عده‌ی دیگری از مشاهیر مدفونند از آن جمله است استاد کمال الدین بهزاد هراتی، سلطان محمود نقاش...

از آنجایی که دیوان شیخ در سال ۷۹۸ هـ متذکر شده است که شیخ در این سال زنده بوده و به تازگی از سرای به تبریز باز گشته بود. در اینجا این مساله پیش می‌آید که شیخ اگر کمی بعد از تهاجم توقتامیش خان به سال ۷۸۷ هـ به "سرای" کوچانیده شده در این صورت شیخ بیش از چهار سال یعنی قریب به ده سال در "سرای" مقیم بوده است. چون تیمور در سال ۷۹۷ هجری به دشت قبیچاق یورش برده بود لذا قول درویش حسین حافظ نیز که گفته تیمور او را از سرای به تبریز باز آورده است، اعتبار می‌یابد.

تصوف در قرن هشتم هجری

کمال الدین مسعود خجندی در عصری می‌زیست که تصوف در اوج شکوفایی

خود بود، مشایخ صوفیه مورد احترام فراوانی بودند. کمال نیز که تحت تعلیم شیخ

زین الدین خوافی تربیت یافته بود. در مراحل طریقت به مرحله کمال رسیده، زهد و صلاح بسیار یافته و عارفی وارسته بود که از چنین احترامی برخوردار گشته و مریدان بسیاری در تبریز و اطراف آن پیدا کرده بود.

در اوائل این قرن شیخ صفی الدین اردبیلی (متوفی ۷۳۵هـ.) در اردبیل اشتهار تمام داشت.

در تبریز نیز شیخ الاسلام خواجه محمدبن ابراهیم کججانی متخلص به "کججی" و شیخ مجدالدین اسمعیل سیسی از عرفا و علما و شاعران معروف آن شهر صاحب خانقاه بوده، از احترام و اعتقاد زیاد مردم برخوردار بودند و مریدان بسیاری داشتند حتی گفته میشود که کمال خود نیز به یکی از آنها دست ارادت داده و او را به پیری خود برگزیده بود.

ولی از اشعار کمال بر می آید که او نیز مثل معاصر مشهور خود خواجه شمس الدین حافظ شیرازی، پیری برای خود انتخاب نکرده بود، چنانکه خود می گوید:

خلق گویند که بی پیر مبر رنج کمال

سالخورده می امروز به از صد پیرم

در نیمه دوم همین قرن هشتم یکی از فرق طریقت بنام حروفیه به میان آمد که با ستمکاریهای تیمور و اعقاب او به مبارزه برخاسته بود. موسس این فرقه شاه فضل الله نعیمی تبریزی (استرآبادی) بود که به رغم فرق دیگر صوفیه نه تنها اهل اعتکاف و بریدن از دنیا نبوده، بلکه بسیار فعال و عصیانگر نیز بوده است. این فرقه به سرعت رشد یافت، در عمق جامعه پیچید و تیموریان را به هراس انداخت بطوری که با شدت به مقابله با آن برخاستند. سرانجام نیز با کشتن نعیمی (سال ۷۹۶ هـ. ق) در "آلنجه" نجوان به امر میرانشاه پسر تیمور و حاکم آذربایجان غائله به ظاهر سرکوب شد ولی عمادالدین نسیمی شروانی شاعر معروف حروفیه و جانشین فضل الله نعیمی با عدهای دیگر به آناتولی گریخته و در آنجا با دخول به خانقاههای بکتاشیه، مسلک خود را در قالب عقائد بکتاشیه اشاعه دادند و کتاب فضل الله نعیمی بنام "جاویدان کبیر" را رواج دادند. بدین ترتیب این نهضت نشئت گرفته از مذهب شیعه نه تنها از بین نرفت بلکه جانشینان، دست از خونخواهی نعیمی بر نداشتند و سالها به مبارزه

خونین خود ادامه دادند و حتی زمانی به جان شاهرخ شاه تیموری قصد کردند. دختر فضل‌الله نعیمی با یوسف نامی در تبریز عصیان کردند ولی سرانجام منکوب شد. و قریب به یکصد نفر از آنها کشته شدند...

با این همه تیمور و جانشینان او از مشایخ صوفیه حمایت کرده و آنان را محترم می‌داشتند. بطوری که یکی از عوامل گسترش و رونق تصوف و خانقاه‌ها در این قرن و قرن نهم همان اعتقاد و حمایت آنان بوده است. عامل دیگر توسعه تصوف و نفوذ صوفیه در میان مردم، از میان رفتن اختلاف دیرین بین شریعت و طریقت و دینی شدن تصوف بود. در این قرن طریقت به شریعت نزدیک شد و رنگ دینی بیشتری به خود گرفت و اختلافات موجود بین متصوفان و علمای شرع از میان برخاست بطوری که تفکیک این دو از هم مشکل می‌نمود. به عبارت دیگر اصطلاحات عرفانی از انحصار اهل طریقت بیرون رفت و شعرا و ادبا هر دو از اصطلاحات عرفانی به یک سان استفاده کردند و شعر فارسی نیز رنگ و ظرافت نوی یافت بویژه غزلیات شاعران رقت و لطافت بیشتری پیدا کرد.

اشعار کمال نیز از این موضوع مستثنی نبود. کمال در شعر به غزل بیشتر راغب بوده و غزلیات او با چاشنی عرفانی خود بی‌شبهت به اشعار حافظ شیرازی نیست و به همان اندازه نیز از لطافت کلام و دقت معانی و بیان برخوردار است. کمال از شعرای قبل از خویش مانند فردوسی، نظامی گنجوی بویژه سعدی و حافظ تتبع بسیار کرده و استقبال نموده است.

کمال در بکار بردن قوافی دشوار و ردیف‌های ناهموار پروایی بخود راه نمی‌دهد اشعار او در عین روانی شباهتی نیز به سخن حسن دهلوی دارد. به طوری که برخی منتقدان بی‌جهت او را متهم به سرقت اشعار حسن کرده‌اند ولی جامی با اشاره به همین موضوع آن را رد کرده و می‌گوید: ..... تتبع از حسن دهلوی می‌کند اما آنقدر معانی لطیف که در اشعار کمال هست در اشعار حسن دهلوی نیست.

کمال الدین خجندی با برخی از شعرای معروف معاصر بوده است که از آن جمله می‌توان از حافظ، سلمان اوجی، عطار تبریزی، معاذی تبریزی و قاسم انوار نام برد.

دیوان کمال الدین در حدود هشت هزار بیت است که اولین بار توسط عزیز دولت آبادی ادیب معاصر آذربایجان در سال ۱۳۳۷ هجری شمسی در تبریز چاپ شده و در سال ۱۹۷۵ نیز آثار خجندی در دو جلد در مسکو به طبع رسیده است. در پایان با ارائه دو نمونه استقبال کمال از حافظ به سخن پایان می‌دهیم.
حافظ:

چه میی است ندانم که رو به ما آورد
علاج ضعف دل ما کرشمه ساقی است
که بود ساقی و این باده از کجا آورد
بر آر سر که طبیب آمد و دوا آورد
کمال:

صبا ز دوست پیامی به سوی ما آورد
رسید باد مسیحا دم ای دل بیمار
به دوستان کهن، دوستی بجا آورد
بر آر سرکه طبیب آمد و دوا آورد
حافظ:

بیا تا گل بر افشانیم و می در ساغر اندازیم
فلک را سقف بشکافیم و طرحی نو در اندازیم

کمال:

بیا ساقی که بیخ غم به دور گل بر اندازیم
می گلگون طلب داریم و گل در ساغر اندازیم

منابع و مأخذ:

- ۱- تاریخ مغل، عباس اقبال آشتیانی، و چند مؤلف دیگر....
- ۲- روضات الجنان، درویش حسین حافظ تبریزی، تألیف ۹۷۵ هـ. ق.
- ۳- دیوان شاعر به اهتمام عزیز دولت آبادی، ۱۳۳۷ هـ. ق، تبریز.
- ۴- یادداشت‌های شخصی نویسنده.

آذربایجان نخستین خاستگاه سومریان و موسیقی اوزانی

عادل ارشادی‌فر

موسیقی از نخستین پگاه تاریخ جزئی از پیکره‌ی فرهنگ بشری بوده و در صحنه‌ی زندگی اجتماعی ملل باستان و از جمله ایرانیان جایگاه ویژه‌ای داشته است. در سال ۲۲۵۰ قبل از میلاد پادشاه ایلام "کوتیک اینشوشیناک" به نوازنده‌ها حقوق می‌داد تا صبح و شب در مقابل در ورودی معبدی که به خدای اینشوشیناک در شوش اختصاص داده شده بود برای او بنوازند (دنیای گم شده‌ی ایلام، ۶۸). تقریباً صد سال بعد از او (حدود ۲۱۵۰ ق.م) و زمانی که گوتی‌ها در بین‌النهرین حاکمیت داشتند، یکی از پادشاهان سومری زبردست آنها به نام "گوده آ" پاتسی دولت-شهر لاگاش به سرپرست موسیقی پرستشگاه اینانا (الهه سومری) دستور می‌دهد که: "با مراقبت تام نواختن نی را ترویج کند و حیاط پیشین پرستشگاه اینانا (- نانا، ننه) را پر از نوای شادی سازد" (تاریخ پیشرفت علمی و فرهنگی بشر، جلد اول بخش دوم، ۸۶۱).

از این دو روایت مکتوب ایلامی و سومری معلوم می‌شود که موسیقی از نخستین ادوار تاریخ، هنری بوده است که احساسات دینی مردم را ترنم می‌کرده و عبادت و اعمال مذهبی همراه با موسیقی بوده است.

موسیقی اوزانی یعنی شاخص‌ترین هنر موسیقی آذربایجان و دیگر ملل ترک تبار که موضوع گفتگوی مقاله ماست در هزاره‌های قبل از میلاد در میان سومری‌ها و ایلامی‌ها و کاسی‌ها و هیتی‌ها رواج داشته است و نشانه‌هایی از وجود این نوع موسیقی در هزاره اول قبل از میلاد نیز به ترتیب در میان مانناها و کانتاها و سپس اشکانیان به دست آمده است. (رجوع شود به تصاویر آخر مقاله).

نکته‌ی بسیار مهم و در خور اهمیتی که در ریشه‌یابی موسیقی اوزانی باید بدان پرداخت این است که این نوع موسیقی در گذشته‌های دور تاریخی در میان مللی رواج داشته است که زبان اغلب آنها از لحاظ گونه‌شناسی (تیپولوژی) با زبان امروزی آذربایجان و دیگر ملل ترک زبان قرابت و خویشاوندی داشته و در میان زبان‌شناسان

جهان به نام خانوادهٔ زبان‌های پیوندی^۱ یا التصاقی یا اگلوتیناتیو نامگذاری شده است. (رجوع کنید به "تاریخ پیشرفت علمی و فرهنگی بشر"، جلد اول بخش دوم، ۵۵۸).

به نظر می‌رسد که خاستگاه اصلی و اولیهٔ موسیقی اوزانی حوزه‌ی دریای خزر بوده است، زیرا مللی که این نوع موسیقی در میانشان رواج داشته و ما پیشتر ذکر کردیم از این حوزه برخاسته‌اند و در خور توجه است که هم اینک نیز موسیقی اوزانی در میان ساکنان کرانه‌های شرقی و غربی این دریا و در قلمرو ایران در حدود آذربایجان، گرگان، ترکمن صحرا و شمال خراسان به حیات خود ادامه می‌دهد.

براساس مدارک موجود سومریان نخستین قومی بوده‌اند که موسیقی اوزانی در میان آنها رایج بوده و گواهِ آن کشف پیکره‌ی اوزانی است که در کاوش‌های باستان-شناسی بین‌النهرین به دست آمده است (تصویر ۱).

سومری‌ها به تصدیق روایاتشان از کوه‌های شمالی و شرقی بین‌النهرین به این سرزمین در آمده‌اند. آنها برای کوه‌های شمالی و شرقی بین‌النهرین لفظ «ایم‌کورا» (IMKURRA) را به کار برده‌اند که "ایم" به معنی شمال یا شرق^۲ و کورا به معنی کوه است. لفظ ایم کورا شامل غرب و شمال غرب ایران یعنی آذربایجان و کردستان امروزی می‌شود که قبل از در آمدن سومری‌ها به بین‌النهرین اقامتگاه نخستین (یا به تعبیری ثانویه‌ی آنها) بوده است. در کتاب تورات (سفر پیدایش، فصل یازدهم) نیز موضوع مهاجرت سومری‌ها از جانب مشرق یعنی از ایران غربی به سرزمین شنعار (سومر) مورد تصدیق قرار گرفته است (تاریخ صنایع ایران، ص ۴).

براساس این دو روایت (روایت سومری و تورات) که یافته‌های باستان‌شناختی نیز آنها را تأیید و تکمیل می‌کنند، امروزه اغلب متخصصان تاریخ جهان باستان موضوع اسکان و اقامت سومریان در حدود کرانه‌های دریای خزر به ویژه کرانه‌های غربی (قفقاز و آذربایجان) را به مدت زمانی نامعلوم، اصل شناخته شده‌ای می‌دانند.

^۱ - اینکه حسن پیرنیا لفظ اگلوتیناتیو را به گروه زبان‌های هند و اروپایی و سامی اطلاق کرده، درست نیست و برای این نوع زبان‌ها لفظ "تحلیلی" درست می‌نماید.

^۲ - پروفیسور والتر هینتس لفظ ایم (یا نیم) را به معنی بالا (شمال) گرفته است ولی "هروزی" آن را به معنی مشرق می‌داند.

به عنوان مثال "ساموئل نوح کریمر" که کار استنساخ، قرائت و ترجمه بخش عمده‌ای از الواح سومری را مدیون وی هستیم، معتقد است که "سومریان بدوی از آن سوی قفقاز و دریای خزر به سمت نواحی غربی ایران سرازیر شده‌اند." دانشمند چک «هرورزی» نیز که برای نخستین بار موفق به قرائت و ترجمه الواح "هیتی" شده است، جنوب غربی دریای خزر یعنی آذربایجان و گیلان را اقامتگاه ثانویه‌ی سومری‌ها دانسته است. (رک، الواح سومری ۲۵۸، جامعه‌ی بزرگ شرق، ۱۶۱).

تصویر ۱

به غیر از دانشمندان یاد شده، "هنری فیلد"، "ساموئل هوک" و "رنه گروسه" نیز حوزه‌ی دریای خزر و کوهستان‌های شمالی و شرقی بین‌النهرین (یعنی غرب و شمال غربی ایران) را اقامتگاه سومریان قبل از در آمدن به بین‌النهرین دانسته‌اند. هنری فیلد در اثر خود به نام "مردم‌شناسی ایران"

صفحه‌ی ۱۷۵ امکان سکونت سومری‌ها در کرانه جنوبی دریای خزر را مطرح کرده است. ساموئل هوک نویسنده‌ی کتاب «تاریخ اوسانه در خاورمیانه» ریشه‌ی نژادی سومریان را به مردم کوهپایه‌نشین کوهستان‌های خاوری بین‌النهرین یعنی کردستان، آذربایجان و گیلان همگن دانسته و می‌گوید:

"افسانه‌های کهن این مردم (= سومریان) اشاره به کوچ آنان از فرازهای سخت (کوهستانهای بلند) به آبرفت‌های زندگی بخش بین‌النهرین می‌کند" (رجوع کنید به "کتاب گیلان"، جلد ۲، ص ۲۰).

رنه گروسه نیز معتقد است: "سومریان تمدن خودشان را بدون شک از مردم کوهستان‌های شمالی یا شمال شرق (بین‌النهرین) کسب کرده بودند" (تاریخ آسیا، ۱۲).

این عبارت "گروسه" دقیقاً بیانگر این نکته است که سومری‌ها مدت زمانی نامعلوم در کوهستانهای شمال غربی ایران یا به عبارتی دیگر در آذربایجان و کردستان رحل اقامت افکنده‌اند. و این منطقه می‌تواند همان کشور "حایلی" در غرب ایران باشد که به عقیده‌ی پروفیسور ساموئل نوح کریمر سومریان قبل از در آمدن به بین‌النهرین

آن را تصرف کرده بودند و از این کشور "حایل" بود که آنان امپراتوری ما قبل سومری بین‌النهرین را منقرض کرده و بر جنوب بین‌النهرین چیره شده‌اند." (رجوع کنید به «الواح سومری»، ص ۲۵۸). به دریافت ما این کشور "حایل" که کریمر نامی برای آن قائل نشده، همان کشور "آراتا" است که ساکنانش در هزاره‌های پنجم و چهارم قبل از میلاد از رگ و ریشه‌ی سومری بوده و دولت آنان به عنوان دولتی همزاد سومر در کوهستانهای شمال غربی ایران آذربایجان و کردستان امروزی بر پا بوده است.

کشور "آراتا" برخلاف پندار باستان شناسان ایرانی آقایان یوسف مجیدزاده و میر عابدین کابلی در شهداد کرمان واقع نبوده است؛ و تغییر نظر اخیر آقای مجیدزاده هم از شهداد کرمان به جیرفت نیز در این خصوص قابل قبول نمی‌نماید زیرا در تعارض با داده‌های جغرافیایی لوحه‌های بین‌النهرین است. همچنین برخلاف حدس مؤلف کتاب "تاریخ پیشرفت علمی و فرهنگی بشر" کشور "آراتا" منطبق با سرزمین ایلام هم نیست، بلکه بر اساس اطلاعات جغرافیایی موجود در دو منظومه‌ی ادبی- تاریخی سومری به نام‌های "گیلگامش" و "انمرکار و سرور آراتا"، «آراتا» منطبق با سرزمین آذربایجان است؛ و این انطباق را نام‌های جغرافیایی "کوههای هوروم" و "کوههای ماشو" و "کوههای اشنان" قطعی می‌کند. زیرا "کوههای هوروم"، منطبق است با قره‌باغ کوهستانی و شهر باستانی "بردع"؛ و کوههای ماشو یا (ماسیس) منطبق است با کوههای میشوو در جنوب مرند و شرق آغری؛ و کوههای اشنان نیز با کوههای "اشنو" یا اشنویه امروزی منطبق است. به روایت قرآن مجید کشتی نوح (ع) در کوه‌های "جودی" (= ماشوی الواح آشوری یا ماسیس ارامنه و آراتات تورات و آغری داغ ترکان) فرود آمده است و نه در ایلام و شهداد کرمان! (رجوع کنید به "جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی"، ۱۹۶-۱۰۱). موضوع اقامت سومریان در آذربایجان مورد تصدیق پروفیسور محمدتقی زهتابی و دکتر محمدتقی سیاهپوش نیز بوده است.

۱- فردوسی طوسی در داستان شهر زنان در نزدیکی کشور روم (ترکیه) از شهر بردع با نام "هوروم" یاد کرده: (همی رفت با نامداران روم بدان شارسانی که خوانی هوروم) و حکیم نظامی گنجوی نیز در داستان نوشابه حاکم شهر بردع و اسکندر رومی به صراحت نام باستانی این شهر را "هوروم" (هوروم) خوانده است: هرومش لقب بود از آغاز کار کنون بردعش خواند آموزگار

مؤلفان مذکور دلایل و شواهدی کافی در تالیفات خود ذکر کرده‌اند که اقامت سومریان در آذربایجان را گواهی می‌کند. از جمله دکتر محمدتقی سیاهپوش در کتاب ارزشمند خود "پیدایش تمدن در آذربایجان" (صفحات ۳۰۵-۳۰۴) می‌نویسد:

"سومریان روایتی داشتند که از یک سرزمین کوهستانی که در آنجا کشتیرانی امکان پذیر بوده، آمده‌اند. آنها وقتی به موطن جدید خود (یعنی بین‌النهرین) رسیدند، کاملاً با فلز مجهز بودند و فلزات آنها نه تنها شامل مس و طلا بود بلکه شامل مفرغ حقیقی نیز بود. اجداد آنها در جایی مجهول یاد گرفته بودند که مس و قلع را باهم ذوب کره و مفرغ به دست آورند چون در سومر چیزی جز گل وجود ندارد... در مورد فرهنگ سومری نیز این واقعیت که آنان از یک سرزمین کوهستانی آمده بودند که در آنجا امکان کشتیرانی امکان پذیر بوده، با "آذربایجان" سازگار است. ضمناً در مورد ارتباط سومریان با منطقه مزبور ارتباط صنعت سفال سازی آنان را با حدود ارمنستان نیز داریم."

به این دریافت هوشمندانه دکتر سیاهپوش باید این نکته مهم و اساسی را اضافه کنیم که تنها منطقه‌ای که سومریان قبل از درآمدن به بین‌النهرین می‌توانسته‌اند اصول فلزکاری را در آنجا آموخته باشند تنها و تنها ناحیه قفقاز و آذربایجان می‌تواند بوده باشد، زیرا تنها این قسمت از جهان است که نخستین پایگاه فلزکاری و گاهواره‌ی این صنعت شناخته شده است. علمای بزرگی مانند "گوردون چایلد" و "هانری فرانکفورت" پس از بررسی دقیق شواهد از منطقه‌ی اژهی آناتولی و شمال ایران از این عقیده حمایت کرده‌اند که ماورای قفقاز (یعنی دامنه‌های جنوبی آن) به منزله‌ی گاهواره‌ی فلزکاری بوده است و قلع که از ملزومات اصلی در ساخت مفرغ به شمار می‌رود؛ در شهر گنجه‌ی جمهوری آذربایجان استخراج می‌شده است. (رجوع کنید به "گرچی‌ها"، صص ۴۱-۴۰).

عقیده‌ای که گوردون چایلد و هانری فرانکفورت از آن حمایت کرده‌اند امروزه به عنوان اصلی شناخته شده، مورد قبول همگان قرار گرفته است. بطوری که در کتاب "تاریخ پیشرفت علمی و فرهنگی بشر" که زیر نظر سازمان یونسکو منتشر شده، بر این اصل صحه گذاشته شده است. در این کتاب در تعیین نخستین خاستگاه اصلی فلز کاری جهان- که بالطبع سومریان فقط می‌توانسته‌اند از آبخور این خاستگاه فلزکاری

بهره‌مند شده باشد- گفته شده "تقریباً چنین مسلم می‌نماید که آن خاستگاه در نقطه‌ای واقع بر رشته جبال بزرگی که از مشرق آسیای صغیر تا ارمنستان و قفقاز ادامه می‌یابد و از سواحل جنوبی دریای خزر می‌گذرد تا به خراسان و بخارا منتهی می‌شود. قرار داشته است و این مسیر حاوی غنی‌ترین رگه‌های معدنی دنیای کهن است؛ و تصادف مساعد این که در دامنه‌های پوشیده از جنگل آن نیز چوب به هر مقدار لازم برای تامین سوخت کوره‌های ذوب وجود می‌داشت. تقریباً عقیده‌ی عموم صاحب نظران بر این است که این منطقه‌ی شمالی نجد ایران پرورشگاه فلزکاری واقعی بوده است." (همان ماخذ جلد اول، بخش دوم، قسمت اول، ۳۷۳).

مطلبی که باید در اینجا به مطالب فوق علاوه شود این است که تجزیه و تحلیل شیمیایی فلزات طبقه (k) گوئی تپه^۱ در نزدیکی ارومیه نشان می‌دهد که در آنها از ترکیب مس و آرسینگ استفاده شده است. که از این فلز اخیر (آرسینک) تاکنون در هیچ جای ایران به غیر از آذربایجان و کۆل تپه‌ی نخجوان در جمهوری آذربایجان نشانه‌ای بدست نیامده و این مورد نشان می‌دهد که «آرسینک» نیز که در ساختن مفرغ استفاده می‌شده، تنها در آذربایجان استخراج می‌شده است و در حدود اوایل هزاره دوم قبل از میلاد استفاده از آرسینک در ایران از بین رفته و جای آن را آلیاژ مس و قلع گرفته است^۲ (EDWARDS - ۱۹۸) (رجوع کنید به «باستان شناسی و هنر ایران در هزاره اول قبل از میلاد»، ۹).

دکتر «ج. کریستی ویلسن» از دیگر متخصصان غربی است که «آذربایجان» را قدیمی‌ترین مرکز صنایع ایران و فلات ایران را نیز دارای صنعتی قدیمی‌تر از مصر و بابل (سومر) می‌شناسد. وی در کتاب ارزشمند خود "تاریخ صنایع ایران" در همین باره می‌نویسد: "حفاری‌های اخیر نشان می‌دهد که ایران بایستی دارای صنعتی قدیمی‌تر از مصر و بابل باشد. نقاطی که در شوش، تخت جمشید و دامغان حفاری شده، تاریخ صنعتی ایران را تا شش هزار سال قبل می‌رساند. اکنون باید دید تمدنی از این قدیمی‌تر بوده یا نه؟ از شباهت تامی که کشفیات و اشیا نقاط مختلفه ایران و اطراف

^۱ طبقه k گوئی تپه متعلق به اواخر هزاره چهارم و آغاز هزار سوم قبل از میلاد است. (تاریخ ماد، ۹۶-۹۷)

^۲ تکنیک استفاده از آلیاژ مس و آرسینک در خاور نزدیک برای نخستین بار در حدود نیمه اول هزاره چهارم ق. م بکار می‌رفته است و محل استفاده از این تکنیک تنها در اراضی آذربایجان بوده است. (رک: باستان شناسی و هنر ایران، ۷۷)

آن به هم دارند. چنین معلوم می‌شود که مرکز تمدن صفحات اطراف در فلات ایران بوده است. مدارک و علامات در دست است که این مرکز را در آذربایجان نشان می‌دهد. در اطراف دریاچه ارومیه تپه‌هایی پیدا شده است که متعلق به عصر حجر است. در این حدود هنوز حفاری‌های علمی نشده و اگر کاوش‌های علمی در این منطقه بشود، ممکن است تمدنی ابتدایی‌تر و قدیمی‌تر از آنچه بر باستان‌شناسان در نقاط ایران مشهود گشته بدست آید. " (همان ماخذ، صص ۹-۷).

تصویر ۲

"کریستی ویلسن" همچنین با استناد به اکتشافات باستان‌شناسی سال‌های اخیر در ایران و روایت تورات (آیه دوم باب یازدهم سفر پیدایش) درباره کوچ سومریان از جانب مشرق ایران به جلگه‌ی عراق و تأکید بر این روایت سومری که "آنان عقیده داشتند قبل از آنکه به جلگه‌ی عراق بیایند خود دارای تمدن و از فلاح (کشاورزی) و ساختمان و تغییر شکل فلزات و خط بهره‌مند بوده و این اطلاعات را با خود به عراق آورده‌اند." به این نتیجه‌گیری رسیده است که تمدن از فلات ایران رو به مغرب و جلگه بین‌النهرین قدم نهاده و ایران مهد قدیمی‌ترین تمدن دنیا بوده است. (همان ماخذ، ص ۴).

مطالبی که ارائه شد به نحو مقتضی اقامت سومریان به مدت زمانی طولانی، ولی نامعلوم در ناحیه‌ی آذربایجان و حوزه‌ی دریای خزر را تایید می‌کنند و از همین شواهد می‌توان استنتاج کرد که هنر موسیقی اوزانی نیز از این حوزه به بین‌النهرین رسیده است.

وجود موسیقی اوزانی در میان ایلامی‌ها با تصویری که از یک اوزان ایلامی (تصویر ۲) به دست ما رسیده، به ثبوت رسیده است. رواج این نوع موسیقی در میان ایلامی‌ها نیز این دریافت ما را که خاستگاه موسیقی اوزانی حوزه‌ی دریای خزر بوده، تقویت می‌کند: زیرا ایلامی‌ها نیز به عقیده عده‌ای از صاحب‌نظران یا از کرانه‌های شرقی دریای خزر (نواحی آنو در ترکمنستان و تورنگ تپه گرگان و دره‌گز خراسان) به سرزمین ایلام کوچیده‌اند و یا تمدن ایلامی در این نواحی انتشار یافته و این نواحی

تحت نفوذ تمدن ایلام بوده است. (رجوع کنید به "تاریخ ایران باستان"، جلد ۱، ص ۱۳۳).

ایلامی‌ها چه از حوزه دریای خزر به سرزمین ایلام کوچیده باشند و چه تمدن آنها در این حوزه منتشر شده باشد، در هر حال با موسیقی اوزانی حوزه دریای خزر سرو کار داشته‌اند. شباهت ظروف سفالی منطقه‌ی شوش (پایتخت ایلام) با ظروف سفالی آناتو (آنو) و تورنگ تپه و دره‌گز در حوزه‌ی دریای خزر ضمن گواهی ارتباط فرهنگی این دو حوزه، این معنی را نیز گواهی می‌کند که موسیقی اوزانی حلقه‌ی اتصال دو حوزه‌ی خزر و ایلام بوده است. رواج موسیقی اوزانی در میان کانقاهای ساکن در حوالی خوارزم در نیمه دوم از هزاره‌ی اول قبل از میلاد نشان می‌دهد که این نوع موسیقی در هر دو سوی شرق و غرب دریای خزر در طول هزاره‌ها نهادینه شده و مهمترین مشغله‌ی ذهنی ساکنان آن بوده است.

در مورد کانقاها در این مقاله سخن خواهیم داشت ولی ضرورت دارد به لحاظ تقدم زمانی مانناها بر کانقاها بدو از رواج موسیقی اوزانی در میان مانناها که سرزمینشان دقیقا با آذربایجان و کردستان امروزی منطبق بوده است، گفتگو کنیم.

تصویر ۲

گواه رواج موسیقی اوزانی در میان مانناها تصویری است که از یک اوزان ماننایی در لباس بابلی به دست ما رسیده است (تصویر ۳). این تصویر که بر روی پیاله‌ای مفرغی نشان داده شده، علی‌الظاهر متعلق به سده‌ی هشتم قبل از میلاد می‌باشد. این تصویر اثبات می‌کند که موسیقی اوزانی در میان گوتی‌ها و لولوبی‌های آذربایجان و کردستان نیز رایج بوده است زیرا دولت ماننا در آغاز هزاره اول قبل از میلاد یکی از کوچکترین تشکیلات دولتی لولوبی‌ها و گوتی‌ها بوده است (رجوع کنید به "تاریخ ماد"، ص ۱۴۰). مانناها به طور قطع این هنر را به عنوان یکی از

موارث ملی گوتی‌ها و لولوبی‌ها از آنها به ارث برده‌اند. قرابت و خویشاوندی لولوبی‌های آذربایجان و کردستان با ایلامی‌ها و قوم دیگری به نام "سو" یا "سوبار" که با هوریان یکی دانسته می‌شوند، موجب شگفتی است و این شگفتی زمانی به اوج می‌رسد که امروزه برای ما معلوم شده است که هوریان نخستین ساکنان کرانه‌های غربی

دریای خزر (قفقاز و آذربایجان) بوده و از این حوزه در شمال بین‌النهرین و فلسطین پراکنده شده‌اند^۱ بدون اینکه ارتباط آنان با آذربایجان به عنوان خاستگاه ایشان قطع شده باشد، زیرا دولت‌های میتانی (Mitani) و اورارتو در هزاره‌های دوم و اول قبل از میلاد که مربوط به این قوم می‌باشد، همچنان بخش‌هایی از قلمرو آذربایجان را در ترکیب خود داشته‌اند.^۲ دولت ماننا نیز که یکی از کوچکترین تشکیلات دولتی لولوبی-ها و گوتی‌ها شناخته شده است، دولتی بود که عناصر هوری را در میان خود داشت و حتی این ادعا مطرح شده است که هوری‌ها عنصر غالب در میان دولت مانناها بوده‌اند (Speiser-۱۹۴۱ - باستان‌شناسی و هنر ایران در هزاره اول قبل از میلاد، ۴۰-۳۹). شواهد تاریخی موجود و داده‌های تاریخی این اجازه را به ما می‌دهد که بگوییم موسیقی اوزانی حداقل از هزاره‌ی پنجم قبل از میلاد در نیمه‌ی غربی ایران از کرانه‌های غربی دریای خزر گرفته تا سرزمین‌های ایلام و سومر بسط یافته و رواج کامل داشته است و بطن اصلی و منشاء آن حوزه‌ی دریای خزر و به ویژه آذربایجان بوده است. مدارکی که از منابع بین‌النهرین به دست ما رسیده است، نشان می‌دهند که

تصویر ۴ ب

تصویر ۴ آ

علاوه بر ایلامی‌ها و سومری‌ها که موسیقی بطور عام نقش بسیار مهمی در زندگی اجتماعی آنان داشته است، کاستی‌ها و هوری‌ها^۳ نیز با موسیقی و سازهای

^۱- رک: گرجی‌ها، ۲۹-۳۰ و تاریخ ملل قدیم آسیای غربی ۱۶-۱۵-۱۴ و تاریخ پیشرفت علمی و فرهنگی بشر، جلد اول، بخش دوم، ۳۱-۳۲.

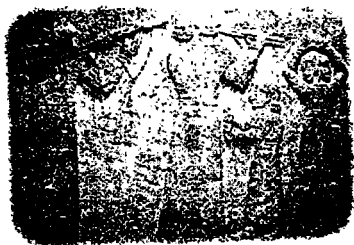
^۲- دریاچه ارومیه قرن‌ها به نام دولت مینانی، "ماتیانی" خوانده شده است.

^۳- رک: تاریخ پیشرفت علمی و فرهنگی بشر، جلد اول، ۸۶۶-۸۶۵، «دوشرانا» پادشاه هوری تبار میتانی در قرن چهاردهم قبل از میلاد، سازی چوبی را با روکشی از طلا به فرعون مصر هدیه داده است که قدیمی‌ترین نمونه آن در

مختلف آن آشنا بوده‌اند. موسیقی اوزانی به طور قطع در میان کاسی‌ها رواج داشته و گواه آن تصویر اوزان‌هایی است که بر روی یک لوحه استوانه‌ای و یک مَهر کاستی حک شده است. (تصویر ۴ آ و ۴ ب).

کشفیات باستان‌شناسی رواج موسیقی اوزانی در میان هیتی‌ها را هم تصدیق می‌کند (تصویر ۶) و به احتمال قوی موسیقی اوزانی در میان هوری‌ها نیز رایج بوده

است، زیرا خاستگاه هوری‌ها نیز (به مانند کاستی‌ها) کرانه‌های غربی دریای خزر (کاسپین) بوده و مهمتر از این فرهنگ دو قوم هیتی و هوری در آسیای صغیر آنچنان به هم پیوسته است که اغلب پژوهشگران آثار فرهنگی این دو قوم را تحت عنوان هوری-هیتی مطالعه می‌کنند.

تصویر ۶

می‌دانیم که کاستی‌ها نوعی "عود" را که خاستگاه آن ناحیه قفقاز و حوالی دریای خزر دانسته شده، در نیمه‌ی اول هزاره‌ی دوم قبل از میلاد در بین‌النهرین رواج داده‌اند. شاید بتوان این ساز را با "قوپوز" اوزان‌ها مقایسه کرد و شاید هم این مقایسه درست نباشد ولی قدر مسلم می‌توان گفت که کاستی‌ها با داشتن چنین زمینه‌ی هنری بعید می‌نماید که با ساز اوزانی (قوپوز) بیگانه بوده باشند. خاستگاه نخستین این قوم که به گزارش استرابون کرانه‌های غربی دریای خزر و جنوب رودخانه ارس بوده (تاریخ باستان ایران، جلد دوم، صفحه ۱۰۹۸)، خود گواهی می‌دهد که کاستی‌ها هنر موسیقی خود را از خاستگاه خود، آذربایجان به بین‌النهرین برده‌اند.

کانتاها نیز از اقوامی بوده‌اند که وجود موسیقی اوزانی در میان آنها به ثبوت رسیده است (تصویر ۵). این مردم از سده‌ی چهارم قبل از میلاد تا سده‌ی اول میلادی در منطقه‌ای که از ارتفاعات تیان‌شان تا دریای خزر گسترده بود و خوارزم نیز بخشی از آن بوده است امپراتوری بزرگ قبیله‌ای برپا داشته بودند (گرکوار فرامکین، باستان

نقوش مینیاتور مانند نذری منقور بر طلا، در تپه حصار دامغان و استرآباد (گرگان) مکشوف و متعلق به قرن هفدهم ق. م سناحنه شده است. خاستگاه این ساز با قید احتمال قوی قفقاز بوده است. (رک: تاریخ پیشرفت علمی و فرهنگی بشر،

شناسی در آسیای مرکزی، صص ۱۴۹-۱۴۸). در کوی کریگان قلعه‌ی خوارزم که از آثار باقیمانده از دوران کانقاهاست، پیکره‌ی اوزانی به دست آمده است (تصویر ۵) که یادآور پیکره‌ی اوزان‌های سومری، ایلامی و کاستی و ماننایی است. رواج این نوع موسیقی در میان کانقاها ضمن تایید خط سیر گسترش موسیقی اوزانی از حوزه دریای خزر به ایلام و سومر، رواج این نوع موسیقی را در میان ارشک‌ها (اشکانیان) را نیز تصدیق می‌کند زیرا ارشک‌ها مدت زمانی قریب به سه قرن با آنها معاصر و همجوار بوده‌اند و وجود موسیقی اوزانی در میان آنها نیز گزارش شده است. بسیار محتمل است که بخش عمده‌ای از قبایل عضو اتحادیه‌ی پارت همان قبایلی ترک سکایی عنصر غالب بوده‌اند و نام بنیانگذار سلسله اشکانی "ارشک" (ارسک، ارساق) نیز نامی بالاخص ترکی است و این نام از واژه‌ی ترکی "آر" (ar) به معنی مرد یا پهلوان گرفته شده است.

درباره روابط فرهنگی و قومی کانقاها با ارشک‌ها هنوز مطالعات سودمندی

تصویر ۵

صورت نگرفته و ما اطلاعات روشنی در این خصوص نداریم؛ ولیکن نامی که ارشک‌ها شاعران نوازنده خود را با آن می‌خواندند، برای ما معلوم است و ممکن است که کانقاها هم این نام را برای اوزان‌های خود بکار برده باشند. نامی که ارشک‌ها برای شاعران نوازنده خود بکار می‌بردند، لفظ "گوسان" (gosan) [qosan] است (میراث باستانی ایران ص ۳۱۸) که با واژه‌ی ترکی اوزان قرابت لفظی و معنایی دارد. با توجه به موضوع ترک تبار بودن بخش عمده‌ای از قبایل پارت و مدارک قابل اطمینانی که در سال‌های اخیر در این خصوص ارائه

شده^۱، شکی نمی‌ماند که واژه گوسان (= گوزان) پارتی همان اوزان ترکی باستان است که مصمت گ/ق (g/q) خود را از دست داده است. نظیر این رخداد صوتی را ما در

^۱ - استقوا نام ارشک (ارسک) از ریشه "آر" (ar) مورد تصدیق برخی از صاحب نظران غربی قرار گرفته است. (رک:

ترکی معاصر نیز داریم، چنانکه واژه‌ی ترکی گۆرنک (görmak) به معنی تمثال و نمونه مصمت "گ" خود را از دست داده و تبدیل به اؤرنک شده است. (رک: میرزا مهدی استرآبادی، فرهنگ سنگلاخ، ص ۴۶).

در تعریفی دیگر می‌توان گفت: که واژه‌ی "گوسان" پارتی از ریشه گوس (= قوش) (gosh) ترکی به معنی نظم و شعر گرفته شده^۱ و این تعریف به هیچ وجه تعریف اولیه را انکار نمی‌کند، زیرا در لهجه‌های گوناگون زبان ترکی معاصر موارد متعددی وجود دارد که هم صورت باستانی واژه و هم صورت نوین آن کاربرد دارد.^۲

ریچارد ن. فرای معتقد است که کار شاعران رامشگر (گوسان) در زمان پارتیان رونق فراوان داشت و همه ادبیات نیز منحصر به ایشان می‌شد. انحطاط کلی روایت-

رک: لوحه‌های پارتی (ترکی) اشکانیان که توسط دکتر "صلاحی دیگر" (selahi diker) در تالیف خود به نام (and the whole earth was of one language) ارائه شده و در کتاب «ایران تورکلری نین اسکی تاریخی» دکتر محمدتقی زهتابی، جلد دوم، صص ۳۵۶-۳۵۷-۳۵۸-۳۶۵-۳۶۶ درج شده است. راولینسون نیز در کتاب (sixmonarchy . p : ۲۲-۲۵) پارتی‌ها را هند و اروپایی نمی‌داند. "کرادر" نیز اصل کلمه ارشکان را "ارسخان" دانسته که به صورت ار- خان ar- khan در آمده و به عربی سلسله اس- خان نامیده شده است. کرادر وجود لقب qan (قان/ خان) را در معنای «فرمانده زبردست» اثبات کرده است. بسیاری از پژوهشگران بر این باورند که پارت‌ها در اصل همان آرس‌ها بوده‌اند که در منابع چینی "آرسی" خوانده شده‌اند. کلمه ترکی "تخار" (مربک ار تخ= دوگ به معنای جنگ + ار به معنای مرد) که به معنای «فرد جنگجو» است به عقیده "آلتهایم" نامی است که به وسیله ترک‌ها و اویغوری‌ها و لاتینی‌ها به آرسی‌ها (ارساک‌ها، ارشاک‌ها) داده شده و مردم نیز خود را آرسی (arsi) می‌نامیدند. وجه تسمیه‌ای را هم که ژوستن آن را ثبت کرده (ترگوس پومپتیوس، IV ، ۲) و به معنای "حرکت کرده" گفته است به غیر از زبان ترکی (از مصدر بارماق: رفتن، حرکت نمودن) در هیچ یک از زبان‌های شرقی مطلقاً شناخته شده نیست و این قرینه را هم می‌توان در ترک تبار بودن ارشک‌ها (پارت‌ها) نشانه گرفت. ضمناً چند تن از پادشاهان پارت نیز نام بالاختس ترکی "بالاش" (بلاش) را بر روی خود داشته‌اند. پژوهشگر ایرانی اعتماد السلطنه در کتاب "در التیجان فی تاریخ بنی اشکان" پارت‌ها را مطلقاً تورانی و ترک تبار دانسته است. (رک: فیلیپ لوزنیسکی، خاستگاه پارت‌ها صص ۳۸-۱۲-۳۹-۹۷-۹۸).

^۱ - واژه قوشوق به معنی شعر و رجز و قصیده (دیوان لغات‌الترک، ۸۰۹) و قوشماق در معنای اموات را به نوحه سرودن (فرهنگ سنگلاخ، ۲۱۵) از ریشه "قوش" گرفته شده است. تبدیل س به ش در زبان ترکی سابقه دارد و جزو اساسی‌ترین قوانین فونتیکی این زبان محسوب می‌شود، چنانکه کلمه قورشاق به معنی کمربند در اصل از قورشاق مبدل شده است.

^۲ - مقایسه کنید واژه‌ها اورماق (URMAQ) را با وورماق (VURMAQ) به معنای زدن و اوبوک را با پوپوک (پیپیک) به معنی تاج خروس و پرندگان (مانند دهدد).

هایی که این شاعران رامشگر پرداخته بودند، در زمان ساسانیان آغاز شده و در زمان تسلط اعراب به سرانجام رسیده است (میراث باستانی ایران، ۳۱۸). ولی با این عقیده اخیر وی نمی‌توان موافق بود که این انحطاط همیشگی و قطعی بوده است. زیرا معروف‌ترین مجموعه ادبی- حماسی مربوط به این شاعران رامشگر یعنی کتاب "دده قورقود" قطع نظر از تعلق متن اصلی و احتمالا شفاهی آن به دوران قبل از اسلام، در دوره اسلامی و آن هم در اراضی آذربایجان تدوین و کتابت شده است. علاوه بر این با وجود گذشت چهارده قرن از دوره اسلامی موسیقی اوزانی هنوز هم در خاستگاه نخستین خود در آذربایجان، ترکمن صحرا، گرگان، و شمال خراسان به حیات جاودانه خود ادامه می‌دهد و در کشورهای شمالی همجوار با ایران و به ویژه در آسیای میانه از رونق جدی برخوردار است.

از گزارش‌های تاریخی منابع مکتوب ایران چنین برمی‌آید که موسیقی اوزانی در دوره اسلامی بطور گسترده در دربار سلاطین ترک و مغول ایران رواج داشته و اوزان‌ها مناصبی عالی در نزد پادشاهان مزبور داشته‌اند.

در تاریخ جهانگشای جوینی عبارتی هست که این موضوع را تصدیق می‌کند: "و ابن دریوس" را به سر خیلی اوزان نامزد فرمود" (یادداشت‌های قزوینی، جلد اول، ۱۴۰). در تاریخ وصاف‌الحضرة و همچنین جامع‌التواریخ رشیدی نیز ذکری از اوزان‌ها شده است و لیکن پیش از مولفان کتب مذکور حکیم نظامی گنجوی از اوزان‌ها سخن گفته است. وی در منظومه "اسکندر نامه" خود در فصل مربوط به "مهمانی کردن خاقان چین اسکندر را" از اوزان‌های دربار خاقان چین که وی او را پادشاه ترکان می‌خواند و نغمه‌سازان ملل دیگر سخن رانده است:

در مجلس خاقان چین:

غریب اوستادی و رامشگری	نشسته به رامش ز هر کشوری
به قانون اوزان برآورده حرف	نوا ساز خنیاگران شگرف
به گردون بر آورده آواز رود	بریشم نوازان سفدی سرود
ز بس نغمه داده نوا را نوی	سرایندگان ره پهلوی
معلق زن از رقص چون دیو باد	همان پای کوپان کشمیرزاد

ز یونانیان ارغنون زن بسی که بردند هوش از دل هر کسی در خاتمه لازم است که درباره ریشه و معنی لغوی "اوزان" نیز مطالبی گفته باشیم. لفظ "اوزان" همانطوری که قبلا گفته شد با واژه گوزان ("گوسان") پارتی شباهت لفظی و معنوی دارد و اوزان به احتمال قریب به یقین کوتاه شده گوسان پارتی است. اوزان در لغت ترکی خنیاگر، شاعر و آوازه خوان و نوازنده‌ای است که با ساز خود موسوم به "قویوز" داستان‌ها و اشعار حماسی و ملی قوم و قبیله خود را برای مردم ترنم می‌کرده است.

علامه فقید محمد قزوینی چون با خصوصیات زبان‌های ترکی ناآشنا بوده، با مشاهده صورت "اوزان" (uran) در قسمت سوم لغت‌نامه ابن مهنّا موسوم به «حلیه-الانسان و حلبه‌الانسان» که مختص لغات مغولی است، خیال کرده که لفظ اوزان تصحیف شده واژه «اوران» مغولی است و آن را مغولی پنداشته و به پیروی از قاموس پاوه دو کورتی آن را به معنی صنعت و پیشه گرفته است. در صورتی که اصل این واژه همان اوزان (و با زاء معجمه) بوده و اوران صورت دیگر و نه مغولی شده آن است. در واقع باید بگوییم که واژه اوران از زبان‌های وابسته به گروه (ل / ر = L/R) ترکی وارد زبان مغولی شده است. در این باره حاشیه نویس جامعه‌التواریخ توضیحاتی داده است که آن را مرور می‌کنیم: "اوزان = به مغولی اوران و جمع آن اوراد و اوراچود، از ماده ترکی اوز و به معنی صنعتگر و ماهر و هنرمند و اوزان جمع آن است."

واژه اور ترکی گروه (ش / ز = sh / Z) در گروه (ل / ر = L/R) اور (ur) و جمع آن اوران بوده و از این گروه زبان‌های ترکی به مغولی راه یافته است. (جامع‌التواریخ، حواشی، ۲۱۷۶)^۱

وی همچنین به نقل از مطالب "جرارد کلوزون" ترک‌شناس مشهور انگلیسی درباره واژه "اوز" (uz) می‌نویسد: اوز در زبان ترکی به معنی: ماهر، استادکار، هنرمند، پیشه‌ور ماهر، صنعتگر ماهر، محترفه، صنّاع و در باب اشیاء به معنی: کامل و درست و بی‌نقص است.

^۱ - از اینجا می‌توان ارتباط دو واژه گوز به معنای چشم و گورمک به معنای دیدن را درک نمود.

این واژه در زبان ترکی پیشینه کهن دارد و در سنگ نبشته‌های اورخون به عنوان نام خاص و لقب و در نوشته‌های اویغوری سده هشتم میلادی به معنی ماهر و استادکار و هنرمند به کار رفته است. واژه اوز از یک زبان ترکی گروه (ل / ر = L/R) که در آن اور (UR) بوده است به زبان مغولی در آمده و در این زبان به "اورا" و «اوران» تبدیل شده است.

اوزان مانتایی

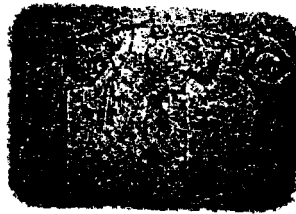
اوزان کانقایی

دسته ی موزیک ایلامی

اوزان کاسی

اوزان هیتی

اوزانی از شهر ماری

اوزانی سومری

اوزان کاسی

اوزانی از فلسطین باستان

خنیاکر ایلامی

اوروز اینامی ایلامی

اوزان آذربایجانی

لفظ اوزان و یا اوران چنانکه در بالا گفته شد اسم جمع است و یکی از نشانه‌های جمع ترکی باستان یعنی "ان" را در خود حفظ کرده است؛ همانند واژه "ارن" به معنی مردان و رجال که در دیوان لغات‌الترک به عنوان جمعی نادر ثبت شده است و زبان‌شناس برجسته ترک محمود کاشغری نتوانسته تشخیص دهد که این نشانه جمع از روزگاران خیلی پیش به دوران او رسیده است. لازم است قید کنیم که معانی ماهر و استاد داده شده از جانب کلوزون در اصل از مضمون دیوان لغات‌الترک کاشغری اخذ شده و میرزا مهدی استرآبادی در فرهنگ سنگلاخ خود در معنی اوزان آورده است که: «اوزان یعنی خواندن و آن عبارت است از تصنیفات ترکی که خارج از وزن نظم است». این مؤلف گرانقدر در معنی مصدر اوزماق آن را سخن لاف‌آمیز گفتن دانسته ولی به دریافت ما در اشتقاق این مصدر از ریشه اؤز (ÖZ) به معنی خود و اؤزوم - اؤزوم گفتن (منم - منم گفتن) دچار سهو شده است.

به نوشته دکتر بهزاد بهزادی لفظ اوزان تا قرن پانزدهم میلادی متداول بوده ولی از قرن مزبور به بعد اصطلاح اوزان در آذربایجان و ترکیه به "آشیق" (عاشیق) و در آسیای میانه به "باخشی" (باقسی، بخشی) تغییر نام داده است.

انزاب لهجهسی ایله ادبی دیلیمیزین فرقلری

حسین محمدخانی «گونئیلی»

هامی نین بیلدییی کیمی جنوبی آذربایجاندا تبریز-
سالماس، مرد- اورمو گؤللو آراسیندا یئرلشن و مرکزی
«شبستر» شهری ساییلان بؤلگه «گونئی» آدلانماقدادیر.
همین گونئی بؤلگهسی ایسه «أروئق» و «انزاب» ادلی ایکی
بؤلگه دن تشکیل اولور. گونئی بؤلگه سینده دانیشیق شیوه-
سی ایکی اساس لهجه یه بؤلونور. منطقه نین تبریزه دایانان
بؤلومونده یعنی «أروئق» آدلانان بؤلومده لهجه آرتیق تبریز

آغزی ایله سسله شیر، اما منطقه نین باتی بؤلومو یعنی سالماس لاقونشو اولان و «انزاب»
آدلانان بؤلگه نین آغزی آرتیق سالماس و خوی لهجه سیله اوزلاشیر. سؤزو گئدن
بؤلگه نین لهجه سی ایله ادبی دیلیمیزین فرقلرینی بئله سیرالاماق اولار.

۱- بؤلگه نین اؤزونه مخصوص دانیشیق شیوه سینده اینجلمه و آردیجیلیق
قانونلاری ادبی دیلیمیزله سسلشه رک، مصدر "اک" لری ادبی دیلیمیزده اولاندان بیر
آز یومشاق ایشلمکده دیرلر؛ بئله کی، ادبی دیلیمیزده قالین مصدرلرده ایشله ن "ماق"
اکی بو شیوه ده "ماخ"، اینجه مصدرلرده ایشله ن "مک" اکی، "مک- مه- می" کیمی
اکلره یاخین اولاراق، آنجاق اولارین هئچ بیر ایله عیناً سسلنمه یین و گؤسترلمه یی
اؤچون ده ایستر عرب، ایسترسه ده لاتین قرافیکالی ایفبالاریمیزدا بیر علامت تاپا
بیلمه دییمیز بیر شکیلده ادا اولونماقدادیرلار. بونا گؤره ده قالین مصدرلرده "ماق"
اکی نی "ماخ" شکیلینده، گؤسترمه یی اویغون گؤردوکسه، اینجه لرده گئدن «مک-
مه- می» کیمی سسلنن، آنجاق اولارین هئچ بیر اولمایان و گؤسترمه یینه علامت
تاپا بیلمه دییمیز سسی، "مک" ایله گؤسترمه یه مجبور اولدوق.

۲- یالنیز سؤزو گئدن "مصدر اکلری" دئیل کی اینجله رک، "ماق"، "ماخ"
کیمی ادا اولونور و "مک" ده هئچ بیر علامتله ایله گؤستره بیلمه دییمیزین اوجوندان،
"م+ک=مک ایله" گؤستریلیر؛ بلکه «داراق+چی=داراقچی-قوزوق+چو=قوزوقچو-

بۇياق + چى = بۇياقچى - قاتىق + چى = قاتىقچى - اۇنلوك + چو = اۇنلوكچو - گودوك + چو = گودوكچو - اريك + چى = اريكچى - پتک + چى = پتکچى و بونلار كىمى چۇخلو " ايش گۇرتى بىلدىرن آدلار" دا ايشلنن "ق" سسلرى "خ" سسىنه، "ى" سسى ايسه اينجه صائىتلى مصدرلرده گۇسترمه يينه علامت تاپابىلمه دىيمىز بىر سسه چئوريلير.

۳- سۇزو گئدن دانىشىق شيوه سىنده بىر چۇخ فعللرده "س" صاميتىندن قاباقتا گلن "ل" و "ت" صاميتلىرى "س" صاميتينه چئوريلير. مثال اولاراق: "اؤلسون - اؤلسون - گوتسون - آرتسين - گئتسين - گلسين" و چۇخلو بونلار كىمى فعللر، آرتىق "اؤنسون - اؤنسون - آرتسين - آرتسين - آرتسين - آرتسين" كىمى سؤيله نيرلر. بىز ده همين سۇزلىرى اولدوقجا آغيزلاردا دئيلن كىمى قلمه آلمىشىق.

۴- "بىلمك" سۇزونده "اى" سسى "و" سسىنه چئوريلير بىلمك كلمه سى "بولمك" اولموش، "اويناماق" فعلى ايسه اينجه لنه رك، "ؤ" سسى "ؤ"، "آ" سسى "آ"، "ماق" اكى يوخارىدا گۇستريلىن "مك - مه - مى" كىمى سسلنن بىر اكه چئوريلمىش، نتيجه ده بو كلمه ده "اوينه مك" كىمى سسلنمكده دير؛ هابئله همين سۇز ايله بىر كؤكدن اولان بىر سىرا سۇزلىر اؤ چوملنهدن "اويناش"، "اويناشماق"، "اوينايان" و... اينجله رك "اوينش"، "اوينشمك"، "اوينوين (اوينه ين) و... اولاراق، "اويون"، "اويناق"، "اويونچو"، "اويون باز" و... اؤز حاللاريندا قاليرلار.

۵- بعضى كلمه لرده "م" صاميتى "ب" صاميتينه چئوريلير، مثلا: "اؤپمك، كؤپمك، سېمك، تېمك، تاپماق، قاپماق، ياپماق، قيرپماق، چيرپماق" كىمى مصدرلر و قاپمىش، ياپمىش، "كؤپموش، اؤپموش، سېمىش، تاپمىش، قيرپمىش، چيرپمىش" كىمى و باشقا فعللرده "پ" صاميتىندن سۇنرا گلن "م" صاميتى "ب" صاميتينه چئوريلير. اؤرنك اولاراق: يوخارىدا گۇستريلىن كلمه لر "اؤپمك، كؤپمك، سېمك، تېمك، تاپماق، قاپماق، ياپماق، قيرپماق، چيرپماق، قاپمىش، ياپمىش، كؤپموش، اؤپموش، سېپىش، تاپمىش، اؤپموش، سېپىش، تاپمىش،" كىمى آغيزلانيرلار.

۶- ائله جه ده بعضى ياخينا ايشاره عوضلىك لرينده "ب" سسى "م" سسىنه چئوريلير؛ اؤ چوملهدن: "بونو - بونا - بونون - بوندان - بونلارين - بونون كىمى، بوندان اؤترو، بوندان قاباق، بوندان سۇرا، بونا گۇره، بونا بنزر، بونا دوشن، بونونكو و... كلمه لرينده "ب" سسى آرتىق "م" سسىنه چئوريلير، مونا - مونون - مونان - مونارين -

مونون كىمى، موننان اۋتور، موننان قاباق، موننان سۇرا، موننا گۇرە، موننا بنزەر، موننا دوشىن، مونونكو ايشلىمىكده دىر.

۷- هر كلمەنن سۇن سسى "ك" سامىتى اۋلورسا، اۋ "ك" اينجه مصدرلردە اۋلان "ك" سامىتى كىمى اينجلىر. مثلا: "گۇردوك- دىدىك- اريك- سوموك- دىرك- چۇرك- چۇلك- گۇزلىك- پىسلىك- مئشەلىك" كۇلگەلىك و چۇخلو بونلار كىمى فعللر، آدلار، و اشاننن نجهلىبى و يا يئرلىنى بىلدىن سۇزلىرىن سۇن سسى حىساب ائىلن "ك" اينجلىر و "ك-ه-ى" سسلىرىنە اۋخشار، آنجاق هئچ بىرى اۋلمايان بىر سسە چئورلىر. گۇستردىيىمىز بو كلمەلرىن داوامىنا يعنى اينجلمىش "ك" سسىنە باشقا كلر اۋتورلىسا دا، اۋتون تلفۇظ شىوہسى دىيشمىر و كلمەنن آراسىندا دا اينجلمىش تلفۇظونو ساخلايايلىر.

۸- بۇلگەنن دانىشىق شىوہسىندە، بىر چۇخ عۆزلىكلر(ضمىرلر)، فعللر و سايىرەدە چىخىشلىق حاللارنى بىلدىن "دن-دان" كلرى "تن-ونان" شكىلىنە چئورلىر. مثلا: "اۋندان- بوندان- مند- سىزدن- گئندن- گۇرندن- دئدىيىندن- آلدىغىندان- سۇزوندن- اىزىندن- اۋتاغىندان- دووارىندان" و چۇخلو بونلار كىمى كلمەلر، "اۋننان- بوننان- منن- سنن- گئندن- گۇرنن- دئدىيىنن- آلدىغىننان- سۇزونت- اىزىنن- اۋتاغىننان- دووارىننان" شكىلىنە دوشورلر.

۹- «ت» و «د» سامىتلىرى اىلە بىتن كۇكلرە جمع اكى آتيردىقدا همىن اكده «ل» سسى «د» سسىنە چئورلىر. مثلا: آت= لار= آتلار، آد+ لار= آدلار، ات+ لر= اتلر، كند+ لر= كندلر(كتلر) اولماق عوضىنە همىن دوزلتمە سۇزلر، آتدار، آددار، اتدر، كتدر و... كىمى ايفادە ائدىلىرلر.

۱۰- بو لهجەدە «ن» و «م» سسى اىلە بىتن كلمەلرە جمع اكى آتيردىقدا جمع اكى نىن «ل» سسى «ن» سسىنە چئورلىر. بئلهلىكلە قالىن جمع اكلىرى سايىلانلار «نار» و اينجه جمع اكلىرى «نر» كىمى سسلىرلر؛ مثلا: آلان، ايلان، چالاغان، دووشان، آخشام، شام، دام، آدام، و سايىرەيە جمع اكى آتيرىلدىقدا، اۋنلار- آلاننار، ايلاننار، چالاغاننار، دووشاننار، آخشامنار، شاننار، دامنار، آدامنار كىمى، ائلەجەدە گئندن، گلن، گلن، اكىن، علم، قلم، قدام و سايىرە- گئدننر، گلننر، گلنننر، اكىننر، علمنر، قلمنر، قدامنر كىمى اغىزلانىرلار.

۱۱- چوخلو سۆزلره قوشولان " ايله- ائلا" عيبارتلىرىنده «له- لا» اكلرى «نه- نا»، «ه- ه- ل- ا» ايسه «ن» سسىنه چئوريلهرك " يئن- وئن- يئن- ينان- ئينان- وئان- ينان" كىمى آغيزلانيرلار. اؤرنك اولاراق، "ننه ايله- ننه ايئن، قلمى يله- قلمى يئن، بؤيوك ايله- بؤيويونن، بؤيويو ايله- بؤيويونن، كىتاب ايله- كىتابىنان، كىتابى ايله- كىتابىنان، قوچ ايله- قوچونان، قوچو ايله- قوچونان- كىمى دئىيليرلر.

۱۲- بير چۇخ فعللر و مصدرلرده، "ر" سسى دوشور. مثلاً: "گؤتور- گتير- گؤتورمك- گتيرمك- چيخات- كنجيرت- يانيرت" كنجيرتمك- قاجيرتماق- اوچورتماق- ايچيرتمك و چۇخلو بونلار كىمى سؤزلر، "گؤتو- گتى- گؤتومك- گتىمك- چيخات- كنجيت- ياتيت" كنجيتمك- قاجيتماق- اوچوتماق- ايچيتمك كىمى ايشلنيرلر.

۱۳- بؤلگه نين دانيشيق شيوه سىنده اينجه مصدرلرده ايشلنن "ك" سسى بير داها اينجلهرك، "ك- ه- ي" آراسيندا بير سسه چئوريلن كىمى بير سيرا كؤكلرده اولان "ك" سسلرى ده كؤكلره آرتيريلان ساميتلرين تاثيرينده اينجلهرك همين حال و دوروما دوشورلر. مثلاً: "كؤك- اك- تيك- چك- سؤك- بوك- چؤك" و بونلار كىمى كؤكلرده اولان "ك" سسى مصدر دوزلدىن "مك" اكينده اولان "م" ساميتى- نين تاثيرينده يومشالير و "ك- ه- ي" آراسيندا بير سسه چئوريلير.

۱۴- بؤلگه نين دانيشيق دىلينده "ت" ساميتى ايله بيتن كؤكلردن "دوژلتمه آدلار" ميدانا گتيرمك مقصديله، اؤنلارا قوشولان "ليق- ليك- لوق- لوک" اكلرى- نين ايلك ساميتى اولان "ل" سسى ده همين سسین تاثيرينده "د" سسىنه چئوريلير. باشقا سؤزله دئسك بو "ل" سسلرى ايتير، يئرینه "د" سسى ميدانا گلير؛ مثلاً: ساتلىق- اتلىك- توتلوق- جوتلوك كىمى كلمه لر، "ساتدىق- اتدىك- توتدوق- جوتدوك كىمى آغيزلانيرلار. هابئله "د" و "ن" سسلرى ايله بيتن كؤكلردن "دوژلتمه آدلار" ميدانا گتيرمك مقصديله، اؤنلارا قوشولان "ليق- ليك- لوق- لوک" اكلرى نين ايلك ساميتى اولان "ل" سسى ده همين سسلرين تاثيرينده "دئيشيرلر. باشقا سؤزله دئسك بو "ل" سسلرى ايتير، يئرلرينه "د" و "ن" سسى ميدانا گلير؛ مثلاً: "ادلىق- مردلىك- اودلوق- سودلوك- سامانلىق- چمنلىك- قۇيونلوق-

دو یونلوك " كیمی دوژلتمه آدلار، - آددیق- مرددیک- اوددوق- سوددوک- سامانلیق- چمنلیک- قویونوق- دو یونلوك " کیمی آغیزلانیرلار.

۱۵- دانیشیق شیوه میزده فعل لرده گؤرونن کیمی، بعضاً ساده آدلاردا دا آردیجیل گلن ایکی صامیتین بیری دوشور، بیری ایسه دیشیر؛ مثلا: "دورد- مرد- قورد- یورد- درد- کورد" و بونلار کیمی آدلار، دانیشیق دیلیمیزده " بئله ساده آدلار کیمی ایشلندیکده، "ر" سسینی ایتیره رک "د" سسی ایسه "ت" سسی کیمی تلفوظ ائدیلیلر؛ اؤرنک اولاراق: دؤت- مَت- قوت- یوت- دَت- کۆت."

همین ساده آدلار بعضاً صرف ائدیلمده "ر" سسی نین دوشمه سی و "د" سسی- نین دیشمه سیندن علاوه، "جمع اکلری" اولان "لار و لر" ده دیشهرک، "دار و در" تلفوظ ائدیلیلر، مثلا: "دورد- دؤت+ در= دؤتدر (دوردلر)", "مرد- مَت+ در= متدر (مردلر)", "قورد- قوت+ دار= قوتدار (قوردلار)", "یورد- یوت+ دار= یوتدار (یوردلار)", "درد- دت+ در= دتدر (دردلر)", "کورد- کۆت+ در= کۆتدر (کوردلر)".

۱۶- ایله- له- ایلا- لا " کیمی "دوژلتمه میقدار ظرفلری" اکلری بو بؤلگه نین دانیشیق شیوه سینده، اینجه سسلی کلمه لرده "ینن- وئن" و قالین سسلی کلمه لرده "ینان- ونان" کیمی آغیزلانیرلار؛ اؤرنک اولاراق: دده سی ایله- تپیک له (تپیک ایله)- گوزگوسو ایله- سؤبودله کیمی سؤزلر، دده سیینن- تپیگیینن- گوزگوسوینن- سؤبودونن کیمی آغیزلانیر، آناسیلا- قوناق لا (قوناق ایله)- قوزوسویلا (قوزوسو ایله)- سؤیوغولا (سؤیوق ایله) کیمی کلمه لر، آناسیینان- قوناغینان- قوزوسوینان- سؤیوغونان کیمی دئییلیرلر.

۱۷- بؤلگه نین دانیشیق دیلینده ساده کؤکلرده اولان "چ" صامیت لری نین آردینا علاوه ائدیلمن اکلرین ایلك سسی صامیت اولماقلا، او صامیت "ش" صامیتینه چئوریلیر؛ اؤرنک اولاراق: "آچ- قاج- بیچ- هئچ- کؤچ- اوچ- اوچ- قوچ" و بونلار کیمی کلمه لر آر تیرلان صامیت لری ن تاثیرینده بو کلمه لر بئله آغیزلانیرلار: آچ+ دی= آشدی، قاج+ مق= قاشماق، بیچ+ مک+ بیشمک، هئچ+ کس= هئشکس، کؤچ+ گون= کؤشگون، اوچ+ دو= اؤشدو، اوچ+ دن= اؤشدن، قوچ+ لوق= قوشلوق. آنجاق همین صامیت لره علاوه اولان اکلرین ایلك سسی سسلی اولدوقدا، "چ" سسینده هئچ بیر دیشیکلیک باش وئرمه دن، اولدوغو کیمی سسله نیر؛ مثلا: "آچ+ ار= آچار، قاج+ یر=

قاچير، - بیج + ر = بیجر، کۆچ + وړ = کۆچور، اوچ + ار = اوچار، اوچ + ونجو = اوچونجو، قوچ + اق = قوچاق". بعضاً ده گۆستریلن بو اولایین عکسینه اولاراق "ش" سسی "چ" سسینه چئوریلیر؛ مثلا: "یاخشی" سۆزونون "یاخچی" و "یاخچی" سسلنمه سی کیمی.

۱۸- سۆزو گئدن لهجه ده "یاستی- ایستی- توستو- دوستاق" کیمی کلمه لرده "ت" صامیتی اوزوندن قاباقدا ایشله نن "س" صامیتی نین تأثیرینده "س" سسلنیر؛ اؤرنک اولاراق: "یاسسی- ایسی- توسسو- دوستاق".

۲۰- دیلیمیزده یاپراق- توپراق- کۆپرو- آورات (عورت) و بونلار کیمی کلمه لرده چوخ واخت آرديجیل صامیتلر یئرلرینی بیر- بیرى ایله دیشهرک، "یارپاق- تورپاق- کۆپرو- آورات" اولدوقلاری کیمی، بو شیوه ده "اؤیرتمک- دنیا- مفرش" و بونلار کیمی کلمه لرده ده آرديجیل صامیتلر یئرلرینی دیشیر و گۆستریلن کلمه لر، "اؤرگنمک- دوینا- مرقش و ... کیمی آغیزلانیرلار.

۲۱- بو لهجه ده آرديجیلیق قانونو ادبی دیله گئدن کیمی گئدیرسه، بعضاً ده یووارلاق صائیلی فعللرین یووارلاق گلمه لی سؤن صائیتینده آرديجیلیق قایداسی پوزولور و بو سس یووارلاق گلمیر؛ مثلا: یوخدو- قوردو- گوردو- سوردو- قویموشدو- وورموشدو- گۆتورموشدو- بوروموشدو و بونلار کیمی کلمه لرین سؤن سسلی لری اولان "ؤ" و "و" داها آرتیق "ئ" و "ی" کیمی سسلنهرک گۆستریلن بو کلمه لر و سایره، یوخدی- قوردی- گوردی- سوردی- قویموشدی- وورموشدی- گۆتورموشدی- بوروموشدی و ... تلفوظ اولورلار.

۱۹- دیلیمیزده بیر قایدا اولاراق بیر کلمه ده ایکی سسلی آراسیندا گلن "ک- گ" ق- ت" سسلری اینجه لهرک "ی- غ- د" سسلرینه چئوریلن کیمی، بعضاً ده بیر کلمه نین سؤن سسلی سیندن سؤنرا گلن صامیت، سؤنراکی کلمه نین ایلیک سسی سسلی اولماق اثرینده (یعنی یئنه ده ایکی سسلی آراسیندا یئرلشدییینه گۆره) اینجه- لیر و "ک- گ" ق- ت" سسلری "ی- غ" سسلرینه چئوریلیر؛ مثلا: "کۆمک ایسته- مک- باشماق آلماق" و بونلار کیمی کلمه لر "کۆمه ی ایسته مک- باشماغ آلماق" کیمی سؤیله نیلیرلر.

۲۲- ادبی دیلیمیزده ایکینجی و اوچونجو شخصلره خطاباً دئییلن عبارتلر بعضاً بیر- بیرله فرقلی اولما یاراق و اونون هانسینا خطاب اولدوغو یالنیز جومله ده

آنلاشیلارسا، مثلاً: "ئوینی یاخشی تانیمیرام" جومله سینده جومله نین ایلک کلمه سی یعنی "سنین" و یا "اوتون" کلمه سی دئیلمه سه، ایلک شخصین، کیمین ائوینی یاخشی تانیمادیغی بللی اولمورسا، بو بؤلگه نین دانیشیق دیلینده بئله بیر اولای باش وئرمیر و بؤلگه نین بعضی کندلرینده "ئوین یاخشی تانیمیرام" و بعضی لرینده "ئوینی یاخشی تانیمیرام" ائشیدن آدام، ایکینجی شخصین ائویندن و "ئوینی یاخشی تانیمیرام" ائشیدنده اوچونجو شخصین ائویندن سؤز گئتمه یی باشا دوشه جکدیر. بو قایدا ایستیناسیز اولاراق بوتون بو کیمی یئرلرده ایشلنیر. دئمک "آتان- آنان- ائون- ماشینان- کینابان- شعرن- داستانان- صاباحان- گله جه یین- کئچمیشن" و بونلار کیمی کلمه لرین ایکینجی شخصه، "آتاسینا- آناسینا- ائوینه- ماشینینا- کیتابیتا- شعرینه- داستانینا- صاباحینا- گله جه یینه- کئچمیشینه" و بونلار کیمی کلمه لرین اوچونجو شخصه عایید اولدوغو آنلاشیلیر.

۲۳- بؤلگه نین بعضی کندلرینده بیر سیرا کلمه لرده "ؤ" و "ؤ" سسلی لری یئرلرینی "آ" و - سسلی لرینه وئریر، مثلاً: اوو(شیکار)- هوو(بدن ده بیر نؤوع شیشه و عفونت)- قوو(گوپورده بولاشمیش پامبیق)- سوو(خبر، بیلیم)- نوو(۱- بیر آغاج گووده سینده و یا یئرده قازیلیمیش سو آخارقاسی. ۲- بیر آز یاش اولاراق، آنجاق پالچیق اولمویان و اکین اکمه یه ائله جه ده سورمه یه موناسیب اولان تورپاق دورومو)- قووورماق- قووزاماق- قووماق- اووماق- سووماق- قوور(ساغالماقدا اولان یارانین یئنی- دن قاییتماسی و عود ائتمه سی)- کؤورک" و بونلار کیمی عیبارت لر، "آو- هاو- قاو- ساو- ناو- قاویرماق- قاوزاماق- قاوماق- آوماق- ساوماق- قور- کورک" کیمی دئییلیرلر؛ آنجاق بونلارین هئچ بیرینده دیلین قایدالاری پوزولمور.

۲۴- بو لهجه ده بعضاً باشقا دیل لردن گلме کلمه لرده بیر صامیت، یئرینی باشقا بیر صامیته وئریر؛ مثلاً "جَهَنَم" (جهننم) سؤزونده ایکینجی "ن" سسی یئرینی "د" سسینه وئرمکله "جَهَندم" شکیلینه دوشور.

چوخ احتمال کی، سؤزو گئدن لهجه ایله ادبی دیلیمیزین فرقلری یالنیز بو سیرالادیغیمیز اؤرنکلرله توکنمه سین؛ بلکه بیر آز دقتله آراشیدیردیدا، باشقا فرقلر ده میدانا چئخسین!

نظامى گنجوى دن بىر شعر

چئویرن: جعفر خندان

عاشیقم، امرینی وئر، عاشیق نالانہ، گۆلوم،
یانینا من گلیم عقل ایله، یا دیوانه، گۆلوم.

سئویرم قلب ایله جانیم کیمی، جانانیمی من،
اۆلرم، یا یئترم، سن کیمی جانانه، گۆلوم.

هاردا گۆرسم سنی، زلفوندىن اۆپوب یالوارارام.
عاشیقم، عاشیقه یوخدور یازی، دیوان، آ گۆلوم.

سنله^۱ دوست اولماغیما، جمله شَهْر دشمن اولوب
منی عفو ائیله، باخیب بىر بئله دشمانه، گۆلوم

سنسیزم، سندن اوزاق کیمسه نی دۆشسون دئمرم،
یئتمه بىر ال سنه، یوخ صبر ده هجرانه گۆلوم.

توفارقانلی عاشیق عابباس (عبّاس)

جواد دربندی

(۱۵۸۵-۱۶۵۰ / م)

خَیر ما وَرَثَ الْأَبْنَاءِ الْأَدَبِ «علی (ع)»

بهترین ارثی که از پدران به فرزندان میرسد فرهنگ است.

بیرینجی بؤلوم

عاشیق کیمدیر:

عاشیق سؤزونون، تاریخی نین درین کئچمیشینه باخمیاریق، بو گؤن، عاشیق، تۆرک فولکلورونون اصلی قولونون گؤرکملی نمایندهسی دیر. سازا، سؤزه مالک اولان بو صنعتکار، قهرمان لاری اؤین، شأنلرینده قوچاقلامالار اؤخویان و یوللارینا خیر دعا ائدن، دیار- دیار گزن، نئچه هؤنره مالک اولان مغنی دیر. بو صنعتکارلار خلق ایچینده بئله بولونوب و تانینیلار.

ددهلر:

هر نئچه یۆز ایلده، دنیا یا گلن، طریقته، شریعته باغلی اولان و عمل ائدن، عاشیقلار دنیاسی نین، آن بؤیوک صنعتکاری اولان، دنمک، اؤز علمینده اعلم مجتهد ساییلان شاعر عاشیقلارا دده دئیرلر.

دده قورقود، دده قربانی، دده قاسیم، دده علسگر، دده امراه و ...

حاقّ عاشیغی:

اعتقادیمیزجا، بوت وئرلین، دؤز یۆلدان چیخمایان، معصیتدن ایراق گزن، دعا لاری مستجاب اولان، سؤزلری سینهلرده حکّ اولونان، سینهدفتر عاشیقلارا حقّ عاشیغی دئییلیر. توفارقانلی عاشیق عابباس، قاراجا اوغلان بونلاردان بیر نمونه دیر.

یارادیجی عاشیقلار:

استاد، صنعتکار، ائل هاواسی یارادان و عاشیق شعری قوْشان، اؤز زمانیندا شهرته، معروفیته مالک اولان عاشیقلاردیلار.

عاشیق حسین شمکیرلی، حسین بوزارلقانلی، دۆللو مصطفی، کاماندار، عمران حسن اف، عاشیق قشّم و ...

پئشه کار، ایفاچی عاشیقلار:

دده لرین، حاقّ عاشیقلاری نین، یارادیجی عاشیقلارین سۆزلرینی و داستانلارینی سازدا چالیب اوخویان عاشیقلار، ایفاچی عاشیقلار سایلیرلار.
بو قیسا اؤن سۆزویله، توفارقانلی عابباس حقینده، تاریخلر و نظرلر:
«عابباس توفارقانلی کیمدیر»

بو حاقّ عاشیغی نین دؤغوم ایلی ۱۵۸۵- جی، دنیادان کؤچمه سی ۱۶۵۰ میلادی ایلی دیر^۱، او، «توفارقان، یا «دهخوارقان» بو گۆنگو «آذرشهرده»^۲ دنیایا گۆز آچیب، اؤرادا دا، ابدیتته قووشموشدور^۳.

اؤنون اؤز قوشمالاریندا دؤغوم یئری قید اولوبدور.

من سنه جان دئدیم، سن ده منه جان

آلیش عشق اودونا، منیم کیمی یان

آدیم «عاشیق عابباس» یئریم توفارقان

گاهدان آغلا، گاهدان یادا سال منی!

بعضی سندلره (فاکتلارا) گۆره، عابباس توفارقانلی تخمیناً (۱۶۰۵-۱۶۰۰) آراسی توفارقان کندینده دنیایه گۆز آچیبدیر.

دئمهلی دؤغولدوغو زمانلار، تبریز، ان بؤیوک شهر ایمیش و بو شهرده، مهم

تجاری- اقتصادی مرکزیندن ساوا، بؤیوک مکتب خانالار، مدرسه لر دایر ایمیش.

عابباس دا بو مدرسه لرده درس آلیب، آنا دیلیندن باشقا، عرب، فارس دیلرینی مکمل

^۱ - عابباس توفارقانلی و مهاجرت فولکلورشناسلیغی / الماس حسن قیزی / سارای درگی سی- نومره ۱۸- گۆنش ایلی

۱۳۸۸- کوچورن میهن کریمی.

^۲ - شرقی آذربایجانین شهرلریندن دیر، تبریز شهری نین ۴۰ کیلومتری لگینده، سهند داغی نین، اسکو، سراجو، اورمو

گؤلونون آراسیندا قرار توتوبدور.

^۳ - عاشیق عابباس مزاری نین اؤسنونده، بیر داش اؤسته، قایریلمیش ساز شکلی واردیر. / ۱۳۸۷- جی ایلده عاشیق حسن

ساعی و محمد عبادی و صمد عمی متولد ۱۲۷۰ بو مزاری تاپیبیدیلر.

اۋيرنمىش ايمىش^۱ بو ملىم قوشما، دئىدىگىمىز ادعايا، يعنى اۋنون عالم اولماسينا
ئبوتدور.

حكمت مجلسينده ايله شىن عالم،

قالماقال سالماينان، بىردن ائتمه جوش

خبر آلام اصول- دىن نىچە دىر؟

عرب «خمس»، فارس «پنج»، تۈرك «بئش»

يا او بىرى مصراعلاردا:

عرب «سن» و فارسى «دندان»، تۈركو «دش»

يا،

عرب «حجر»، فارسى «سنگ» و تۈركو «داش»^۲

بو دۋورده تبرىز اطرافيندا عاشىق صنعتى نىن انكشاف زمانى و خلق داستانلارينا
باغلى كوراوغلو يا سۋيله نىن نغمه لىر، عاشىق جنون، دده يادىگار، دده چوبان، عاشىق
دوستونون اۋبودلىرى، قاراجا اۋغلانين تۈركولى قول ماحمودون، دده قربانى نىن،
يىتتىم آيدىن يىن، صوفى نىن گۈزەلله مەللىرى، خلق ايچىندە، گىنىش يايلىمىش دىر.
عابباس توفارقانلى بئله بىر محيطة عرصه يە چاتىب و عاشىق لىق، سىرلر نى بىلىب بو
مقاما چاتىب دىر.^۳

عاشىغىن اجتماعى سياسى دورومو:

عاشىق عابباسىن مضمونلو شعرلىرى گۈستىرىكى، او، اۋز زمانى نىن سياسى باش
وئرمەلر نىنە واقف اولوب، اعتراض حالينى بىلدىرىب دىر. اۋنون عدالتسىزلىگە قارشى
يارادىجىلىغى و آپاردىغى مبارزه، ضيالى لارىن دقت نظرلر نى جلب ائتمىش دىر. بو
مساله لىر، عابباس- گۈلكز داستانيندان اسلاسلانيب و سىنە دن سىنە يە كۈچوبدور. بو
داستاندا، شاه عابباسىن و اۋنون ظلمكار اداملار نىن آدلار و عمللرى تصويره
چكىلىب دىر. دئمه لى تاريخلر نى يازدىقلار نى اساساً اورتا عصرلر ده، ستمكارلار، تالانچى-
لار طرفىندىن اولكە لىر، شەرلر، تالانيب خلقى اسىر آپارماق معمول ايشىمىش؛ حتى
چاغداش عاشىقلار نىمىز نىن گۈزوندىن بو مسئله ايراق قالمايىب دىر.

^۱ - عاشىقلار- قارا نامازوف- ۲۰۰۴ صدر نشرىياتى/ بىرىنجى جلد- ص ۲۳

^۲ - عاشىقلار داستانى، حسين ساعى، تبرىز- ص ۷۵

^۳ - عاشىقلار- قارا نامازوف- ۲۰۰۴ صدر نشرىياتى/ بىرىنجى جلد- ص ۲۳

نه قدر ظولومگار گلدی، جهانا
شهرلر داغیتدی وئران ائله دی
تالادی، تالادی، تالادی، الی بوش گئتدی
قالادی، قالادی الی بوش گئتدی
«میکائیل آرافلی»

بو، تالانلار و خلقی فلاکتہ سالماقلار، آغیز ادبیاتیندا، نیسگیل لی بایاتی لاریمیزدا، ماهنی لاردا اؤزونو گؤستریر. عابباس - گؤلکز داستانیندا، شاه عابباسین، آدلیم گؤزل قیزلاری حرمسرایا آپارماق، آغیر وئرگی لر باغلاماق و هر اعتراضی بوغماغا اشاره دیر. عاشیق عابباس دا، بئله بیر زاماندا آداخلیسی گؤلگری^۱ الدن وئریر.

من عابباسام هئچواخت سؤیله مم یالان

ائلیمه، اؤلکه مه سالدیلار تالان

«خوجا»، «دلی بیجان»، «الله وئردی خان»

قویما «دلی بیجان» یاریم آپاردی!

بو قوشمادا دلی بیجانین^۲ زور ایله گؤلگری اصفهانا آپارماسیندان سؤز گئدیر. عابباسین دا الی هر یتردن اؤزولور. عدالتسیزلیگه دیوان توتماق، اؤخوجونون گؤزلیری اؤنونده جانلانیر.

هانی بو اؤلکه ده عدالت دیوان؟ یوخ کیمسه دردیمه ائیله سین درمان

یا

آقا بیجان، هر نه دئسم بیلیسن کسمه آغزیمداکی شیرین دلی سنا

غضبناکسان، شاه عابباسین قولوسان ائندیر کجاوانی، من یاری گؤرؤم

بیر پارا آراشدیرجی لارین (محقق لارین) یازدیقلارینا گوره، بو جمله دن «آلدانمیش کواکب» کتابیندا میرزافتحعلی آخوندزاده، بئله حرمسرالاردان آد آپاریب، آپاریلیمیش ایکی قیزین آدلارینی چکییر. بیرسی «دلبر» آدیندا قزوینلی تاجیرین قیزی، اؤج بیرسی گؤرجو قیزی دیر. «یان سترجس - yansetrets» هلندلی سیاح «اوج سیاحت» کتابیندا بو موضوعا اشاره ائله ییبین یازیر:

^۱ - بیر عده محقق لارین یازدیغینا گوره گؤلکز شرطی آددیر، داستاندا سنچیلیر - مثلا صنم، پری، گؤلگر، یاخشی.

^۲ بیجان همان بیژن دیر. تۆرک دلینده (ز) یئرینه (ج) ایشله نیر. مثلا بیژن و بیجان، منیزه و منیجه، آزان و آجان، ایندی ده کندلرده بیژن آدینا بیجان دئییلیر (مولف). اما علی رضا ذیق جنابلاری بیجانی، بیگ جان یازیب دیر/ دیلماج

شاہ عابباس دۇورونىدە، فئوداللار، خانلار، حمايەلر يىندە اۇلان كىندلر يىن، گۇزىل قىزىلار يىنى سىئىب شاھ يىن حرمىراسىنا گۇندىرمك، اۇنلار ايچون وظيفە و بورجوموش. «شاماخى» يالىتىندە بئش يۇزە (۵۰۰) قىزىر اۇغلان، قىزى سىئىب سۇنرا اصفهانا گۇندىر يىل يىدىر. بئلە بىر وضيعيتدە، پوللولار و وارلى لار پول وئرىب اوشاقلار يىنى قورتارىب، يالىز يۇخسوللار يىن اوشاقلار يى حرمىسرايا گۇندىر يىل يىمىش و شاہ بو اوشاقلاردان اداملار يىنا پئشكش ائدىمىش.

پروفىسور «پىروشوفسكى» بىر پارا قايناقلار اساسا، آغىر وئرىگى لردن سۇنرا، بو موضوعا دا اشارە ائلە يىدىر^۱.

منبعلر يىن استناد يىلە، (۱۵۹۵-۱۵۹۰) - جى ايلردە، ايرانا گۇندىر يىل يىمىش روس سفىرى «قزوين شەرىندە، وزير اللە وئردى خان يىن ائويندە گۇروشديوو قىد اولور. بو معلوماتا اساسا عابباس توفارقانلى ۱۵- جى عصر يىن سۇنلار يىندا و ۱۶- جى يۇز ايللى يىن اۇللىرىندە ياشاد يىغىنى معىن لىشدىر يىر^۲. شاہ عابباس يىن ايلنجەلرى نىن بىرى بو يىدى كى هر شەره، كىندە گىئىندە اھالىنى، قىزى- گلىنلرى، جوانلار يى رقصە مجبور ائىردى. اۇزو شراب ايچىندن سۇنرا اۇنلار دا وئردى. تىرىزدن اصفهانا گىئىندە، بئلە بىر ايلنجەدە حىالى بىر قىزى اۇنون اۇزونە دورور^۳. بئلە بىر زماندا، لياقتسىز لره ايش تاپشىرما چۇخالير.

عابباس يىن بو مسالەلرە اشارەسى و خلقى بىرلىگە دعوت ائلەمك، يا فلكدن و ترسە روزگار دان گىلئىلنىمك شەرلر يىندە چۇخ گۇزە دىير.

آي آقارلار بىر زمانا گلىبىدى
اوغلانلار آتانى، قىزلار آنانى
آلا قارقا، شوخ ترلانى بىنىمىز
گلىنلر دە، قاينا نانى بىنىمىز

يا

عابباس دئىر: بو سۇزلرى سرىندىن آرخى وورون، سوبو چىخسىن درىندىن

^۱ - توفارقانلى عاشىق عابباس. تۇپلايان پرويز هفت جو / چاپ اختر- تىرىز- ۱۳۸۲ گۇنش ايلى. ص ۱۳ و ۱۴.

^۲ - تاريخى منبع لردە شاہ عابباس صفوى نىن حاكىمىتى (۱۵۸۷-۱۶۲۹ م.) ايللردە قىد اولوبدور. شاہ عابباس كىبر سلطنتە چاتاندىن سۇنرا، استىبادى حكومت قورور. اقتدارلى خدمتلىرى اولسا دا، هر بدگۇمانلىغى گۇزدن قۇيمور، بىر كىمسە يە رحىم انتمىر حتى اۇز انولادلار يىن گۇزلر يىنى چىخارتدىر يىر و اۇلدوتدورور / فرھنگ معىن، جلد ۵ چاپ ۱۳۶۰

ص ۱۱۳۱

^۳ - «شاھلار بو نىجەدە اولوبلار» مقالەسى / مەد آزادى- شەما ۴۸۰۴ - پىاپى ۵۵۳۵ - دوشنبە ۱۱/۸/۱۳۸۸.

اٹل بیر اولسا داغ اوینادار یئریندن سۆز بیر اولسا ضربى گرن سیندیبرار.

یا

درد غمدن من فقیری بای ائتدین الف قدیمی، دؤندریب یای ائتدین
مجنونا، فرهادا، منی تای ائتدین انسه دین دردیمی زیادا، فلک.

عاشیغین شعرلی:

عابباس توفارقانلی نین شعرلی، خلقین ایستک لریندن، اینانج لاریندان گۆج آلیر. خلقین روحونا باغلی اولان قوشمالاری، گرایلی لاری، آتا- بابا سۆزلریندن توتמוש عامیانه دانیشیق لاری، طبیعتین گۆزلیک لری، حیاتین منظره لرینی قدرتلی بیر رستم تکین تصویره چکیر. او خلقین اۆره ک سۆزلرینی، آرزو لارینی، غم- کدرلرینی، شوق- ذوق لارینی، سئوینچ لرینی، شنلیک لرینی، حتی دۆشونجه لرینی، ادبی، اخلاقی، علمی، فلسفی و سیاسی گۆروش لرینی، باخیش لارینی شعر قالیبینده، نسل دن نسله، سینهدن سینه یه یادگار قویور.

اؤنون شعرلرینده، وطن، ایریلیق، انتظار سۆزلی آرتیق گۆزه دییر و شعر دیلی، ساده، آخیجی، اۆره یه یاتان، شیرین، موسیقیالی، طبیعته باغلی، داغلاری، چیچک لری، بولودلاری، چای لاری، دورنا گۆزلو بولاق لاری ترئم اندیر. آشاغیداکی شعرلرینه دقت ائتسک، سانکی بو شعرلر، کۆکدن، عاشیق هاوالارینا، «ساری تله»، «چۆبان بایاتیسى»، «نار چیچکی» و ... هاوالارینا بسته لنیبیدیر.

بودور گلدى باهار فصلی چۆلرین لالا واختیندا
آچیلیبیدیر قیزیل گۆلر بۆلبولون بالا واختیندا

یا

شاد اول کونول ملول چاغی بودور یار گلدى - یار گلدى
عاشیغین چشم و چیراغی بودور یار گلدى - یار گلدى

یا

آی آقالار گئدنه باخ، گئدنه نه منی قویوب گوزو یاشلی یار گئدیر

عاشیقین «اوستادنامه»، «قوشما»، «گرایلی»، «تجنیس»، «جیغالی تجنیس» شعرلریندن علاوه، کلاسیک شعر اسلوبوندا، غزل، قصیده، رباعی لری ده واردیر. اما زمان کئچدیگجه، بونلار اؤنودولوب، یالنیز سینهلرده ساخلانیلان عاشیق شعرلری

قالیدیر. ^۱ بوردا قید ائتمه لی یم کی، ساده تجنیسی ایلک دفعه دده قربانی یاراتسا دا، «جیغالی تجنیسی» توفارقانلی عابباس یارادیدیر. ^۲

عاشیغین شعرلینده تخلصویا تاپشیرماسی:

عاشیق شعرلینده، مضمونلارا او یغون، «توفارقانلی عابباس»، «قول عابباس»، «شکسته عابباس»، «بی کس عابباس».

«بیات عابباس» ایشله دیدیر.

شکسته عابباسین دی مؤشکولونه سن اؤزون یئت دادا، آی آغا هارای!

توفارقانلی عابباسین ان زیروه ده اولان شعرلی، «اوستادنامه» لری دیر. عاشیقلا رین نظرینجه دده قربانی شاه اولوبسا، توفارقانلی عابباس اونا وزیر ساییلیر.

عاشیغین شعرلینده الهام قایناقلاری:

بو حاقّ عاشیغی نین اعتقادینا گوره، «قرآن- کریم»، «حدیث لر»، «نهج البلاغه» اؤنون الهام قایناقلاریندان اولوب، اؤنون سؤزلرینده، استادنامه لرینده، مذهبی تلمیحات چوخ گئدیدیر. امانت، خیانت، بیرلیک، وحدت، بد ائولاد، سایره مضمونلار و آشاغیدا گلن شعرلر، بو نظرین ثبوتونا قیسا اشاره دیر.

امانت:

اؤزوندن بؤیوگون ساخلا یولونو
دوشگۆنلرین سوروش عرض- حالینی
امانت، امانت، قونشو مالینی
قونشو بوخ ایسته یین، اؤزو وار اولمازا!

قایناق:

«إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا»

الله تعالانین امری دیر امانت لری صاحب لرینه قایتارین! (نساء سوره سی آیه ۵۸)

یا

«أداءً الأماناته مفتاح الرزق»

امانتی قایتارماق روزونو چوخالدار. (پیامبر اکرم (ص) جلوه های حکمت)

انسانلیق صفاتی، غرور و تکبر:

آدام وار کی آداملاریسن ناخشی دیر
آدام وار کی، آنلاماز دیر، ناشی دیر
آدام وار کی حیوان اوندان یاخشی دیر
دیندیررسن، هئج انسانی، بینمز...

^۱- آذربایجان خلق داستانلاری- بیرینجی جلد، چاپ ۱۹۶۱ / م، ص ۲۷۸-۱۹۹.

^۲- توفارقانلی عاشیق عابباس تۆپلایان پرویز هفتجو / چاپ اختر- تبریز- ۱۳۸۲ گۆنش ایلی.

یا

اولغون جوشا گلسه، کویوک یاغ اولماز   سؤیود بار گتیرسه، باغچا- باغ اولماز
زیبیل تپه لنسه، کولوک داغ اولماز   ینل اسنده، آلچاق لارا ائندیرر.

وحدت، بیرلیک:

وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا

الله ین رشته سیندن توتون، آیریلمایین! (آل عمران سوره سی آیه ۱۰۳)

لیاقت و شایسته لیک (ایشی ایشچی یه تاپشیرماق)

«إِذَا اسَادَ السَّنْفَلُ خَابَ الْعَمَلُ»

آلچاق لار ایشه چاتسا، ایش لر، کورلانا. علی (ع)^۱

«إِذَا فَسَدَ الزَّمَانُ سَادَ لِلثَّامُ»

فاسد زماندا آلچاق لار آغالیغا چاتار (علی ع)^۲

«زَوَالِ الدَّوْلِ يَاصْطِنَاعِ السَّنْفَلِ»

اسکیکلرین ایشه چاتماسی، حکومت زوال یتتیرر. (علی ع)^۳

«الْبَغْيُ تَخْرِبُ الدِّيَارَ»

ظلم اؤلکه نی وئران قویار. (علی ع)^۴

ائولاد:

«وَلَدُ السُّوءِ يَهْدِمُ الشَّرْفَ وَيَشِينُ السَّلْفَ»

ائولادین پیسی، شرفی، خانوادهنین کؤکونو آرادان آپارار (علی ع)^۵

ایکینجی بولوم:

عابباس و گؤلگز داستانی حقینده:

بو داستاندا، «عاشیق عابباس»، اوجا بؤیلو، قلم قاشلی، خواجه صلاحین اوغلو و

گؤلگز عمی قیزی سی حاج عبدالله نین قیزی، بیر- بیرینه گؤبک کسمه دیرلر^۶. هیبت-

^۱ - شکوفه های خرد، ابوالقاسم حالت/ چاپ تهران، صفحات (۶۳۱-۱۳-۳۷۸-۵۸۷)

^۲ - شکوفه های خرد، ابوالقاسم حالت/ چاپ تهران، صفحات (۶۳۱-۱۳-۳۷۸-۵۸۷)

^۳ - شکوفه های خرد، ابوالقاسم حالت/ چاپ تهران، صفحات (۶۳۱-۱۳-۳۷۸-۵۸۷)

^۴ - شکوفه های خرد، ابوالقاسم حالت/ چاپ تهران، صفحات (۶۳۱-۱۳-۳۷۸-۵۸۷)

^۵ - شکوفه های خرد، ابوالقاسم حالت/ چاپ تهران، صفحات (۶۳۱-۱۳-۳۷۸-۵۸۷)

^۶ - گؤبک کسمه، عم اوغلو، عم قیزی نی، گؤبکلرینی کسدیرن چاغلاردا، بیری بیرینه آداخلاندیرماق.

علی، عابباسین نۆکری دیر. او، گۆلکزین شکلینی آپاریب، اصفهان شهرینده شاها یتیریر. بو روایتده عاشیق عابباس توفارقانلی نین اصل کۆکو قارداغلی دیر.^۱

اصلیم خبر آلسان قارداغلی یام عشق الیندن دو یونلویم، داغلی یام
«توفارقان» دا خواجه صلاح اوغلو یام آج قاپی نی انتظارا گنڈیرم.

بو روایتده، عابباس مولایی علی (ع) یوخوسوندا گۆروب، اونا «بوتا»^۲ وئرلییر. او یوخودان آییلان زماندان الینه ساز آلیر، جسارته، شجاعته مالک اولور و شاه عباس ایله مبارزه یه باشلاییر. دوستاقلارا سالینیز، چتین لیکلر چکیر، قورولان مختلف مجلس- لرده، عاشیق لارلا دئییشیر. قیفیل بندلر، باغلامالار آچیر، نهایت بو کی، او حق عاشیقی اولدوغونا گۆره، عاشیق لارا، عالیملره غلبه چالیب، گۆلگزی درباردان قورتاریر، اؤز یوردونا قایتاریر.

«میانا»^۳ روایتی:

بو روایتده، عابباس توفارقانین بؤیوک خانینی اوغلودور. قول عبدالله دا خانین اؤزونه سئچن اوغوللوغودور. عاشیق عابباس، عراق مرزینده دادا روز بگین ساواشینا گنڈیب اونا غلبه چالیر. سؤنرا ابراهیم پاشانین دعوتی ایله، عثمانلی (ایندی کی ترکیه) تورپاغینا گنڈیر. بو روایتده گۆلکز پری، ابراهیم پاشانین قیزی دیر. بو داستاندا میانا شهرینده اولان، «قیتز کۆرپو»^۴ سو و «قیتز ییل اؤزن»^۵ چایی نین دا آدی گنڈیبیدیر.^۶

^۱ - فروغ آزادی روزنامه سی / تبریز- گۆنش ایلی ۱۳۶۱، عاشیق احد رزاقی (دوغوم ایل ۱۲۷۰ گۆنش ایلی) نین دیلیندن، قلعه چایی عاشیق خدایاردان، عاشیق علی دن نقل اولونوبدور / عصر آزادی- نومره ۱۱۲۴ / ۱۳۸۴ گۆنش ایلی- تبریز.

^۲ - عاشیقا، یوخودا، علی (ع) طرفیندن، وئرگی ئریلیر و بیر قیزی اونا گۆستریب، آییلاندان سونرا، سازه، سۆزه، مسلط اولور. چۆخلو جفا چکیر و نهایت معشوقونا چاتیر. غربی آذربایجان دا، بوتا یرینه، باده ایشله نیر. قید اولمالی دیر کی، بعضی روایتلره گۆره اسلامدان قاباق، خضر پیغمبرین طرفیندن بوتا وئرلیرمیش.

^۳ - میانا- ایران، شرقی آذربایجانین مهم شهرلریندندیر.

^۴ - میانادا، بوز قوش داغلاری نین اته یینده، آخان سولو چای و چایین اؤستونه سالینان کۆرپو.

^۵ - میانادا، بوز قوش داغلاری نین اته یینده، آخان سولو چای.

^۶ - وارلیق «درگی سی/ نومره ۱ و ۲، چاپ ۱۳۶۷ گۆنش ایلی/ یازانی عباس مهیار، ۱۳۵۰- جی گۆنش ایلینده، عاشیق علی کامرانی و یدالله محمودی نین دیلیندن آلینیبدیر.»

توفارقان روایتی^۱:

بو روایتده، عاباسین ددهسى نین آدی خواجه نصیر و عمی سى نین آدی، خواجه صباح دیر. گۆلکز، خواجه صباحین قیزی دیر. او، عمیسی اوغلو عاباسا گۆبک کسمه- دیر. بورادا گلن یئر- یورد آدلاری، ایندیکی آذر شهر ده (قدیم توفارقان) تانینمیش آدلاردی لار مثلا:

«یووا داغی»، «قره ویس»، «صیغاییش کندی»، «ملا احمد»، «صاحب الامر»، «داغانلار»، «حسن قاضی»، «حسن باباخانقاهی»، «گۆن پر»، «پیرلر دروازاسی»، «قاش کند»، «قاشقا آرخی».

اورتا ایران تۆرکلری نین روایتی:

ساوا، همدان، قزوین، اسد آباد، ملایر، تاکستان، بوئین زهرا، شهریار، قم، تفرش، فریدن، قشقائی تۆرکلری نین روایتینده، دوحار یا دхар (دهخوار) قانلی عاباس دئییلیب دیر. بو روایتده، گۆلکز، عاباسین عم قیزی سی دئیل، بلکه شاه عباس طرفیندن تبریزه سئچیلن حاکم سلطان مرادین قیزی دیر. عاباس دا، اردبیلده، خانقاه دا درس اوخویوب و بوت آلیب دیر. گۆلگری ده، قول عبدالله تکینه گلیب آپاریب دیر. او بیرسی روایت لرده، اوچ نفر شاه عباس طرفیندن گۆلگری آپارماغا، مأمور اولوبدور. بو روایتده، حکایه بئله سؤنا چاتیر.

شاه عاباسا من ده ایقار وئیرم
اونون ظلم لریندن، حقیق گنچیرم
شاه مردان خدمتینده دئییرم
الهی اول سن مددکار آداما

عاباس دئیر: شاهد اولسون یارادان
کینه، عداوتی گۆتدوم آرادان
باغیشلاماق ایسته بیرم خدادان
رحم ائله سین، او گرفتار آداما^۲

نسخه لرین فرق لری:

عبدالکریم منظوری خامنه نین، توپلادیغی «عاباس و گۆلکز» داستانیندا، عاباسین آتاسی نین آدی خوجا ماییل و گۆلکز «محمد بگین»^۱ باجیسی دیر. اما

^۱ وارلیق «درگمیسی- تهران / نومره ۷، گۆنش ایلی ۱۳۵۸ - ص ۳۱ / یازانی عباس مهیار، صیفا ییش کندینده ، آغ ساققال صمد حکیمی دیلیندن یازیلیب دیر. بو مقاله ده، عباس مهیار جنابلاری نین طرفیندن، یئر- یورد آدلاری، ایضاح اولوبدور.

^۲ - جلد ۶ و ۵ وارلیق ۱۳۶۳ گۆنش ایلی / علی کمالی

عاشیق «حسن ساعی» نین یازدیغی عاشیقلار داستانیندا، عاباسین ددهسی نین آدی خواجه محمددیر و عاباس دا اصفهان شهرینده مکتبه گئدیر.^۲

حاجا گئندر حاجی لارین حاجی سی   بیلن اولماز شیرین آغزیم آجیسی
منیم یاریم «محمد بیگین» باجیسی   آنا مولام منه بونا وئربدیر.

باشقا بیر روایتده، ده، گۆلگز، تبریز حاکیمی «باتمان قیلینجین» باجیسی دیر. دندیگیمیز روایتلرده، آدلار بیری بیرله اوخومور. مخلص، سون سؤز بو کی، روایت-لرده، عاشیق لارین سؤیله دیکلرینده آدلار، کاراکترلر، بیری بیر ایله مغایر اولسا دا، اهمیتلی دئییل. روایتلرین اصلینده مغایرت یو خودور، آیدین دیر کی، توفارقانلی عاشیق عاباس، خلق ایچینده، عاشیقلار دنیاسیندا، سئویلن، استعدادا مالک اولان حاقّ عاشیغی دیر.

او ظلمه- ستمه قارشى دوران، بویون ایمهین، اعتقادلی، تۆرک دنیاسیندا اثر و ایز قۇیان، خلقین فخری و کسگین دیلی دیر. آتا- بابا سؤزلرینده بله بیر مثل وار:
-«عاشیق دم دن دئییر- درویش غم دن». اما عاشیق عاباسین دنیاسیندا، غم ده وار، دم ده وار.

بیر دیلک و بیر توصیه:

یاشادیغیمیز ایله، تبریز شهرى نین «میراث فرهنگى» ادارهسى نین طرفیندن و آذرشهرین ساین شهردارى سی نین همّتى ایله، توریست جذب ائتمک هدفیله، آذرشهرده سیاحت چادیرلاری، یئرلری قورولوبدور. بو یئرلی و گؤزل عمل، خلق طرفیندن تقدیره لایق بیر عمل دیر.^۳ امید کی بو حاقّ عاشیغی نین لایقیجه، مسئوللاریمیز، اونون مزارینی یا هیکلینی تیکیب، دنیا ساحه سینده ده، عاشیغی تانیتدیر سینلار. امینم کی، بو حاقّ عاشیغی نین تۆربه سی نین زیارتینه، اوزاق- اوزاق یئرلردن، اولکه- لردن گلن لر ده چوخ اولاجاقدیر و شهرین گلیری نین آرتماسیندا دا، شبهه یو خودور. بیر کیچیک قیتسا خاطره نین بورادا گتیرمه سینی اؤزومه وظیفه بیلیرم.

^۱ - عاشیق داستانلاری / عاشیق حسین ساعی - چاپ ۱۳۸۱ گۆنش ایلی - تبریز / نشر معلم.

^۲ - «علیرضا ذیحق» جنابلاری نین یازدیغینا گۆره، محمدبیگ تبریز شهرى نین حاکیمی دیر / دیلماج نشریه سی / فولکلور

۲- ص ۹۳.

^۳ - مهد آزادى روزنامه سی - تبریز / نۆمره ۴۷۶۲ / دوشنبه ۱۳۸۸/۶/۱۶ - ص ۱۳.

تورپاغيوا قربان اولوم آي دده:

كئچن اۇن ايللرده، جمهورى آذربايجانين عاشيقلار تشكىلاتى نين آدليم عاشيقى «على قولو يئو» تهرانا گلميشدى. اۇنونلا استاد عمران حيدرى جنابلارى گيلده گۇروشدوك. او بيليچى، سازى، سۇزو، عاشيق هاوالارنى مكمئل باجاران عاشيق ايدى. چۇخلو صحبت كئچندن سۇنرا، اۇزونو بيزه توتوب دئدى:

نچون سيزلرده عاشيقلارا دَير وئرن يۇخدور؟

جاوابىمى ائشيتمه‌دن، سۇزونه داوام ائديب، گلايه شكلىنده دئدى:

آ كيشى، زحمت- ذلت ايله، اوزاق- اوزاق يۇللاردان سيزين اۇلكه نيزه گليب توفارقانلى عابباسين تۆربه سى نين زيارتى قصديله آذر شهرينى تاپميشام. اما هر كيمسه دن قبرين سۇراغىنى آلديم، تۆربه هئچ! توفارقانلى عابباسى تانيان گۇرمه ديم. سۇنرا بير قديم قۇجا آغ ساققالدان سۇروشدم. او آغ ساققال كيشى، منيم هاردان گلمه ييمى آنلاياندان سۇنرا، سۇروشدم: توفارقانلى عابباس نه چى ايميش؟

- عاشيق ايميش، دئديم.

تغير ايله دئدى: رحمتليين اوغلو، بئله بيلديم عاليم قبرى نين سۇراغينا گليب سن، بيزيم شهريمizde عاشيق- ماشيق، بئله- بئله ايشلر اولماز. منيم سۇزومه، جاوابىما دا قولاق آسمادان، اۇزونو چئويريب گئتدى. حَتّى عابباسى تانيتديرماغا دۇزمه دى. من ده كۇر- پئشمان قايتتيم.

او، بو گۇردويو صحنه دن، چۇخ اسفلنيردى. دئبيردى: لَله، حاقّ عاشيغى، روحانى، دىنى بير كيمسه دير، عابباس دا حاقّ عاشيغى ايدى. سۇنراسى سازىنى كۇينه ييندن چيخارديب، بيزيم ايچون بير نيسگيل لى هاوا چاليب اۇخودو. يادىمدا قالان مصراعسى بئله ايدى:

تورپاغيوا قربان اولوم آي دده.....

قايناقلار (منابع):

- ۱- فروغ آزادى گۆنده ليغى، گۆنش ايلي ۱۳۶۱ - تبريز (ايران)
- ۲- مه‌د آزادى - نومره ۴۶۶۴- تاريخ ۱۳۸۸/۲/۲۱ گۆنش ايلي، تبريز
- ۳- عصر آزادى، نومره ۱۱۲۴ - گۆنش ايلي ۱۳۸۴- تبريز
- ۴- قوپوز نوازان دلسوخته آذربايجان- تهران، چاپ ۱۳۸۸، گۆنش ايلي، دكتر صديق
- ۵- عباس و گۆلگز، عبدالكريم منظورى خامنه- گۆنش ايل ۱۳۶۹- تهران - انتشارات ياران

۶- عباس توفارقانلی و مهاجرت فؤلکلورشناسلیغی، سارای درگیسی، شماره ۱۸- یازار، آلماس حسن قیزی، کؤچورن میهن کریمی.

۷- عباس توفارقانلی، حسن اوغلو/ عاشیق لار- قارا نامازوف- بیرینجی جلد- ۲۰۰۴ ایل، رم- باکو- صدا نشریاتی.

۸- عباس و گوگنز- آذربایجان محبت داستانلاری / ایل ۱۹۷۹ م / علم نشریاتی- محمد حسین طهماسب، باکی.

۹- آذربایجان عاشیق لاری، ائل شاعرلری / علم نشریاتی- باکی ۱۹۸۳ م

۱۰- وارلیق درگیسی- ایران- تهران ۱۳۵۸، ۱۳۶۷ گۆنش ایلی

۱۱- عاشیق عباس توفارقانلی داستانی، توپلایان عاشیق حسین ساعی، محمد عبادی گیریش یازیسی- ایله / چاپ ۱۳۸۵ تبریز، انتشارات قلم.

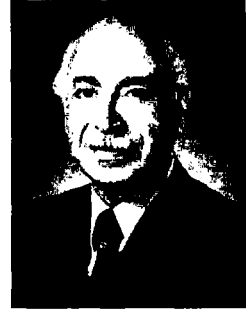
ساوالان حاقیندا بیر نچه سؤز

حسن مجیدزاده «ساوالان»

«سبلان» - ستولان، بؤیوک بیر داغ دیر اردبیلین یاخینیندا (برهان).

«ساوالان»، بؤیوک و چوخ اوجا بیر داغین آدی دیر آذربایجاندا. اردبیل شهرینه مشرف دیر (معجم البلدان).

«ساوالان»، بؤیوک، قوجامان بیر داغ دیر اردبیلین حوالی - سینده. شرافتده معروف و مشهور دور. او شریف داغدا بیر چوخ اهل الله او داغی یاخشی عبادت اوچون مناسب گوروب، عبادت

اندیب، ریاضت چکیبلر (آندراج).

ساوالان، آذربایجان داغلاری نین چوخ اوجاسی دیر. بویو ۴۸۱۲ گز دیر. چوخ سایدایستی سو گۆزه لری و گؤل لری اونون هنده ووریندن قایناییب داشماقدادیر (ایرانین گۆن باتانی خریطه سی ۲۴ - جو جیلد).

ساوالان چوخ اوجا بیر داغ دیر. دؤوره سی ۳۰ آغاج، ذیره سی آغ - آپباغ دولو اولار قار ایله. «عجایب المخلوقات»

- بیر گۆن پیغمبر (ص) حضرتلری سئویملی امت و آرخاداشلاریلا بیر ایلشمه ده قرآن کریمین «الرّوم» سوره سی نین ۱۷، ۱۸، ۱۹ - جو آیه لرینی اؤرادا اولان صحابه - لرینه اؤخویور، بویورور: فَسُبْحَانَ اللَّهِ حِينَ تُمْسُونَ وَحِينَ تُصْبِحُونَ (۱۷) وَلَهُ الْحَمْدُ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَعَشِيًّا وَحِينَ تُظْهِرُونَ (۱۸) يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَيُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ وَيُحْيِي الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَكَذَلِكَ تُخْرَجُونَ (۱۹).

آیه نی اؤخویانندان سؤنرا بئله حدیث بویورور: - هر مسلمان بو آیه لری دقتله آنلاییب، اؤخویوب و عمل ائله سین. آلاّه تبارک و تعالی اونا «ساوالان» - ین قاری قدر حسنات وئره جک.

سؤروشورلار یا رسول الله، «ساوالان» نه دیر؟! پیغمبر حضرتلری بویورور:

- بیر اوجا داغدیر آذربایجاندا، لاپ باشیندا بۇیوک دۇنموش بیر گۇلو وارکی، اۇ، یانار داغین چۇخ اسکی چاغلاردا اۇد پۆسکورن آغزی دیر. بهشتین بولاق لاریندان بیرى اوردادیر. اۇردا اۇولیا و پیغمبر قبیرلری واردیر «نزهت القلوب/ ص ۱۹۶».

مغرب تاریخینده یازیر: اۇرداکی بولاغین سویو غایت سۇن درجه سۇیوقدور. اۇنون یانلاریندا داش لارین ایچیندن چۇخ- چۇخ ایستی، قاینار سو گۇزه لری واردیر. بو گۇزه- لردن دائما ایستی سولار هندورینه آخیب تۇکولمکده دیر. اۇ سولارین برکتیندن بۇتون ساوالانا یاخین هر یان یام- یاشیل دیر. اۇ داغین اۇزو آشاغی دۇش لیریندن شیریل- شیریل سولار آخیب تۇکولمکده دیر. اۇ سولاردان باشقا، اتکلرینده بیر نچه تانینمیش چای لار آخماقدادیرلار.

ساوالانین گۇنتی یۇنونده یئرلشن قدیمدن قالما آبادلیقلاردان و یاشلیلیق لاردان بیرى «نیر» شهری دیر. بو شهرین هندورینده تانینمیش چای لاردان آغلاغان چایی، بالیقلی چایی، جوراب چایی، بیر چۇخ ساییدا شیرین سولو بولاق لار وار کی، ایلین ۱۲ آییندا آخیب تۇکولمکده دیر. اۇ سولاردان هامی بهرله نیرلر. مثلاً ایچمه یه، اکین لرینی، باغلارینی سوورماغا، چۇخ دادلی، لذتلی قئزیل آلا بالیقلاری بئجرمه یه، آرتیرماغا ایشله دیلیر. البتّه ایندی نیرین شهر سویو بۇتون ایرانین شهرلری کیمی سو لۇله لرله گلیب سۇزکچلردن کئچیر. اهالی نین ائولرینده سولارینی تآمین ائدیر. اۇ جمله دن ساوالانین گۇنتی یۇنونده کی نیر شهری نین دۇرد دۇوره سینده عصبلری تۇختادان، جیسمی، جانی شفا وئریب دینجلدن شیرین قاینار- قاینار سولاری و سو گۇل لری وار؛ مثلاً:

بورجلو سویو، ساققیزچی سویو، دیبسیز گۇل، قاینارجا، داش آلتی سویو و سایره.
بونلارین هامیسی خاص فایدالی املاحلار و گۇیورد ایله زنگین دیر. ساوالانین صایین اته یی «نیر» شهری نین گۇن باتانیندا، اۇزو گۇن باتانا، ساغ یانیندا خانیم بالا کندی، خانیم بالا یایلاغی نین دره سی، اۇنونلا یاناشی دره لردن آخان آجی چای وار. بو آجی چای «نیر» شهری نین دورسونخوجا ماحالیندا چیله خانا، گۇیرچین کندی اۇزو سارابا آغمیون^۱، قالاجیق، یئنگیجه و باشقا نچه کندلرین یاخینیندان کئچیب، تبریز شهری نین اؤست (قوزئی) یۇره سیندن آخیب اورمو گۇلونه ساری گئدیر. بو خیردا- خیردا چای قۇللاری، اؤستدن ساوالانین دۇشوندن داغین ۳۴۰۰ مترلیگیندن آخیب

^۱- بو کنده آغمیون و آغمیان دا دئیرلر.

تۆكۈن ائىسىز خىردا چاي قوللارى آخىب آشاغىدا ائىلى قۇلا تۆكۈلور. بو قۇللارنى چۇخ سولو و گۆجلوسونه «بۇيوك چاي» دئىيرلر. بو «بۇيوك چاي»- ين آدى مادلاردان اۇنجهدن «بۇيوك چاي» ايدى. اما ۱۳۱۴- نجو گۆنش ايلينده آدىنى دىيشىب، تلخه رود قويوبلار. آجى چايين آخارقاسى نين اوزونلغو ۲۶۵ كيلومتر دير.

ساوالانين قوزنى طرفينده شيروان درهسى، قارتال داشى نين يانيندا قۇتور سويونون آز آراسيندا، آز فاصيله سينده «سرداوا» سويو وار. بو سولارنى هاميسى نين عصبلره مثبت ائنگى و تاثيرى وار. يئنه داغين قوزنى يۇنونده «حرم داشى»، «قاراداش»، اته- يينده «مشكين شهر» ماحاليندا دادلى- دادلى شيب- شيرين ميوهلرى اۇلان باغلار و بوستانلار چۇخ يترده اۇخشارى اۇلمايان باشقا اكين محصوللارى واردير. ائله بيل آلايه تبارك و تعالى نين ساوالانا خاطر بوراسينى اۇزل لطفو ايله بركتلە ييب. داها دۇغروسو بو ميوهلرين، سيفى، قاوون (يئميش) قارييز، خيرا- خيرچا، آلما، آرمود، هئيو، اريك، قئيسى، هولو، آلى، آلچا، گيله نار، فينديق، اييده، گيلاس نئچه نۇع اعلا اۆزوم نۇعلرى و باشقا ميوه، ارزاق، آرپا، بوغدا، مرجى، نوخود، ترهوز، باشقا اكين محصوللارى و بو بهشته بنزر يترين محصوللارى نين دادى، لذتى بام- باشقادير.

ايناملى، اعتقادلى ايلاهى انسانلارى، بير چۇخ فقيه، مجتهد، اولو شخصيتلرى ده وار. ياخشى بالچى لارى و بال محصوللارى وار. جيسمه، جانا داد لذت، قوت وئرن، باخشى لارى و گۆزلرى اۇخشايان گۆزل بۇيالارلا بويانميش ياشىل ليقلارى، گۆل - چيچگه بۆرونموش دۇشلىرى، چمنلرى وار.

باشقا يترده ساوالان اته يينده يئرلشميش «نير» شهرى حاقيندا قۇشدۇغوم ۱۰ بندليك شعرىمىن بير بندىنى بوردا گتيريرم.

دۇرد يانى گۆزه لر قاينيار، جوشار شفالى سولاردير شار- هاشار داشار
بوردا عۇمر اوزانار، انسان چۇخ ياشار هاواسى گل جانا سيننده نيره !...

بو تانرى نعمتلرى نين هاميسى ساوالانين وارليغيندا ندير. منيم اۆزومون يئنى يئممه چاغلاريمدا تخميناً ۲۸-۱۳۲۷- جى ايل لرده «ساوالان» اتكلرينده ياشايان كند، قصبه و شهر ساكينلرى نين ياشلى لارى دئيردىلر:

- «ايلين معين واخت و گۆنلرينده يازا ياخين بايرام گۆنلرى، يازين ۴۵- ينه قدر يئنگين و پيشگين ائل آدمالارى ساوالان داغينا زيارته گئردىلر. بو دسته- دسته گئدن زائرلر زيارت دعالارى اۇخوياردىلار. او، زيارته گئندلر اخلاقدان ياخشى، مطهر،

مؤمن، آلله- قرآنا اينانان، پيغمبر و پيغمبرلره حرمت و محبتلىرى اۇلان آدماملار اۇلورموشلار». بو سۆزلردن بئله سۆنوج اله گليركى، «ساوالان» بىر يانار داغ، چۆخ فايدالى اۇلدۇغوندان باشقا، مقدس بىر مكاندير. اۇنا سولطان ساوالان دا دئيرلر.

اساسدا آذربايجان ايرانين قوزنى باتى سيندا (شمال غربينده) داها دۇغروسو اوجا و هۆندورلوكده، جلاللى و احتشاملى دوروب. آيرى- آيرى آدلار داشيبان چۆخ داغلى بىر منطقهده يئرله شيب، مديترانه ستراسى و مديترانه تائيرينده اۇلدۇغوندان چۆخ ياغينلىقلى دير. بىر ائله كى آذربايجانين چۆخ يئرلرينده ايلين ۸ و ۹ آيى قار- ياغيشلى اۇلور. و بو داغليقلارين اتكلىرينده بىر چۆخ شيرين سولو بولاقلار و چاى لارلا اۆزله- شيريك.

بو داغچىقلار و داغلارين بۇيوگو و عظمتلىسى بىر اسكى چاغ لاردان سۆنوموش يانار داغ «ساوالان» آدلانىر. بوردا «ساوالان» بىر نئچه داغلارين ان بۇيوگو، يۆكسى و اوجاسى دير. اۇنا ياپيشىقلى معروف و تانينميشلارى «صاين»، «ترمىق»، «قوشاداغ» و باشقالاردير. ساوالان اۇزلويونده چۆخ گۆزل و ياراشىقلى دير.

اۇ آذربايجانين ان هۆندور و اوجا نقطهسى دير. بۆتون آذربايجانلى لار اۇنا حرمت بسله ييب، دريندن اۇنو سئويرلر. ساوالان طبعى گۆزل بىر گۆرونوشدور.

ساوالان تارىخين ان اسكى دؤورلىرى، اورارتو دؤورلريندن برى تارىخ بۇيو سارسيلماز، اصلا ذره جه كئچيلمز، نفوذ ائدىلمز بىر قالا اولوب. اۇ، اۇز باغريندا حيات كۆزو، اتكلىرينده ائله ايگيد انسانلار يئتيريب و بسله ييب كى، هئچ بىر دئشارى يه عائيد اجنبى ايچرى گيره بيلمه ييب، ساوالان اۇزونون سرت قايلارى كيمى وطن سئور ايگيدلر يئتيريب، بۆتون ايرانى خصوصيله آذربايجانى جان كيمى قۇرويوبلار. اۇنون و بۆتون وطنين اوغروندا شيرين- شيرين شهيد اولوبلار؛ اما وطن قۇرونوبدور. ساغ قالنلارى اۇ شهيدلرين يئرینه كئچيبلر. ساوالانين چۆخلو آجيلى- شيرينلى، آشاغى- يوخارى، ائنىشلى- يۇخوشلو باشيندان كئچميشلرى وار. اۇنو جانلاريندان آرتيق سئون آذربايجانلى لار قرنلر بۇيو هر بىر سيخينتى و كدزلىرىنى گۆز ياشلارلا گليب بو اولوهيتدن نشان اۇلان مقدس داغا اۇخشاما، شعر، باياتى لار، كىچىك مثل، حكايه لر، داستانلار، افسانه لر، رمانلار، دئيبيلر.

۲ مین، ۲۵۰۰ ایل اۇنجه لردن آغیزدان - آغیزا، نسیلدن - نسیله اۆره کلرینی ساوالانا آچارکن، زیارتہ گلیمیش زوآرلار بیر - بیرلرینہ ده اۆره کلرینی آچمیش اولوبلار. هر کیمین اۆره ک سۆز، قوشما، گرایلی، باياتی لاردا نجه سیخینتی و آغری لارینی دئییب، گۆز یاشلاریله اۆره کلرینی بوشالدارکن داغا و آلله اؤرا گلیمیش ائل زوآرلارینا سؤیله میش اولوبلار. بۇنلارین هامیسی ییغیلمالی، اؤیره نیلمه لی دیر.

بۇیوک ادبی ثروتیمیز، شفاهی شکیلده آغ بیرچک نه نه لر و آغ ساققال دده لردن و ائللین اهل الله بیلیم آداملارینین آغیزلاریندان نوارا، لئننه آیینیب تۇپلانمالی دیر. بو شعر، باياتی، سۆزلر، حکایه لر ائللین هر بیر زمانینی و نجه کئچمیشلرینی بیزه اؤیره ده بیلر. نجه کی هیجری ۶۱۷ تاریخینده موغوللارین آذربایجانا یۆروشلرینده کی، موغول قوشونونون چۆخو قئیچاق و تاتارلاریدی او واختدان قالما بیر باياتی تخمینا سگگیز یۆز ایل قاباغین نجه اولدۇغو دورومو بیزه چاتدیریر:

آپاریر تاتار منی^۱   قول ائلر ساتار منی
غیرتلی آرخام اولسا   آختارار، تاپار منی

ائللین اینام و اعتقادینا گۆره، منجه ساوالان بۆتون وطن داغلاری نین و بۆتون داغلارین ان پاک و مقدسی دیر. روایتلرده بو دا وارکی، بهشتین یئدی داغی وار. آلتیسی بهشتده دیر، یئددینجیسی «سلطان ساوالان» - دان عبارت دیرکی، ایرانین گۆنباتانی و آذربایجانین گۆن چیخانیندا اردبیل، مشکین و نیر شهرلری اؤنون اته یینده یئرله شیب لر.

ساوالان پاک، صالح، ایلاهی انسانلارین قوتسال قبیرلرینه باغیرینده یئر وئربیدیر. صالح، ایلاهی انسانلار پیغمبرلر ساوالانا اۆز و یوخاری قالخیب شوکران دعالاری اؤخویوبلار، ریاضت چکمه یه ان مناسب مقدس بیر یئر تانییبیلار و پاک، صادق آداملار اؤ علوی داغلا اۆره ک سۆزلرینی دئییب، راز - نیاز ائدیبلر. چۆخ باجاریقلی تالانت (استعداد) لی انسانلار حاقیندا بۇیوک بیلیم آداملاری قلم وورولار. بونلارین بیر نئچه - سینی آشاغیدا قیده آلیریق.

^۱ - هر یئری موغوللار آندا اسیر ائتدیکلری قادینلاری اۆچه بۆلورموشلر. بو اۆچدن بیرى اصللی، گۆزل اۆست عانله دن اولسایدی، خانلیغا گۆندریلدی. ایکینجی لری باهادورلارا، سرکرده لره پایلاناردی. قالان اۆچونجو قوروب آپاریلیب سابلاردی. بو دۇغما تۆرکجه دئیلن بیر باياتی نجه قۇنونو بیزه آحیقلایر.

۱- هانری ماسه‌نین «معتقدات و آداب ایرانی» (ایرانلی لارین گۆزل قایدا- قانون اصولو، اینام و اعتقادلاری) کیتابیندا یازیر: «ایرانلی لار آذربایجاندا ساوالان داغینی چۆخ عزیز و گرامی توتورلار».

۲- ذکریا ابن محمد ابن محمود المکمونى الفزونی‌نین «أثار البلاد و الخبر و العباد» کیتابیندا یازیر: «زرتشت آذربایجاندا نایدی. بیر مدت خلقدن قیراقدن اولوب ساوالاندا یاشاییب، اوردان ائنده اؤزله بیر کتاب گتیردی».

۳- معجم البلدان کیتابیندا ساوالانین اوجالیغی نی ۴۸۱۲ متر یازیر. نئجه یانار داغ اولدوغوندا حضرت حامد و حضرت هود پیغمبرلرین قبری لری ساوالانین محراب داشی‌نین آلتیندا اولدوغونو یازیر.

۴- آذربایجانین بؤیوک شاعری شیروانلی خاقانی هیجری قمری تاریخی‌نین ۵۹۵- جی ایلی ۸۰۰ ایل قاباق ساوالانا زیارت اؤچون گئدیر و ساوالانین باشینا چیخیر. حضرت- موسی و حضرت- خضر پیغمبرلر حاقیندا، وطن محبتی، دؤغما یورد سئوگی‌سیندن کی قلبا ساوالانی و بۆتون آذربایجان قیزقین عشق ایله سئویرمیش نئجه کی آرازین اؤ تایندا شیرواندا دؤغولور. و آرازین بو تایندا تبریزده سؤن نفسینی چکیب دنیاسینی دیشیر. اؤ واختین مقبره‌الشعرا سیندا چۆخ سئویدیگی تبریزده دفن اولونور. بوردا داهی شاعریمیز خاقانی دن اؤچ بؤلوم شعرینی گتیریرم.

دؤغوم یئرینی سئویدیگیندن:

اگر شاعر دئییل، پیغمبر اولسایدی منیم آدیم

منه بیعت اندیب عالم دئیردی کعبه شیروان دیر.

اؤ دؤغما وطنی آذربایجاندا بسلمیش، کمال درجه‌سینه چاتمیشدیر. اؤنا الهام وئریب، گۆجلو دۆشونجه‌لر باغیشلایان دا اول آلا، سؤنرا چۆخ عصرلی مدنیته بییه- لنمیش دؤغما آذربایجان و دؤغما هموطنلری اولموشدور. اؤ، وطنی آذربایجاندا اؤخوموش اؤردا گۆجلو شعور، دۆشونجه و دۆشونجه‌سینی بزه‌ین تاریخ، فلسفه، ریاضیات، طب، جغرافی، فقه، کیمیا (شیمی)، هندسه، ادبیات، دیلچی‌لیک، روانشناس‌لیق علم‌لرینه بییه‌لنیر. یوردو، ائلی و شعرى حاقیندا یازیر:

شعریمین هر بیتى دیر بیر کۆرپه، طبعیمدن دؤغار،

هر یانا گئتسه بیئنه شیروانلا ائیلر افتخار،

من اوزوم شىروانلى يام، شىروان اتام دىر هم انام

روحوما قوت، وجوديمه وئير جان بو ديار.

شام نه، بغداد نه، شىروان فضيلت ملكودور

بوردا حكمت، بوردا ثروت، بوردا استعداد وار.

ال آچيب يوخسوللارى ييگانه دن آلاماز زكات.

معرفت گنجينه صاحبدىر بو يترده وارلى لار.

خاقانى بوتون عؤمرونو آذربايجاندا كئچيريب يالنيز و يالنيز مگه زيارتينه چيخير مگه و حضرت محمد پيغمبرين (ص) مقدس توره سيني زيارت ائدير. بو سفرده بير چوخ شاعرلر، فيلسوفلار، طريقت باشچى لارى ايله گوروشونون نتيجه سينده چوخ-چوخ دىرلى و قيمتلى ادبى اينجى لريميزدن اولان «تحفه العراقين» مثنويسيني يازير. يولونو عربلر يوروشوندىن دارماداغين اولموش مدائنه سالميش و دهشتلى گوركميني گورموش و بو اولمز اثرى «ايوان مدائن» قصيده سيني يازميش و ياراتميشدير. بو ساوالان عاشيقى بؤيوك عاليم شاعر خاقانى، ساوالان داغى نين زيارتinde گوز گزديرديكجه حيرانلىغى آرتير. دعالار اوخويور. اوزونده بير آيرى حئيرتلى حاللار دويور. سانكى هر لحظه آييلير؛ بو شعرى دئير:

قبله اقبال قله سبلان دان   كوز شرف، كعبه دار قطب كمال است.

ساوالاندا اولان انسان نقشلرى، حيوان، داغ قوچونون و يا قوش، قارتال نقشلرى باشقا خارق العاده ليكلرى قويوروق قالسين آيرى آراشديجى لاريميزا. آنجاق ساوالان حاقيندا، ساوالان اوستونده علمى تحقىقى ايشله مك گركدير. بو ايشده معنوى قازانچ مادي قازانچدان قات-قات چوخ اولار. چونكى بو آغيرليقا داغين معنوى گوزلليگى تقدؤسو و ايلاهى ليگى هئچ داغدا اولمايان و گورونمەين دير. كئچك باشقا ادبى بؤلوملره.

ساوالان حاقيندا بير چوخ عاليملرين سندنلى يازديقلارى وار. بيرى ده فارسجا يازيلميش ياخشى معلومات الدهه ائتمك اوچون مورخ، شاعر، يازيچى «امير مئشينچى اصل»-ين «نير به روايت تاريخ» كتابى نين ۱۶۵- جى صحيفه سيندن ۱۸۷- نجى صحيفه سينه قدر يازيليب. بير ده حرمتلى اديب، شاعر، آراشديريجى قلم صاحيبى دؤكتور عزيز محسنى نين ساوالان حاقيندا يازديغى و «وارليق» درگى سى نين ۱۳۸۲- جى ايلين قيش سايندا چاپ ائديلميش «ساوالان» آدلى مقاله سيندن نئجه سطريني گتيريرم. او يازير:

«بو اولو و محتشم داغين اۆره يي نين درينليگينده دائما شعله چكن قيزيل آلولار و دورمادان يانان و سؤنمه ين اۆدلار و آتش لر، قهرمان و مبارز آذربايجان خالقى نين اشغالچى لارا و غضبكارلارا قارشى نفرت و غضبين رمزى دير. اؤنون سمايه يۆكسلن و گۆي لرى دلن قارلى زيروه سى نين دائما آغ آپباغ قار ايله بۆرونمه سى، نجيب و وفالى گلين لر كيمى بير آغ اۆرپك ايله اۆرتولمه سى، دؤغما خالقى نين اۆره يي نين صافليغينا، ساده ليگينه، صداقت و نجابتينه بير نشانه دير.»

ساوالان منظومه سيندن بير بؤلوم

-۱

دندى بير دوست منى قاندير،
اؤ نه دير كيم قوجاماندير،^۱
اؤزؤ بير شانلى نشاندير،
سير دئييل چؤخ دا عياندير،
ساچى آغدير سا جاوراندير،
نه اؤلاندير، نه اؤلاندير؟!

-۲

ائله گؤركم، اولو هئيبت،
ايشله ييب گؤر نه مهارت،
منى دالدير دا دؤلاندير،
ياراديب صانع قدرت،
مين گؤز للـيـكـدن علامت،
بو نه حكمتديسه قاندير.

-۳

چؤخونا ايله هام اؤ وئرميش،
گؤر اؤ نردن - نره ائرميش،
زؤر اؤنـونـده داياناندير،
كؤكو يئردن يئره گيرميش،
ازليندن سينه گرميش،
ائليمه سانكى اؤ، جاندير.

-۴

اوجا ليقدان ياراناندا،
اوجا تانريمي زدان نشان،
اؤل و اؤلكه مه فخر اؤلان،
جانيم اؤلسون اؤنا قربان،

^۱ - قوجامان: بؤيوك، اوجا، عظمتلى، چؤخ ياشاميش، هامى يا فايدالى، بؤتون جماعتين احترام و حرمتيني قازانميش. فارسجا عظيم الجته، خيلى بزرگ معنى و ترجمه اولوب.

سئوینج وئرن، غم آلاندىر، ياشلى، علوى، قوجاماندىر.^۱

-۵

اۋنو تانرىم نشانلايىب، پيامبرىم حدىث دئىيىب،
اۋنو گۇروب كىم، باش آيىب، تانرىم اۋنو گۇر كملەيىب،
اۋ بهشتدن بير نشان دىر، ائلىمە حامى و جاندىر.

-۶

داش دئىيل گۇوهرى واردىر، اولو قوتسال يئرى واردىر،
مئحرابى، منبرى واردىر، علوى پىغمبرى واردىر،
چۇخ مۆقدس بيىر مكاندىر، يۇرهسى باغ - جىناندىر.

-۷

سۇزلر آيدىندى جلى دىر،^۲ حسن - صنع - ازەلى دىر،
اۋ شرافتدە قىوى دىر، بو حدىث - نبوى دىر،
كۆ سعادتدن نشاندىر، سويو چۆن ماء جىناندىر.

-۸

اۋ سولار باخماكى لال دىر، نئجه صافدىر و زۆلال دىر،
گۇر نه شۇوكتلى جلال دىر، اۋيله بير صنع - كمال دىر.
دۇغما يورتدان اوجالاندىر، كهكشانان باج آلاندىر.

-۹

ان اوجا داغلارا باشدىر، لعل، گۇهر دىر، دئمه داشدىر،
باغرى كۆز، اۆستو ده ياشدىر، اۋزو بير دونيا تلاشدىر،
دئمه حيراندى دوراندىر، ائلىمە روحدور اۋ، جاندىر.

-۱۰

اۋزو سانكى دۆلو بير جام، پارلايان لعلدى قىزىل فام،

^۱ - ساوالان منظومهسى نىن بير بۆلومى «وارلىق» درگىسى نىن ۱۳۶۹ - جو ايلين ياز سايىندا چاپ اولوب.

^۲ - جلى = آچىق، بللى، اۋخوناقلى.

قېزارار باشى ھر آخشام،
يادلارا قارشى دوراندىر،
دۆشمەنە دائىمى بىر دام،
يادى شاختايلا قېراندىر.

-۱۱

اۋ، يىرىن قاشىدى شىشمىش،
گۆر باشىندان نە اۋتوشموش،
ياكى، گۆى لردن اۋ دۆشموش،
ھر گلن دونيايا كۆچموش،
چۆن شريفدير اۋ، قالاندىر.
گۆنو- گۆندن اوجالاندىر.

-۱۲

قېش، پايىز، يايلا، باھار، ياز،
سازاغى سانكى چالار ساز،
اۋنو قارسىز گۆرن اۋلماز،
بعضى معنا سۆزە سىغماز،
نە دئىيم من سۆز عياندىر،
باشى سوددور، دىيى قاندىر.

-۱۳

بو مەمنا نەدى بىلمم
نبىيى- مصلح- عالم،
سۆزۈ قېلمىشىدى مەمم^۱
بويوروب ذات- مكرم:
اۋ بەھشتىدەنە نشان دىر،
كى مەقتەس ساوالان دىر.

-۱۴

گۆر ووقارلىسى اولو داغدىر،
نەجە گۆركىم اۆزۈ آغدىر،
اىل ايله يوردا دايىقادىر،
ياشى مىليوندوسا ساغدىر،
ئىلە بىلمە قۇجالاندىر،
نەچەمىن ياشلا جاواندىر.

-۱۵

باغرى بىر اۋدلو، يانار داغ،
بركتلى گۆزل اۋولاغ،
دۋورو جنت كىمى بىر باغ،
اۋزۈ اۋلمزدى مدام ساغ،
دۋنيا دوردوقچا قالاندىر،
نە گۆجلو قىيھا چالاندىر.

-۱۶

نە زاوالسىز حالى واردير،
اړىسى، پاك بالى واردير،

^۱ - سۆزۈ كامېللىشىدىن، تمام ائلەين، تاماملان.

سۆز شیریندیر، دالی واردیر،
اؤستو سیس دیر سا دوماندیر،
باشدا چۆخ قارتالی واردیر،
اوجالیق—دان اؤ نشانیدیر.

-۱۷

دیلى نین شهـد- زلالی،
وار اؤنون گۆونلیسی حالی،
دیللر ایچره یـؤخ مثالی،
آنا یوردا فخر اؤلالسی،
اثلیمه عز ایله شانیدیر،
قۆچ ایگیدلری دؤغانیدیر.

-۱۸

ساراسی، ائیوازی واردیر،
مخملی- اطلازی واردیر،
نه گۆزل یای- یازی واردیر،
گۆلونون چۆخ نازی واردیر،
نئچه مین رنگله آچاندیر،
اثلیمه عطیر ساچاندیر.

-۱۹

دانیشیم قوی سره سیندن،
کهلیگیندن، فره سیندن،
یام- یاشیل بؤل دره سیندن،
یؤل، جیغیر، بند، بره سیندن،
چایی چۆخدور، چاغلایاندیر،
داشسا، گۆلسه آغلایاندیر.

-۲۰

بیز دانیشدیقسا یازیندان،
سؤنا، اؤرده کله، قازیندان،
گۆلونون عطری، نازیندان،
سیس، دومان، چن آ یازیندان،
ذره باش ایمز اؤ، مانیدیر،
اٹله فیکر ائتمه آمانیدیر.

-۲۱

ایچی گور اؤدلو، آلؤولو،
یوردوما باغلی، بوخؤولو،
اؤزو سرت قارلی، قیرؤولو،
باخیسان هر یانی اؤولو،
جیرانین گۆر قاچاغاندیر،
اؤوچونون باغری دا قانیدیر.

-۲۲

اؤ بالاسین اله وئرمز،
سؤناسین دا گۆلسه وئرمز،

باچ آلارسا، صیله وئىرمز،
يىلى جانلار اوياداندير،
حيله قور، توت ديله، وئىرمز،
سازاغى سرت قايداندير.

-۲۳

دوروشوندا نه ووقار وار
گۆن ساچار باشدا پاريلدار،
ذيروده دائمى آغ قار
قۇجاماندير، قۇجاماندير.

-۲۴

سۇيو شربتدى تۇكوب قىند،
گۆر دماؤند ايله، الوند،
ايچير هر شهر اؤنو، هر كىند،
هر زمان اؤندان آلا پنده،
باشى اؤنداندى دوماندير.

-۲۵

اؤ، ائل آغ ساققالى آغ باش،
بۆتون ايران اۆزوك اول قاش،
اؤلكه داغلارينا قارداش،
تك سهىند ايلهدى سىرداش،
ائله بىل لاپ ساوالاندير.

-۲۶

داشى معنالى سۆزون، سور،
ياراشيب يوردلا اولوب جور،
اۆزو هۆندور، سۆزو هۆندور،
سويو بالدير تۆكولور گور،
نجه معنالى باخماندير.

-۲۷

دئمهميش چۆخ سۆزو واردير،
بۇل چۆره كله دوزو واردير،
دۆشلىرىنده قوزو واردير.
يئملىگى، يارپىزى واردير،
بۇل تاخىللىمدى موغاندير.

-۲۸

اؤ عزىزدير وطنيمدير،
من اؤنونسام، اؤ منيمدير،
«آتا» دىر جانلا تنيمدير،
بوز، قىرؤو، قارلا، چنيمدير،
ديبى كۆز، باغرى دا قاندير.

-۲۹

دۆلو باغرىندا نه لـ وار،
 بۆكولوب باغرىنا ادوار،
 هر نه وارديرسا ياناندير،
 يىغىليب قات- با قات اسرار،
 حرصله گر پۆسكوره اؤدلار،
 ائله بيلمه داياناندير.

-۳۰

هله حرصين دالى هسلر،
 آچيلار اؤندا نفسلر،
 اؤندادير محشر اؤلاندير،
 بير گۆن اؤ، داغلارى سسلر،
 گۆج گلر ناكسه كسلر،
 چۆنكو حقدير اؤ، قالاندير.

-۳۱

واى اگر باشلايا وۆلكان،
 قىي ووروب هايلاسا قان- قان،
 آمان اؤل گۆندن آماندير،
 هئچ نه دۆزمز اؤنا بير آن،
 ترپه نيب تيتريهر هر يان،
 ائله بيلمه اؤ ياماندير! ...

-۳۲

من اؤنون هايينا قوربان،
 قيشينا، يايينا قوربان،
 سانكى داغلار ايچره خاندير،
 گۆجلو هارايينا قوربان،
 چؤل، چمن، چايينا قوربان،
 سسى گۆردور، هايلاياندير.

-۳۳

باشى نين چۆخد بلاسى،
 نئچه هئيبتلى قالاسى،
 دائما ايگيد دؤغاندير،
 يوردو پارلاديب جلاسى،
 وار ايگيد- ايگيد بالاسى،
 پيسى، خاننى بؤغاندير.

-۳۴

اؤنون علويتى واردير،
 آيرى كئيفيتى واردير،
 اؤ نيچين باغير باساندير،
 نئجه خۇش نيتى واردير،
 كيم كى قدسيتى واردير،
 اؤنا هر چتين آساندير.

-۳۵

اۋزۇ نىمىتىلى مۇعجوزە،
 كىزلىك دوروب اوز- اوزە،
 ائلىمە ايشىق ساچاندىر،
 اولۇ تانىرداندىر بىزە،
 نور اولوب هر گۇرن گۇزە،
 گۇروشو دۇيون آچاندىر.

-۳۶

اۋ منىم وار- دۇولتىمىدىر،
 شانىم، فخرىم، شەرە تىمىدىر،
 اۋندا اۋلمزلىك عىباندىر،
 تۆكەنىلمز ثروتىمىدىر،
 نىجە كىكىن قىدرتىمىدىر،
 ائلىمە جاندىر، ھاچاندىر.

-۳۷

اتە يى دۇغما اۋوامدىر،^۱
 سو يوخوشدور، خوش ھاوامدىر،
 هر نه دىر جىسىمە جاندىر،
 آنا يوردومدو، يووامدىر،
 آغرى تۇختادان داوامدىر،^۲
 بهشتدن اۋ بىر نشاندىر.

-۳۸

يان- يۇره ھې سىئرا داغلار،
 يام- ياشىل چۇل، بارلى باغلار،
 سويو جانلار اۋياداندىر،
 دۇرد يانى چاي لاردى چاغلار،
 وار دۇشوندە گۇر بولاقلار،
 چۇن مقىدس قايداندىر.

-۳۹

سازاغىن گۇر نه ساز چالار،
 گۇركملى دىر سرت قايلار،
 آدى اۋندان ساوالاندىر،
 خوش اۋولدار سىلر سالار،
 سسى دىنلر، سالولار آلا،
 بىر سسە بئشش قايتاراندىر.
 اۋوادىر، داغ دىر، آران دىر.

-۴۰

بو ائىل اىستىكلە دۇلاندا
 بىزىم ائىلە ايش قالاندا

^۱ - اۋوا= اوبا، يورد، ياشايىش يىرى، چادىر و آلاچىق قورماق اۋچون دۇز يىر.

^۲ - داوا= درمان، دارو.

دۆز اولار ايش ساوالاندا
اۋادير، داغدير، آراندير

قايتارار بئش، بير آلاندا
بير سسه بئش قايتاراندير

-۴۱

ائليم ياخشى قدير بيلر
چۇخونون گۆز ياشين سيلر
ياخشى، دادلارا چاتاندير.

سۆزو آچديم دئيم نه لر؟!
گيزلى آغلار، اۆزده گۆلر،
غم آلاندير، ال توتاندير،

-۴۲

ائليم غوصه ليرله دۆلموش،
بهره وئرميش، اۆزو سۆلموش،
اۆره كلره يول آچاندير.

اوزون ايللر بئله اولموش،
امكله دينج ليگى بۆلموش،
يانيب- يانيب نور ساچاندير،

-۴۳

يادلار كۆچموش بورا گل ميش،
ائليم يادلارا كۆورلميش،
يادلار نانكور دور ايلاندير.

يور دون داش تۆز باغى لعل ميش،
عۇمور سۆرموش ده دينج لميش،
ائل هاميا مهري باندير،

-۴۴

يامانلىق دا انسانلىق مى؟
نانكور لوق امن- آمانلىق مى؟
آمان نانكور دان آماندير.

ياخشى لي قچين يامانلىق مى؟
پناه اولماق نادانلىق مى؟
نانكور لاردان كۆنول قاندير،

-۴۵

انسانلاردا حيا يئى دير
اونا حرمت قويا يئى دير
اساس فرمان دا اوندان دير

پيس انساندان قايا يئى دى
اينسان حاقين سايا يئى دير
بو ايشچين قاضى ويجدان دير

-۴۶

سئويملىمىدى، گۆل شنىم دى،
قۇناق دئير ائو منىم دى،
حياسيزلىقدان نشاندير.

اۆدلار يوردو مسكنىم دى،
نانكور ايندى بير قنىم دى،
بو سۆز هاردان، نه اولاندير؟!

-۴۷

گۆر ذهنىمدن نەلەر كەچدى،
يورد آتماغى دۆشمان سەچدى،
دئدى بو يورد مەن آلاندىر^۱
فلسطىنىم نەجە كۆچدى،
ظلمىلە دۇغرادى، بېچدى،
مردار بابامدان قالاندىر،

-۴۸

يوردا مەن يۇل جانىم قوربان
ايلىك تانىمىدى، سۇن وپن، جان
بو دۇردو حەق دىر قالاندىر
ذهنىمدە دىر بۆتون ھەر آن
تانرىم، وپن، اسلام، قرآن،
قالان بىر حەق ساوالاندىر

-۴۹

قالىب چۇخ سۇز آتالاردان
اۇلارمى پاي دا تۇرپاقدان؟!
اۇ تورپاق جاندى - جاناندىر
ياشار اۇنلارلا ھەر انسان
«ھۆرر حيوان، كەچەر كاروان»...
اۇنا قوربان شىرىن جاندىر.

-۵۰

مەقتەس اۇلكەمىز ايران،
خاينىلار چىن اۇلوم شايان،
بو حەممو سۇرسان ھارداندىر؟
مەن موطن آذربايجان،
قنىم قانىن ايچر انسان،
عزىز دۇغما دىارداندىرير!

-۵۱

وئرسە انسانلار ال - الە،
آغىر اۇلماز داى ھىچ شە،
سئوگىلىسى خان چۇباندى،
داغ تەك اۇلارلار سەلسە،
سارامىز دا دۆشمەز سەلە،
ايشلر آيدىندىر عىاندىر.

-۵۲

سۇزلر آچدىق ساوالاندىن،
دۇلاندىق، گزىك ھەر ياندىن،
اۇ، علوى دىر، اۇ سلطان دىر،
سئويملى فخرىلە، شاندىن،
دانىشدىق دردلە درماندىن،
مەقتەسدىر، ساوالاندىر.

^۱ - زۇر و طولوملە بىر وپنى توتماق باشقا سۇزدور، آما پول ايله دە وپن سانىلار؟! آى آخماق! وپن اوچون جانلار فدا اۇلار، آدم بابادان بىلە بو دۇنيانين ھىچ يىرىندە ھىچ كىم وپن ساتمايىب، آى بىر جامەسىنىن آخماغى، آى آبىرسىز ظالم.

شاعرلر شاعرى

منصور شكرى (يانقىن)

شعر ساحه‌سینده هر آددیم اتانی شاعر سانیب و شعر دامغاسینی اۋنون ماتاهینا ووروبان هنر گۆمروویۆندن ایچرى اۆتورمه‌یى، بو گۆنون آلیش - وئریش بازارلاریندا ساتیشا دۆزه‌نلەنن عیارسیز بدلیاتلار کیمی نظرده آلماق اۆلارکی، قۇندارما پاریلتی‌لار ایله هنر مشتریسینی اویدوررلار.

سۆزلرده جواهر کیمی دیر، اصلی - بدلدن

تشیص وئرن اولسا بو قدر زیر - زیبیل اولماز

هر دۆنەمی آخیشینا اویغون یاشام سۆره‌کلییی و اۋنا یاناشی سیاسیال داورانیشلار، ایستر خیردا - ایستر بۆیوک بیر چرچیوده آله وئردییی سۆنوجلارلا دئیرلندیرمک اۆلار. بابالاریمیزین «هر سنل کۆتوک گتیرمز» سۆزونه ایناناراق «هر چلیک اژدها اۆلانماز» سۆزونو ده آتالاریمیزین ایفاده ائتدیکلرینه آرتیریرام. نییه کی:

چۇخلو ایللر دالبادال اۆتسون گرک بیر خیردا داش

لعله چئوریلسین بدخشاندا، یمن ده بیر عقیق

تۆرک اۆلوسو تاریخینده دنیا شهرتی قازانان شخصیتلرین سایى آز دئییل؛ ائله بو فاکتا اۋنم وئره‌لی: شاعرلر شاعرى، ملیت تمثیلچی‌سی، کۆتله داشیچی‌سی، تخیل عالمی نین سلطانی اولو شهریار حاقیندا دنیزدن بیر داملا اۆلسون دئییه، اۋز دۆشونجه - می سیزلرله پایلاشماق ایسته‌ییرم.

شهریاری یالخی جاسینا بیر شاعر دۆنوندا گۆرمک و اۋنو یالنیز خیال عالمینده سئیر ائدن بیر کیمسه دۆشونمک، منجه شهریارین باره‌سینده آن یوخاری حاقسیزلیق و آن کۆتو یانلیشلیق دیر.

آخی شهریار، شاعرلیگینین ایچینده پروفئسونل بیر زامان یورومچوسو ایدی. یاشادینی دۆنمده ملتینین گۆندم گرکلرینی آچیقلامادا یوخاری سویتهده بیر پیسخولوژیست ایدی، گئنل بیر فیلسوف اۆلالی، آن قاباریق شکیلده کامل بیر عارف -

(شەھىرىيىن اينامى بونايىدى كى، انسان ھەر بىر دورومدا اۋلسا، ايسىتر سادە بىر ياشامدا، ايسىتر تىكنىكالى بىر حياتدا ائلەيەبىلەر اۋزو ايلە تانىنىن آراسىندا بىر ايلگى قورسون).

شاعرلىرى ايكى بۆلۈمە بۆلسىك، بىر سىراسىنا شعر دىن، بىر سىراسىنا شعر يارادان آدىنى وئرمەلى يىك. شعر دىن شاعرلىرىن كىم اۋلدۇغو و دىدىگى شعرلىرىنىن نە اۋلدۇغو بللى دىر. بو سىرا شاعرلىرى بىر خەلۋر كۆھنە قۇنونو ساققىز كىمى آغىزلارينا آيب چىنرلىر.

اما بونلار قارشى بىر سىرا شاعرلىرىمىز يارادان شاعرلىرىر. بونلار اۋز يارادىجى لىق- لارىندا يىنى لىك و تىكرارسىزلىق آردىجادىلار. بونلار دنيا ادبىياتىنى چاخناشدىرىبان ايز بوراخارلار. بونلار دۇرد دووار آراسىندا اۋزلىرىنى تىكرارلامازلار.

اۋرنىك اۋچون اللى سىگىز ايل بوندان اۋنجه، اۋ زمان كى بوۋىدان، بوخوندان، ساجدان، قاشدان، گۆزون قارالىغىندان سئواى باشقا بىر قۇنو شعر دىن لىرىن بىنىنە گلمىردى. شەھىرىيىن حىدرباباسى مدنيتىمىزە نەلر قازاندى؟!

تۆركجە اۋلان دىلیمىزى گۆون دالغاسىنا مىندىرىب ھانسى اوزاق ساحىللىرە آپاردى؟! باشقا باشقا دىللىرە چئورلىبىن سىنىرلارى پۇزا- پۇزا ھارلارا گىدىب چىخدى؟

سىزجە بو ادبى سۇنامى دنياجىل فىكىرلەشمەين بىر شاعرلىن فىكىر و دوىغو گۆزە- سىندن لپەلەنرمى؟ سىزجە بئلە بىر شاھكار بورنونون اوجوندان اوزاغى گۆرمەين بىر شعر دىنەين آخساق قلمىندن سۆزۈلەبىلرمى؟ البتدە وئردىيىنىز يانیت(جواب)، بوخ، سۆزۈلەبىلمىز، اۋلاجاق.

من حىدربابا پوئماسىنى ادبىياتىمىزدا و شعرمىزدە بىر بوخارى درەجەدە اۋلان تىترەيىش سۇنامىسى دۆشۈنۈرم كى، ايندىنىن ايندىسى دە شعرىمىز اۋنون بوراخدىغى ائنگىنىن آلتىندادىر. ائلە بو اۋزرە چوخلارى اۋزونو بو شعرىن ايناسىندا گۆروبىن شەھىرىيىن دىلىنى بۇرج آلب، حىدربابا داغىنىن يىرىنە اۋز ياشادىغى كىدىن، كىدىنىن بۇيروندىن آخان چابى، يا گۆۋندىيى بىر باشقا نىسنەنى ائشىدىن قولاق سانىبان اچىندەكى حىسى كاغىذ اۋستونە بوشالدىب.

اۇ پۇئمانىن سادە كۆتله دىلىندە يازىلماسى و دويغوسال بىر بېچىمدە بېچىلمەسى
باشا باش نۇستالوژىك و اومانىستى بىر اثر اۇلدۇغونو ثبوت ائىدىر.

من شەھىيارىن آن قابارىق اۇزەللىيىنە تۇخوندوقدا بونو آچىقلامالى يام كى يئر ايله-
گۆى آراسى قدر فرقى اۇلان ايكى دىنانى بىر قلمىن اوجوندان سۆزن شاعرىن
ياراتدىغى، قات- قات درىن و محتوالى اۇلدۇغو شېھەسىزدىر. بونو تارىخىمىزدە دۇنە-
دۇنە اوزمان شاعرلىرىمىز اثبات ائىدىلر. فارس دىلى و ادبىياتى اوزون سۆرە سۆردوكچە
اۇزونه عايد ماترىاللار منىمسەمىش و قۇناق قاباغىنا قۇيمالى ايدىئالارى دا واردىر.

ائله بوناگۆرە ايكى دىلدە مطالعەسى اۇلان شاعرىن، ايكى دىلىن اينجەلىكرىنى
منىمسەين يازىچى نىن، گۆروشو فرقىلى و داھا دا زنگىن اۇلابىلر. اۇرنك اۇلاراق،
خاقانى، نسىمى، فىضولى كىمى شاعرلىرىمىز، بعضى لرى ايكى بعضى لرى ايسە اۆچ ديله
واقف اۇلدوقلارى اۆچون چۇخلو شاه اثرلر ادبىياتىمىزدا اتحاف ائىدىلر.

شەھىيار اۇ يارادىجىل شاعرلردندىر كى، نه تكچە تۆر كچەدە، بلكە فارس دىلىندە
ايسە بىرىنجى رۆتبەدە اۇزونه يئر توتور. بو ادعايا شاهد اۇنون بىر داھا تكرر اۇلمايان
فارسجا غزلىرى و سربست شعرلىرى دىر. شەھىيار فارس دىلىندە ايللرجه يازىب
ياراتدىقدا بو دىلىن سۆزجوكلرىنى، سۆز بىرلشمەلرىنى، كىنايهلرىنى، تىرمىنلرىنى،
ايدىيوملارىنى، دئىيم و آتالار سۆزلرىنى ائله بىر باجارىقلا ايشلەدىر كى، هله اۇن دۇققوز
ياشىندا اۇلاركن يايديغى شعر كىتابىنى ملكالشعرا بهار آدىلى بىر نهنك فارس شاعرى
اۇزونه قايناق سانىر و اعتراف ائىدىر كى، شعر يازماق اىستەيندە اۇنجهدن گنج
شەھىيارىن شعرلىرىنى اۇخويوب ذوقه گلندن سؤنرا شعر يازماغا ال قۇيور.

من بوردا شەھىيارىن انىشتنە يازدىغى شعرى نىن بىر پارچاسىنى اۇرنك اۇلاراق
تۆر كچەيه چئويرىب سىزلرە اۇخويورام. بلكە اۇنون دنيا حاقىندا اۇلان فكرى ايله تانىش
اۇلاسىنىز.

انىشتن مىن كره آلكىش سنە آنجاق يازىقلاركى،-

سنىن كشف ائندىيىندن ياغى لر بو بما قايرىمىشلارا

انىشتن جنگىن آلاھى،

جەنم، بىر داھا آغزىندان اودلار پۇسگورر البت،

عۇمور پىمانەسى سانكى دولوب داشماقدا دىر ايندى.

داھا سئومك، سئويلمك چوخ دَير سيز دَير.

قونوشماق يوخ.

مگر ايستك، محبّت باتماغا محكوم؟

مگر سوچسوزلارين آھى گنديب يئتمز مي آلاھه،

مگر كؤنلو آليشميش بير آتا، - (ياوروم)! - باغير مازمي؟

انيشتن خيسلييام چوخ، ايندى ال مندن اتك سندن،

جانبخميش انسانا او، داھى فكرينلہ راحتليق قيل!

بير ايش گؤر ياغي لر بورنو اووولدوقدا آييلسينلار.

بوتون سوئلار، ايناملار سؤيله بير بوئى دا

يئر اوستون ويجدانا بير پايتخت ائيله!

ايناملا، علمدن باشقا نظرده توتما بير اؤلچو

انيشتن سئير اندر كن عقل دنياسين

آياق قوى عشق دنياسين دا بير سئير ائت

ياناش بيل ييلواجى موسى نى، عيسى نى، محمدله

گؤتور عشقين آچاريله بو سيرلى بولماجانى بول

بيليمله جهل زنجيرين بشردن آچگينان اولسا

او، يوكسكلرده گزدىكجه،

دولان، تاپ قادي ر آلاھى!

ائشيتدييمه گؤره دئيرلر كى، بو شعرى انيشتنه چئويريب اؤخويان حالدا،

انيشتنين گؤزلىر دؤلوبان اؤچ كرہ آياغا قالخير شھريارين حرمتينه.

***

ايكىنجى حيصّهده شھريارين بولود قاراچورلو (سھند)ين حاقيندا اتحاف ائتديبي

سھنديه پوئماسينا قيساجا تۇخونماق ايسته ييرم. شھريار بو پوئمادا تۆرك دىلى نين

اعجاز كارليغيني، سئحيرلى ليبينى، سرگى يه قۇيور. بو شعرى اؤخويان، اذربايجانى و

اؤندا ياشايان ملتى، اؤ ملتين عنعنه سيني، ايناميني، اؤ ملتين طبيعتيني، طبيعته

باغلى ليغيني يئغجام شكيلده سينما پرده سينده بير فيلمى سئير ائدن كيمى

آچيخجاسينا دؤشونوب سئير ائدەبيلير. بو پوئمادا شعر فيرچاسى يلا چكىلن رسم لر و

ايمانلار، اؤ قدر گؤجلو و جانلى ديلار كى، آدام اؤنلارى گؤرمور بلکہ ياشيير.

شعرده اولان موسيقى چۇخ گۆجلو بىر حالدا كلمه لرا ايله اويوم باخمىندان اويغون، رىتمىك و يىترلى دىر. بو شاه اثرده بولود قارا چورلو مكمل بىر گۇرومده تقدىم اولونور. شاعر سهند ايله داغ سهندىن آراسىندا اۇقدَر فيلاش بكلر يارادىر كى، شعرى ائشىدن بو فيلاشىن قاماشدىر جى ايشغىندا نه تكجه شاعر سهند ايله داغ سهندى قارىشيق سالىر، بلكه اۇزونو ده اۇزونده بىر آن ايتىرىر. بو اثرده دۇغال طبيعت ايلن شاعرىن دويغوسو كئشمه كئشده دىر. ايكيسى ده بىرى- بىرىنه بۇى دئىير، ايكيسى ده باتمان گلير. اۇخوجو بونلارنىن آراسىندا حاكىم اولماغى بۇيون اولمور. مات قالير، هانسى نا يۆكسك پوئن وئرسىن؟ سهند داغى نىن گۇركمىنه يا شهريارىن دويغوسونا؟ بو قارىشيقلىق آلوونو داها دا آليشديران اۇچونجو بىر تئرمىن گۇزه چارپير، اۇ دا بولود قارا چورلو (سهند) دىر. شعرىن اۇخوجوسو، شعرده اولان طبيعتىن و شعرىن دىلى نىن اعجاز ليغىندا ال- قول چالبيان شاعر سهندىن درىنليينده بۇغولور. اۇز- اۇزونه دئىير: - گۇره سن بو سهند كىم دىر كى، شهريار اۇنون سىمرغدان فند آلماغىنى سۇيله يير؟!

اۇ دا شعرىن، ادبىن شاه داغى دىر، شانلى سهندى

اۇ دا سن تك آتار اولدوزلارا شعريله كمندى

اۇ دا سىمرغدان آلمقادى قندى

شعر يازاندا قلمىندن باخان دۇر سپه لندى

سانكى اولدوزلار لندى

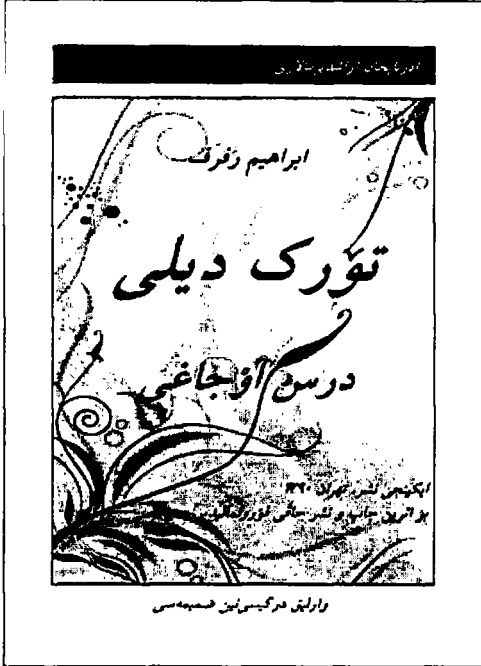
سۇز دئىنده گۇروسن قاتدى گۇلو، پوسته نى، قندى

ياشاسىن شاعر افندى.

بو پوئما ايسه يايلىدقدا تۇرك ادبىاتىنى رصد ائدنلرلىن بارماقلارى اغىزلارنىندا قالاراق، شهريارىن شهريار ليغىنا باش ايدى لر. دۇغروسو شهريار تۇرك ادبىاتىمىزىن بۇيون باغى سىندا دَيرلى بىر مئىنچىق دىر. منجه زمان اۇتدوكجه شهريارىن ادبىاتىمىزا سوتدۇغو اينجى لرىن قيمتى داها دا آرتىق اۇزه چىخاجاق.

کتاب تانیتمی

دوکتور عزیز محسنی

- تۆرك دىلى درس اوجاغى،

يوكسك

صينيفلر اۆچون

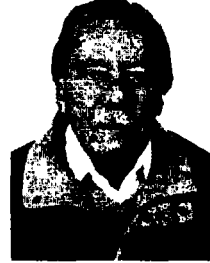
آذربايجان

تۆركجه سينده

درسليك.

يازان: مهندس

ابراهيم رفر.

وارلىق ژورنالى نين اۆزل بۇراخىلىشى،

يکینجى نشر، تهران ۱۳۹۰

سۇن گۆن لرده مهندس ابراهيم

رفرف طرفيندن يازيلمىش «تۆرك

دىلى درس اوجاغى» كتابى نين

يکینجى نشرى نين شاهدى اولدوق. بۇ

اثر بوئدان اول ۱۳۷۸- جى ایلده مرغ آمین نشریاتی طرفیندن نشر اندیلمیشدیر.

اثر دوکتور جواد هیئتین مقدمه سی ایله باشلاییر و ۳۰ درس بۆلوموندن تشکیل

اولور، کتابین سۇن حصه سینده ایسه ۱۰۰ سۇرغونو احتیوا ائدن بیر سیناق

بۆلومو، بیر سۇز قیلاوؤزو و بیر املا قیلاوؤزو یئر آلماقدادیر.

درس بۆلوم لری عادتاً بیر متنله باشلار و داها سۇنرا قرامئر و جۆمله

قۇرولوشو حاقیندا چئشیدلی چالیشمالار یئر آلا. متن لر مختلف اجتماعی حیات

ساحه لرنی تمثیل ائدن، اولدوقجا زنگین پاراقراف لاری احاطه ائتمکده دیر. بۇ

متن لر چاغداش نشریمیزین داها دا زنگینلشدیرمه و گنج یازیچی لار یئتیشدیرمه

آماجی ایله حاضرلانیلمیشدیر. قرامئر بۆلوملرینده متنله علاقه دار سۇرغولاری

اؤرتایا قۇیماقلا هم متنده کی اینجه لیکلری داها مؤثر شکلده قاوراماق، هم ده

دیلمیزین قراماتیک مکانیزملرنی فعال شکلده گۆزدن کئچیرمک و اؤیرنمک

آماجينا قوللوق ائتمكده دير. كتاب چوخ دقتلى شكلده ترتيب ائديلميشدير. بو كتابين اوخوماسى، شۆبهبه سيز كى، هر اوخوجو اوچون يىنى بير تجربه ساييلار.

*****

- يارالى دورنا

يازان: عمران صلاحى

وارلىق مجموعه سى نين ۱۵۹- جو ساييندا كتاب تانيتىمى صفحه سىينده بو اولمز شاعريميز عمران صلاحى نين «آينا كىمى» كتابى حقىنده قيسا بير صورتده دانىشىب، اونون شعرلريندن بير نئچه نمونه اوخوجولاريميزين نظريندن كئچيرميشدك. بو چاغداش، قدرتلى طنز شاعريميزين اوز دؤغما آنا دىلينده يازيب ياراتدىغى شعرلردن اؤرنك اولاراق بير نئچه شعرينى اوخوجولاريميزين نظريندن كئچيردك. بو، درين، احساسلى شاعريميز، فارسجا و آذربايجان تۆركجه سىينده «آينا كىمى» عنوانى اولان كتابيندا يازميشدى. بو كتابدا درج ائدىلن شعرلردن باشقا، بيزيم آنا دىلیميزده بؤيوك بير سايدا باشقا شعرلرى وارديركى، هله گۆن اؤزو گۆرمه ميشدير. حقيقتده بو نيسگىللى سؤزلر منده چوخ درين تاثير بوراخدى. آرزوم بو ايدى كاش بو شعرلر الهه ائدىلسين و بو گۆزل درين معنالى و اونودولماز شعرلر بير يئرده تۇپلانىب، گۆن اؤزو گۆروب يايىلسين. بو آرزوم برآورده اولدو. عمران صلاحى نين عؤمور بؤيۇ ياراتدىغى تۆركجه شعرلر، «يارالى دورنا» عنوانى آلتيندا دوكتور مرتضى مجدفر، بهاره و ياشار صلاحى نين بؤيوك زحمتلرى نتيجه سىينده گۆزل شكلده چاپ اولوب، گۆن اؤزو گۆروب يايىلدى. بو كتابين اليمه چاتماسيندان چوخ خوشحال اولدوم. بو كتابدا شاعر اؤزونو گۆزل بير صورتده تانيتديرميشدير. بو كتابدا بوندان علاوه صلاحى نين اؤزو باره ده فارسجا يازيلان، باشقا مقاله لر و شعرلرى دوكتور مرتضى مجدفرين و اميد نيايشين توسطى ايله آنا دىلیميزه ترجمه اولوب و كتابين سؤنوندا چاپ ائدىلبيدير.

من بورادا بو درين احساسلى شاعرين گۆزل معنالى شعرلريندن نمونه

اولاراق، اوخوجولاريميزين نظريندن كئچيريرم:

آرزىلار:

سايى قيريلميش بير تسبيح كىمى، آداملار داغىليب لار او يان بو يانا

آداملار، بیرى دئیغیرلانیر کۆچه ایچینه، بیرى ده خیابانا.
شهر کیچیکدن ده کیچیک، آرزى لار، بؤیوکدن ده بؤیوک.

***

داملار، آداملار

اۆریمده کیچیک بیر شهر،
شهرده کیچیک داملار،
داملارین آلتیندا، کیچیک آداملار.
کیچیک بیر شهر، هاوا دؤلوه، هاوا زهر
تنیکه دن، ساخسى دان-
داملار- داملار آداملار.
کۆچهلر بوروق- بوروق،
هامى اللر یومروق،
هاوا قار هاواسى دیر...

***

قوناقلار

پنجره لر آچیق، قاپى لار آچیق، سفره لر آچیق،
محبّت، عاشیقلارین سازیندا چالیشیردی.
قوناقلار بیر به بیر گلدی لر، قالدیلار،
بیزلری او آچیق قاپیدان ائشیه سالدیلار،
ائویمیزی الیمیزدن آلدیلار.

***

بیردن

موسیقی دالغالاریندا
بیردن گۆردوم داغ اؤیناییر
داغین یاشیل اته یینده
بوداق- بوداق باغ اؤیناییر
بیردن گۆردوم گۆلوشلری

هر طرفه عطير ساچير
 بولاغين دؤوره سينده
 بوداقلار قۇل - قاناد آچير
 قاپى لار تاق - تاق گۇردوم
 آچيلماغا باغلانيردى.
 اۆركلر چمنلنيردى،
 ايستكلريم باغلانيردى.
 قۇجامان بير داغى گۇردوم
 قار، باشينا قالانيردى.
 اما اونون سينه سينده -
 جوانلىق چالخالانيردى.

***

كۆلگه لر

تيره بير سولقون ايشيقلاردا پريشان كۆلگه لر
 ايسته بير ظلمت قوجاغيندا وئره جان كۆلگه لر
 عشق يئرتير كۆينه يين آغلار - گۆلر يازلار كيمي
 آه، اگر تاپسا بير آز خلوتده ميدان كۆلگه لر
 بيرلشير اللر - دۇداقلار، سۇز داها ياددان چيخير
 گۆل وئير، يارپاقلانير، هر يئرده بير آن كۆلگه لر
 داش كيمي نور سالدويلار، خلوتلرى يانديرديلار
 آيرىلىق لار گوشه سينده قالدى ويران كۆلگه لر.

***

بو كتابين اؤخوماسيني درگيميزين اؤخوجولارينا توصيه ائديرم.

خوتن جیرانی

نیر اوغلو

ائله پاکدیر بیزیم ائل، اوغلانی قیزدان باشدیر
 دلیمیمیز بال کیمی شیرین، جانیمیزدان باشدیر
 باشی یای- یازدا دا قارلی، اتهیی گؤللو یاشیل
 چؤلو جنت قوخولو، چای لاری بوزدان باشدیر
 هر نه احسان کیمی دیر بوردا، تمیزدیر هاواسی
 باها شئی لرده اگر واردی، اوجوزدان باشدیر
 بوردا بۆلبوللرین آهنگینه تار- مار چاتماز
 بۆلبولون نغمه سی چؤللرده قوپوزدان باشدیر
 هارادیر بوردا بو اندازه گۆزل منظره وار؟!
 بالیغین رنگی سودا زرلی بولوزدان باشدیر
 آمان آلاسه بو گۆزل گؤللری کیم لر بئجریب
 بو خوتن جیرانی گؤل اۆزلو اوغوزدان باشدیر!!!
 بورا اؤد یوردودو باغریندا «نیر اوغلو» ن بئجریب
 سۆزو شیرین مزه لی، دوزلودو دوزدان باشدیر
 ***

آذربایجانا

دوکتور عزیز محسنی

ای دؤغمما وطنیم، ای شانلی دیار
 باخدیقجا ساوالان او وولقان داغی
 محتشم کئچمیشین گۆزده جانلانیر
 سؤد وئردین بابکه ستارخان سن
 بیلیرم کی، ایندی باغلی دیر قؤلون
 سارسیلیب منلییین، کسیلیب دیلین
 سیل گۆزون یاشینی، بوینونو شاخ توت!
 قوینوندا تۆکنمز یادگارلار وار
 محو اولور اۆره کدن مین درد و آغی
 بیر پارلاق اولدوز تک وارلیغین یانیر
 سنده کی امه یه، چۆره یسه احسن!
 قیتریلیب قیترلارین، مین ایگیت اوغلون
 چئینه نیب هر حقیقین، سئنیدیدر بئلین
 غصه نی، کدری، بۆسبوتون اونوت!

بیر غزلدن بئش بیت

حسن مجیدزاده (ساوالان)

فلک منه غم پالتاری تیکدی، سؤکنمەدی
 بیر اویله کدر وئردی کی، کیمسه چکنمەدی
 ائل غوصه لرین باغریما هئی تۆکدو دالبادال
 یاندىردی، کۆلوم باشینا تۆکسون، تۆکنمەدی
 رسوای ائله دی، گیزلین اولان یارەمی آچدی
 پئشمان اولاراق ایستەدی بۆکسون، بۆکنمەدی
 دۇغما ائلیمی منله سیخیب محو ائله مکچون
 دوستاغا سالیب، اولدوم، او دوستاق تۆکنمەدی
 تانریم ساوالانچون دئییب: - او، ائل غمی چکسین
 دۇغما ائل اوچون یاندى، کۆل اولدو چکنمەدی
 ***

یول لار

مظفر سعید

یول لار... یول لار... یول لار
 فیکیر ایشله دیکجه، گۆز ایشله دیکجه،
 نه قدر گئدیرسن، قورتارمیر اونلار
 یؤل وارکی انسانى ساپاند داشی تک
 اوجا ذیروه لردن دره یه توللار
 یول وارکی انسانى درین دره دن،
 سعادت قوشو تک ذیروه یؤللار.
 یول لار... یول لار... یول لار...
 انسان ادراکیندان، دۆشونجه سیندن
 یول آلا، یارانار، یاشایار اونلار.

آنا

خيرالله حق بنگى (سايلاق)

حياتين دولاشيق لحظه لرينده
عۇمرومە داغ كيمي داياقسان آنا
ظلمتلر اۋنومده آت چاپان زمان
يولو ما نور ساچسان چيتراقسان آنا
هر داملا ديله يين بير بۇيوك دنيز،
محبتتين تميز، ايسته يين تميز
سن منه عزيزسن، من سنه عزيز
ديلك سماسيندا شافاقسان آنا
آلقيش كۇنلوندە كى پاك نيتينه،
سۇز- صحبت يئتيشمز علوتينه
كايئات مات قالميش محبتينه
حياتي قيزديران قوجاقسان آنا
ايستك دنيزى دير، جوشقون اۆره يين،
اۋلاد سعادتتى آرزو- ديله يين.
سن تك مقامى وار هانسى مله يين؟
كيم دئير ملكدن اوفاقسان آنا؟
بيلميرم قليمده آخان قان ميسان؟
سن منه جسم سن، يوخسا جان ميسان
سۇيله ملك مى سن، يا انسان ميسان؟
يۆز بئله سسۇزلردن قاباقسان آنا.

***

هجران گنجەسى

انلدار موغانلى

كاش كى، بو دنيا دا گۇيرچين كيمي،
ماوى سمالارى گزه بيله يديم
آرزى ميرواريسين، سۇد اينجيسيني
گۆنشين تئلينه دۆزه بيليديم.
ايجه يديم گۆنشين آل باده سيندن،
شفقلىرله دۇلو پياله سيندن
سۇنرا كۇنوللره داملا- داملا مئى-
سۇزومله، شعريمله سۇزه بيله يديم
وصالين گۆندوزو، كاش كى يئتيجه
هجران گنجەسینه دۆزه بيله يديم

نسخ خطی "دره نادره" تألیف میرزا مهدی خان استرآبادی در انستیتوی نسخ خطی فرهنگستان ملی علوم آذربایجان

دکتر رعنا محمدآوا

میرزا مهدی خان استرآبادی فیلولوژیست مشهور قرن ۱۸ میلادی مؤلف آثار تاریخی معروفی از جمله تاریخ جهانگشای نادری، دره نادره و انشاء می باشد که در آنها به بیان حوادث دوران نادرشاه افشار در سال های زمامداری وی از سال ۱۱۴۸-۱۱۶۰ هـ.ق. / ۱۷۴۷-۱۷۳۶ م. پرداخته شده است. او به تألیف فرهنگ لغت جغتایی- فارسی تحت عنوان «سنگلاخ» نیز همت گماشت که براساس آثار امیر علیشیر نوایی و کتاب دستور زبان جغتایی "مبانی اللغات" نوشته شده است. کتاب های "تورات" و "انجیل" به دستور نادرشاه تحت سرپرستی و هدایت میرزا مهدی خان استرآبادی به زبان فارسی ترجمه شده است.

دره نادره که به زندگی نادر شاه اختصاص دارد، براساس اثر تاریخ جهانگشای نادری ترتیب گردیده است. تفاوت این دو اثر، به طور کلی به زبان نوشتاری آنها باز می گردد. مؤلف در دره نادره از ابزار تجسمی گوناگون، استعاره، مجاز و نیز اسلوب سبک های پیشرفته ای همچون سجع، تضمین و ... استفاده نموده و از کلمات کم استعمال و لغات دشوار عربی و فارسی بهره گرفته است. البته لازم به یادآوری است که استفاده بی حد و اندازه از اسلوب های مذکور به دشواری و پیچیدگی زبان اثر تألیفی منجر گردید.

میرزا مهدی خان استرآبادی در مقدمه اثر خود می نویسد که: دره نادره را با تأسی و تقلید از تاریخ و صاف نگاشته است، مضاف بر آن کاملاً بدیهی است که مؤلف تحت تأثیر آثار منثور معروف شرق از جمله تاریخ جوینی، تاریخ معجم و مقامات حریری قرار داشته است. "میرزا مهدی خان به حدی شیفته اثر و صاف الحضرة بوده است که چون او در سرفصل ها و تشریح و تجسم صحنه های نبرد و در مواردی از فارسی به عربی گراییده، وی نیز به تقلید او گاهی دو صفحه عبارت را به عربی آورده است. گذشته از و صاف که میرزا مهدی خان خود به تقلید و اقتباس از وی اعتراف کرده

است، از دیگر متون ادبی نیز مستقیم یا غیر مستقیم متأثر است و آنها عبارتند از کلیله و دمنه، سندبادنامه، مرزبان‌نامه، گلستان و نفثه‌المصدور.^۱ (۱، یط).

میرزا مهدی‌خان در تلاش جهت پیشی گرفتن از آثار مورد تقلید خود شدت و حدت زیادی به خرج داده و در استفاده از کلمات کم استعمال عربی و فارسی و نیز بکارگیری اسلوب‌های مختلف ادبی و بازی بیش از حد با کلمات زیاده روی نموده است.

برخلاف آرزوی میرزا مهدی‌خان استرآبادی زبان نوشتاری درة نادره به صورتی بسیار سرد و خشک حاصل گردیده، در حالیکه زبان نوشتاری تاریخ و صاف بسیار دلیذتر و زیباتر می‌نماید. (۲، نه).

میرزا مهدی‌خان استرآبادی در درة نادره از نثر عربی، مقامات حریری بیش از دیگر آثار بهره برده است و جملات و عبارات کاملی را از مقامات حریری بدون هیچگونه تغییری کپی برداری نموده است (۱، که).

در همه چاپ‌های سنگی و نسخه‌های خطی درة نادره که در انستیتوی نسخ خطی فرهنگستان ملی علوم جمهوری آذربایجان مورد نگهداری و مراقبت می‌شوند، به دلیل وجود کلمات و عبارات دشوار و بسیار زیاد عربی، دارای توضیحات، شروح و حاشیه‌نویسی می‌باشند که توسط کاتبان و صاحبان این آثار نوشته شده‌اند. پژوهش صورت گرفته بر روی این اثر به ما اجازه می‌دهد چنین نتیجه‌گیری کنیم که هدف نویسندگان از تألیف درة نادره تنها نمایش و به رخ کشیدن مهارت و استادی خود در امر نویسندگی بوده است. میرزا مهدی‌خان استرآبادی نه تنها به توصیف حوادث تاریخی توجهی نمی‌کند. بلکه تلاش فراوان دارد تا مهارت خود بر زبان عربی و فارسی و توانایی در بکارگیری اسلوب‌ها و سبک‌های ممکن موجود در آن دوره را به رخ بکشد.

درة نادره به دوره سوّم ترقی نثر فارسی اختصاص دارد چرا که این دوره را "دوره سجع و قافیه و عصر تکلف و تصنع و زمانه فساد نثر فارسی نامیده‌اند. در این دوره نویسندگان از خود اعراب هم در استعمال کلمات عربی و لغات غریبه و تفنن لاطائل و اطناب‌های ممل و قافیه‌پردازی و فضل فروشی پیش می‌افتد و مأموم بر امام سبقت می‌جوید. در این دوره نیز مانند عصر پیشین، نثر مسجع و مصنوع با نثرهای ساده و مطبوع هر دو در عرض هم موجودند و کتب فصیح و بلیغ و زیبایی که به ندرت سجع

و قافیه را رعایت کرده‌اند، در تمام این مدت نوشته شده و وجود داشته است... (۳)، (۳۱۴، ۳۱۵).

در این دوره یعنی از ربع اول قرن ۱۸ تا قرن ۱۹ افزایش تکلف زبان مشاهده می‌گردد. از سجع، سمبلیسم، رمز و کنایه و همچنین کلمات عربی و اصطلاحات علمی به نحو گسترده‌ای استفاده می‌شد. (۴، ۱۶).

در درّه نادره از مؤلف در پیروی از مُد روز از سجع، تضمین، جناس و همچنین از استعاره و مجاز استفاده بسیار برده است. میرزا مهدی‌خان استرآبادی در این اثر از همه نوع جناس استفاده نموده اما بیشترین فضا را به جناس سطری (بازی با کلمات که دو کلمه به یک گونه نوشته می‌شوند، اما تفاوت در تلفظ و نقطه روی حروف دارند) اختصاص داده است. میرزا مهدی‌خان استرآبادی در انتخاب عنوان این کتاب نیز به چنین امری توجه داشته است. در عنوان کتاب تسمیه ایهامی به نام نادرشاه نیز وجود دارد (۵، ۵۲۵).

به این نکته نیز باید اشاره نمود که مؤلف بیش از هر چیز در امر تضمین با آیات قرآن و کلمات عربی بسیار موفق عمل نموده است.

در کتابخانه‌ها و کلکسیون‌های شخصی در سطح جهان، به تعداد بسیاری نسخ دست نویس و چاپ سنگی از درّه نادره وجود دارد. در انستیتوی نسخ خطی فرهنگستان ملی علوم آذربایجان نیز ۷ نسخه دست‌نویس این اثر وجود دارد. . . نسخه تحت شماره ۴۹۸-D: اولین برگه این نسخه (۱پ) افتاده است. متن با جوهر مشکی روی کاغذ ضخیم ساخت اروپا به خط زیبای نستعلیق شکسته نوشته شده است. در برخی اوراق (۱۲۵ ر - ۱۲۸ پ) به خط نستعلیق ریز نوشته شده است. عناوین باب‌ها با جوهر قرمز به خط نسخ می‌باشد. جملات و کلمات عربی جداگانه به نسخ نوشته شده و روی آنها خطوط قرمز رنگ کشیده شده است. در آغاز نسخه در حاشیه و بین سطرها، شرح و توضیح کلمات به صورت مجزاً با جوهر قرمز و مشکی به خط شکسته نستعلیق متفاوت با خط کاتب نسخه مرقوم است. در حواشی نیز شکل صحیح برخی کلمات به خط شخصی دیگر نوشته شده است. جلد نسخه آسیب زیادی دیده است. روی جلد از بین رفته اما پشت جلد از مقوای ضخیم با روکش تیماج قهوه‌ای رنگ است که در بعضی قسمت‌ها اثرات کرم خوردگی دیده می‌شود. ابعاد ورق

۳۲ × ۱۹/۵ سانتیمتر و ابعاد متن ۲۲ × ۱۲/۵ سانتیمتر است. سال پایان کتابت در خاتمه اثر موجود نیست، البته بر اساس خصوصیات پالئوگرافیک می‌توان آنرا به قرن ۱۸ منسوب دانست. نسخه مشتمل بر ۳۲۸ ورق است.

.....

این اثر نه تنها منبع با ارزش تاریخ ایران، آذربایجان و کشورهای همسایه در دوران حاکمیت نادر شاه افشار به حساب می‌آید، بلکه می‌توان آنرا برآستی نمونه برجسته آثار منثور فارسی زبان پس از صفویه به حساب آورد.

منابع:

- ۱- استرآبادی میرزا مهدی‌خان، تاریخ جهانگشای نادری. به اهتمام عبدالله انوار، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۷۷.
- ۲- استرآبادی میرزا مهدی‌خان، درة نادره به اهتمام صیاد جعفر شهیدی. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۸۴.

عبدالله بیگ عاصی - زندگی و آثار

شهلا عبدالله‌ینوا

انستیتوی نسخ خطی فرهنگستان علوم ملی جمهوری آذربایجان - باکو

عبدالله بیگ فولادوف معروف به عبدالله بیگ عاصی فرزند علی بیگ از شاعران برجسته محیط ادبی قره‌باغ در قرن ۱۹ به شمار می‌آید. اطلاعات موجود درباره عبدالله بیگ عاصی که در منابع گوناگون آمده، بسیار کوتاه و مختصر بوده و زندگی و آثار این شاعر بگونه‌ای مناسب مورد کنکاش و بررسی قرار نگرفته و حتی در تذکره نواب و ریاض‌العاشقین مجتهدزاده نیز که اولین منابع در مورد عاصی به حساب می‌آیند، تنها برخی اشعار عاصی آمده است. البته در کتاب فریدون بیگ کوچرلی اشعار عاصی به همراه زندگی نامه او تا حدودی شرح داده شده اما گام اساسی و تلاش شایان توجه دکتر راغب کریموف در جهت معرفی عبدالله بیگ عاصی بیش از دیگر محققین قابل تقدیر است. دکتر کریموف همه اطلاعات موجود درباره عاصی را در یک کتاب تحت عنوان "اشعار عبدالله بیگ عاصی" که در سال ۲۰۰۹ میلادی انتشار یافت، گردآورده و با تحقیق درباره خصوصیات، ویژگی‌ها و ژانرهای اشعار عاصی با توجه به منابع دست‌نویس و با تطبیق نسخ خطی موجود، به بیان تفاوت‌های میان نسخ پرداخته است.

عبدالله بیگ عاصی نوه دختری قاسم بیگ ذاکر (۱۸۵۷-۱۷۸۴) شاعر معروف آذربایجانی می‌باشد (۱، ص ۲۳۲، ۲، ص ۱۱۱، ۳، ص ۵) پدرش علی بیگ انسانی بسیار نجیب، صادق و درستکار بود و با حلاجی روزگار می‌گذرانید. هنگامی که مهدی قلی‌خان (وفات: ۱۸۴۵) آخرین خان قره‌باغ در سال ۱۸۷۲ میلادی از ایران به قره‌باغ بازگشت، به جهت خصلت‌های نیک علی‌بیگ از او دعوت بعمل آورد و به عنوان ناظر بر امور اقتصادی کاخ به کار گماشت. علی بیگ به سرعت احترام همگان را نسبت به خود جلب نمود تا آنجا که خان، نوه خواهر خود یعنی دختر بزرگ قاسم بیگ ذاکر را به عقد وی در آورد و حتی فرزند اول آنها را به فرزند خود پذیرفت و نام پدر خود ابراهیم را بر وی نهاد. البته از این نکته نیز نباید غافل ماند که نزدیکی و قرابت با خانواده خان اگرچه در ابتدا برای آنها با شادکامی و خوشبختی توأم بود اما پس از

مدتی به دلیل آنکه مورد حسد دشمنان قرار گرفتند، این قرابت مایه مصیبت گشت و به نوعی زمینه فلاکت و بدبختی آنها را فراهم آورد. دشمنان دیرینه مهدی قلی خان و قاسم بیگ ذاکر به جهت عداوت و کینه‌ای که از آنها به دل داشتند، آرام نشستند و برای علی بیگ دام گسترانیدند تا نام نیک وی را لکه‌دار نمایند. علی بیگ در مقابل افترا و بهتان دشمنان تاب نیاورد و در مدت کوتاهی بر اثر فشارهای ناشی از اتهامات ناروا در گذشت.

پس از در گذشت علی بیگ، سه پسر و یک دختر وی تحت سرپرستی پدربزرگ خود قاسم بیگ ذاکر قرار گرفتند و به دلیل پرورش یافتن در مکتب چنین شاعر و ادیب برجسته‌ای هر یک در زمینه شعر و ادب قلم راندند و جایگاهی شایسته در این عرصه برای خود دست و پا نمودند که از این میان جایگاه آذر و نیز عاصی نسبت به بقیه فرزندان رفیع‌تر می‌نماید و همه منابع در زمینه برخورداری عاصی از ذوق و طبع خاص متفق‌القول هستند. مجتهدزاده وی را شاعر شماره یک قره‌باغ می‌نامد (۴، ص ۱۴۱). از نظر کؤچرلی وی بسیار بهتر از قاسم بیگ ذاکر شعر می‌سراید و هیچ نقصانی در وزن و قافیه اشعار وی به چشم نمی‌آید (۲، ص ۱۱۱).

در آثار میرمحسن نواب، فریدون کؤچرلی و سلمان ممتاز تاریخ تولد عبدالله بیگ عاصی سال ۱۲۵۶ هـ ق (۱۸۴۱ م) نوشته شده و محل ولادت وی نیز شهر شوشا ذکر شده است. عبدالله بیگ عاصی تحصیلات ابتدایی خود را در مدرسه‌ای واقع در شوشا به اتمام رساند و زبان فارسی، عربی و روسی را کامل آموخت و به دلیل علاقه بسیار زیاد به امیر علیشیر نوابی به فراگیری زبان جغتایی نیز همت گماشت. کؤچرلی برخی غزل‌های عاصی به زبان جغتایی را هم‌وزن غزل‌های امیر علیشیر نوابی دانسته است (۲، ص ۱۱۱). سلمان ممتاز همچنین اضافه می‌نماید: عبدالله بیگ در اداره مرکزی به عنوان کاتب و مترجم مشغول به کار بوده است. (۳، ص ۹).

نام و آوازه عاصی که از دوران نوجوانی به شعر روی آورده بود، از محدوده قره‌باغ فراتر رفت و به شکی، شیروان، گنجه و قازاخ نیز رسید. اغلب شاعران برجسته از جمله سید عظیم شیروانی اقبال و توجه خاصی نسبت به اشعار عاصی نشان می‌دادند. عاصی و سیدعظیم شیروانی مکاتباتی با یکدیگر انجام داده بودند که متأسفانه به جز قصیده زیبای سید عظیم شیروانی خطاب به عاصی اثر دیگری بجا نمانده است (۵، ص ۱۵۵).

علاوه بر ارتباط عاصی با شاعران برجسته افرادی نیز بوده‌اند که ادعای شعر و شاعری داشته و با فرستادن سروده‌های خود نزد عاصی تلاش داشتند تا از وی کسب نظر کنند و ای بسا نظر مثبت عاصی افتخاری برایشان به حساب می‌آمد. ادیبان معروف و برجسته‌ای همچون غافل، راغب، بی‌خود، سالک، صفا، ذوقی، ظهوری (یکی از اعضای بیت‌الصفا از معروف‌ترین انجمن‌های ادبی آن دوره) عاصی را به عنوان شاعری تمام عیار معرفی می‌نماید (۲، ص ۱۰۴).

عاصی از فعال‌ترین شرکت کنندگان انجمن ادبی بیت خاموشان (همان مجلس فراموشان)^۱ بود که بوسیله میرمحسن نواب در سال ۱۸۷۲ پایه گذاری شده بود. حسنعلی‌خان قره‌داغی، مشهدی ایوب باکی، فاطمه خانم کمینه از دیگر فعالان این انجمن‌های ادبی به حساب می‌آمدند (۶، ص ۱۶۶-۱۷۸).

مجتهدزاده، نواب و کوچرلی تاریخ در گذشت این شاعر را شعبان ۱۲۹۱ هـ ق (سپتامبر ۱۸۷۴) ذکر نموده‌اند اما سلمان ممتاز سال ۱۲۹۰ هـ ق (۱۸۷۳ میلادی) را سال وفات این شاعر می‌داند (۳، ص ۹). البته در یکی از نسخ خطی آرشیو منتب سال وفات شاعر سال ۱۸۷۱ میلادی آمده است. مطالب بر آمده از منابع مختلف حکایت از آن دارد که شاعر در دوران جوانی وفات یافته و علت در گذشت او به ظلم‌ها و بی‌عدالتی‌هایی نسبت داده می‌شود که در حق خانواده این شاعر صورت گرفته و این امر حتی در مرگ پدر وی نیز دخیل بوده است.

عبدالله بیگ با تخلص عاصی شعر می‌سرود. بکارگیری تخلص عاصی در قرن ۱۹ در سطح جامعه رایج بوده است. استاد راغب کریموف در کتاب خود از ۳ شاعر به نام-های عاصی محمد اسماعیل بوزونالی، عاصی میرآقا، عاصی ملا ابراهیم (سلیمانی) علاوه بر عبدالله بیگ نام می‌برد که از تخلص عاصی استفاده نموده و خود نیز از رجال مذهبی آن دوره بوده‌اند (۳، ص ۱۱).

بد نیست این نکته را نیز یادآور شویم که دکتر طاهره نورعلی یثوا در کتاب "کاتالوگ کلکسیون‌های نسخ خطی" ضمن اشاره به جنگ موجود در آرشیو حبیب‌الله مجتهدزاده- پداقوق برجسته، ادیب و پژوهشگر بزرگ آذربایجانی اظهار داشته است

^۱- در آن دوره در قره‌باغ انجمن ادبی دیگری به نام "مجلس انس" نیز وجود داشت که آن را خورشید بانو ناتوان پایه گذاری نموده بود.

که در مطلع یکی از اشعار آذربایجانی عبدالله بیگ عاصی عبارت " من کلام میر آغا عاصی " آمده که این امر از شهرت شاعر به میرآقا در محیط پیرامون خود و نیز احترام همگان نسبت به وی حکایت دارد (۷، ص ۳۶۱).

بدین رو با جمع بندی نظرات استاد کریموف و دکتر پورعلی‌یثوا گمان می‌رود عاصی میرآقای مورد اشاره استاد راغب کریموف، همان عبدالله بیگ عاصی بوده باشد که در این صورت با احتساب عبدالله بیگ عاصی تنها ۳ شاعر آن دوره از تخلص عاصی استفاده می‌نمودند.

برخی از محققین دلیل انتخاب تخلص عاصی از سوی عبدالله بیگ را به مشاهده بیدادگری‌ها و مخالفت شاعر با حوادث و رخدادهای پیرامون خود مربوط می‌دانند. استاد کریموف دلیل استفاده عبدالله بیگ از تخلص عاصی را به احساس گناه وی در مقابل پروردگار مربوط می‌داند. (۳، ص ۱۲).

آثار ادبی عاصی چندان زیاد نبوده است. نواب میراث ادبی وی را ۱۴۰۰ بیت (۸، ص ۸۵)، کؤچرلی ۱۵۰۰ فرد بر می‌شمارد (۲، ص ۱۲۹).

در یک نسخه خطی موجود در انستیتو نسخ خطی فرهنگستان ملی علوم جمهوری آذربایجان آمده است که عاصی نزدیک به ۳۰۰۰ مصرع شعر داشته است (۳، ص ۱۵). این اطلاعات هر یک به نوعی مهر تاییدی است بر صحت تخمین میزان ابیات این شاعر.

نزدیک به ۲۰ نسخه خطی انستیتوی فوق حاوی اشعار عاصی است که اکثر آنها اشعار همنام می‌باشند. کاملترین نسخه‌های میراث بدیعی عاصی در مجموعه‌هایی با شماره ثبت ۳۳۵۲ و ۳۳۴۸ در این انستیتو نگهداری می‌شوند.

بخشی از اشعار عاصی نیز در کتاب فریدون کؤچرلی گردآوری شده است. لازم به ذکر است که در مجموعه‌ها، کتاب کؤچرلی و منابع دیگری که اشعار عاصی در آنها گردآوری شده، در برخی اشعار اضافات و اختصارات و در برخی دیگر تحریفاتی نیز صورت گرفته است. در غالب این نوع اشعار به تحریف اندیشه و نوع نگاه شاعر و همچنین نقض وزن اصلی و نقصان‌هایی از این دست بر می‌خوریم. اما سلمان ممتاز و کؤچرلی با دخل و تصرف خود، بر مضمون اصلی شعر و ساختار آن، خلل جدی وارد ساخته‌اند. (۳، ص ۱۵).

همانگونه که همه منابع تاکید داشته‌اند عاصی شاعری برجسته بوده، و به دلیل بهره‌مندی از ذوق و قریحه ذاتی، استعداد ویژه‌ای در شعر داشته است. عاصی در همه ژانرها خامه خویش را در معرض آزمون قرار داده و حتی در زمینه تجنیس که ژانری سخت و دشوار به حساب می‌آمده و اکثر عاشیق‌های معروف نیز از آن گریزان بوده و از پرداختن به آن پرهیز داشته‌اند را بر وزن هجا ترتیب داده است. تجنیس‌های عاصی از نمونه‌های بسیار ارزشمند این ژانر به شمار می‌آید. زیبایی مضمون شعر و زیبایی ظاهری تجنیس در اشعار وی با مهارتی خاص در هم آمیخته شده است.

در میان اشعار عاصی ۳ مخمس بر وزن عروض وجود دارد که یکی مشتمل بر ۵ بند، دیگری دارای ۷ بند و سومی در ۹ بند است. شاعر علاوه بر آن، ۲ ترجیع‌بند نیز دارد. بند اول ترجیع‌بند موضوعی عمومی دارد و بند دوم خطاب به شخصی به نام "سونا" سروده شده است. ترجیع بند اول در نخستین نگاه بهاریه ختایی را به اذهان متبادر می‌سازد اما دکتر کریموف در این بخش تأثیرپذیری شاعر از قاسم بیگ ذاکر را بیش از تأثیرپذیری او از شاه اسماعیل ختایی می‌داند (۳، ص ۳۲). در این ترجیع بند قهرمانان شاهنامه از جمله رستم، فرزین، اسفندیار، سهراب، گیو، کیخسرو، سیاوش، فرنگیس و ... به تصویر کشیده می‌شوند و از فیروز خواننده معروف آن دوره نیز نام آورده می‌شود.

فریدون کۆچرلی عاصی را صاحب اشعاری در قالب بحر طویل می‌داند که از آنها تنها ۲ سروده مانده است. عاصی تنها شاعری است که در قالب بحر طویل، مخمس سروده است. این سروده از ۵۵ بند ۱۱ مصرعی تشکیل شده است. دکتر کریموف معتقد است این سروده بیش از آنکه به قالب بحر طویل شباهت داشته باشد، ترکیبی از قالب‌های مخمس و مسدس است (ص ۴۵).

در میان اشعار بجا مانده از عاصی که امروزه در دسترس علاقمندان قرار دارد، ۳ اثر هجو نیز به چشم می‌خورد.

۲ هجو درباره شخصی به نام کریم‌خان و هجو دیگر درباره خورشید بانو ناتوان (وفات: ۱۸۹۷ میلادی) فرزند مهدی قلی‌خان سروده شده است. هجو آخر که موجب

تیرگی ارتباط عاصی با بسیاری از افراد و شاعران نیز گشت، به ناراحتی عاصی از ازدواج دوم خورشید بانو با کلاهدوزی به نام سیدحسین در سال ۱۲۸۰ ه.ق. باز می-گردد که بر خلاف رسوم آن دوره صورت گرفت و به نوعی سنت شکنی به حساب می-آمد. خورشیدبانو به دلیل ازدواج با فردی از طبقه رعیت، با تابو شکنی و زیر پا نهادن سنت‌های جاری و رسم و رسوم اعیان و اشرافی، مشکلات و دردهای زیادی برای خود به بار آورد تا آنجا که بر اثر تحریک "دوستان" اشرافی و اعیانی، فرزند ارشد خورشید بانو (از ازدواج قبلی) خانه را ترک نمود. (جهت کسب اطلاعات بیشتر به کتاب "آثار خورشید بانو ناتوان" (۹) رجوع شود)

در این زمینه روایت‌های مختلفی ذکر شده است اما به روایت مشهور این هجو به پای یکی از کبوتران عمارت خانی بسته شده بود که با مشاهده آن، نامه را از پای کبوتر باز نموده و به نزد خورشید بانو می-برند. در آغاز گمان بر آن بود که این هجو توسط دیگر شاعران قره‌باغ غیر از عاصی سروده شده باشد چرا که از میهمان عزیز و محترم درگاه خان چنین حرکت زشت و ناپسندی انتظار نمی-رفت. خورشید بانو که خود نیز شاعر بوده با مشاهده اسلوب و شیوه نگارش هجو که نیمی فارسی و نیمی ترکی بود، دریافت که این حرکت از سوی عاصی صورت گرفته است:

بشنو ای دل، سخنم تحفه هر انجمن است،

اویمسا دنیا به، بو دنیای دنی ... است.

چون جوانان سیاوش صفت زال فلک،

خونشان ریخته کارش همه مکر است و فن است.

ساغر باده گلگون به کف می‌خواران،

کاسه فرقی فرامرز و لب تهمتن است.

داد از دست قضا و قدر بد حرکات،

که کنون قدر خذف به ز عقیق یمن است.

بجهان نیست کس از سر ضمیرم واقف،

چاره یوخ دردیمه بو درد منی اولدورن است.

روز و شب خون جگر می‌خورم، آلاه بیلیر،

حاصلین شهر قره‌باغدا درد و محن است....

.... خفته روباه مثالان به کنام شیـران،

قاف سیمرغ سیاحتگه زاغ و زغن است.

خواستم شمه‌ای ز اندوه خودم باز کنـم،

دل به من خنده زنان گفت که .... است.

گوش قیل تا که یوزوندن بیرینی شرح قیلیم،

زین سخنه‌است مرا باعث اندوه من است.

(۲، ص ۱۲۶)

بسیاری از شاعران بر این هجو عاصی خرده گرفتند و بر آن پاسخ نوشتند. میرزا مهدی متخلص به ناجی از گنج، اسکندر آقا متخلص به شاعر از قازاخ و مهمتر از همه نزدیکترین دوست عاصی سیدعظیم شیروانی این حرکت را مورد نکوهش و تقبیح قرار دادند (۲، ص ۱۲۵). از میان پاسخ‌هایی که در اعتراض به هجو عاصی ارسال گردید، پاسخ سیدعظیم شیروانی بیشتر شایان توجه است (۵، ص ۱۶۰-۱۶۲). نوشته‌های شاعران دیگر سراسر دشنام، ناسزا و تحقیرآمیز است اما شعر سیدعظیم شیروانی در قالب مخمس و به زبان ترکی است که بیشتر به ملامت و تنبه عاصی پرداخته و از بکارگیری چنان استعدادی در چنین راهی اظهار تأسف نموده است. در عین حال این نکته را باید ذکر نمود که برخی شاعران قره‌باغ نیز در مقام دفاع از عاصی بر آمدند و به دشنام‌گویان و ناسزانیان پاسخی شایسته دادند. جسورانه‌ترین این اشعار از آن میرزاعلی‌اصغر نورس متخلص به یوسفی است (۲، ص ۱۲۷).

همانگونه که پیشتر ذکر آن رفت، عاصی به زبان جغتایی نیز شعر می‌سرود. در حال حاضر ۳ غزل و ۱ منظومه از آن اشعار در دسترس علاقمندان قرار دارد. بیشتر محققین دلیل فراگیری زبان جغتایی از سوی عاصی و شعر سرایی وی به این زبان را به علاقه شاعر به امیر علیشیر نوایی مربوط می‌دانند اما به احتمال بسیار در این غزل-ها تأثیرات فضولی بیش از نوایی احساس می‌شود.

عاصی نزدیک به ۱۵۰ فرد به زبان فارسی و ۵-۶ فرد به زبان ترکی سروده است. افراد حکمت‌آمیز، فلسفی و عاشقانه عاصی را می‌توان از نمونه‌های بسیار وزین و گرانسنگ ادبی به حساب آورد:

وصلی که درو ملال باشد   هجران به از آن وصال باشد

***

ملامت بر دل صد پارۀ عاشق بدان ماند

که باشد زخم شمشیر و بدوزندش به سوزن هم

***

جراحی که ز تیغ زبان رسد به دلی

به هیچ مرهم راحت، نکو نخواهد شد

بد نیست تک بیتی دیگری از عاصی را در این جا بیاوریم که وی خطاب به دوستش سیدعظیم شیروانی به دلیل شروع به کار در مکتب نوین به عنوان مدرس سروده بود:

شنیدم که بر پیری کشیش دیر شدی

خوش به حال شما عاقبت بخیر شدی

در میان اشعار عاصی برخی اشعاری دینی و مذهبی به چشم می‌خورد که یک قصیده به زبان فارسی درباره حضرت علی (ع) و چندین نوحه و مرثیه از جمله آنهاست. در خاتمه این مقاله نظر شما خوانندگان محترم را به گوشه‌هایی از نوحه‌ها و مرثیه‌های این شاعر ناکام که به حوادث کربلا فاجعه عاشورای حسینی اختصاص دارد، جلب می‌نمایم:

خیمه‌گاہا اوز توتوب اول مه‌لقا،

عرض ائله‌دی که ای شه- کربلا،

گل، باشینی ال دیزینه، یا ابا

پایینه ایثار ائله‌ییم بو سری،

ناد علیا علیا یا علی!

آلمامیشام من بو جهان ایچره کام،

ائتمه‌میشم توی اوتاغیندا مقام،

خیمه‌ده یول گوژلر او بی کس آنام،

یوخ بو غریب اولکده‌ده بیر یاوری،

ناد علیا علیا یا علی!

لطف ائله، ای نوگل- باغ- خلیل،

عاصی مسکین سنه اولموش دخیل،

قویما که محشر گوڻو اولسون ذلیل،

روضه رضوانه سن اول رهبری،

ناد علیا علیا یا علی!

ترجمه:

آن ماه رو به خیمه گاه کرد و

عرض نمود که ای شه کربلا،

بیا و سر او را به زانویت بگیر، ای پدر

این سر را به پایت نثار می کنم

ناد علیا علیا یا علی

من از این دنیا کام نگرفته ام

و به حجله دامادی پا نگذاشته ام

آن مادر بی کس من در خیمه گاه چشم به راه مانده است

و یآوری در این کشور غریب ندارد

ناد علیا علیا یا علی

لطف کن ای نوگلِ باغِ خلیل

عاصی مسکین به تو دخیل بسته است

مگذار که روز محشر خوار و ذلیل گردد

تو در روضه رضوان رهبر و مرشد او باش

ناد علیا علیا یا علی

***

من همان زینبم، سبط رسول مدنی،

سینه سی اوستونده آنام فاطمه بسلردی منی.

ایندی زنجیر ووروب بوینوما بو شمر - دنی

انت ممنوع من الماء فرات، حسینا، حسین

ترجمه:

من همان زینبم، سبط رسول مدنی

که مادرم فاطمه مرا بر روی سینه خود می پروراند

حال این شمر دنی و فرمایه بر گردن من زنجیر بسته است
آب فرات را بر تو بسته است، ای حسین من، حسین.

منابع:

- ۱- نگاهی به تاریخ ادبیات آذربایجان، تألیف دکتر جواد هیئت، جلد اول، چاپ دوم. ویژه‌نامه وارلیق. بهار، ۱۳۷۶، شماره ۱- ۱۰۴ (به ترکی آذربایجانی)
- ۲- فریدون بیگ کوچرلی. ادبیات آذربایجان. در ۲ جلد، جلد دوم، باکو، ۲۰۰۵ (به ترکی آذربایجانی)
- ۳- راغب کریموف، زندگی و آثار عبدالله بیگ عاصی، باکو ۲۰۰۹ (به ترکی آذربایجانی)
- ۴- مجتهدزاده، ریاض العاشقین، باکو، ۱۹۹۵ (به ترکی آذربایجانی)
- ۵- آثار سیدعظیم شیروانی، در ۳ جلد، جلد دوم، باکو، ۲۰۰۵ (به ترکی آذربایجانی)
- ۶- نورالدین قارییف، مجالس ادبی آذربایجان در قرن ۱۹ (تذکرترا). باکو، ۱۹۷۱ (به ترکی آذربایجانی)
- ۷- طاهره نورعلی یثوا. کاتالوگ کلکسیون‌های نسخ خطی، باکو، ۲۰۰۶ (به ترکی آذربایجانی)
- ۸- میرمحسن نواب، تذکره نواب، باکو، ۱۹۹۸ (به ترکی آذربایجانی)
- ۹- آثار خورشیدبانو ناتوان، گردآورنده: بی‌لر محمدوف، باکو، ۲۰۰۴ (به ترکی آذربایجانی).

جليل محمدقلى زاده ارثى نين نشرى چتینلیکلىرى

آفاق على يثوا

آذربايجان مى علملر آكادىمىسى، محمد فضولى آدینا اليازمالار اینستیتوتو - علمى ایشچی هر بیر کلاسیک كىمى ج. محمدقلى زاده اثرلری نین تدقیقى و نشرى بیر - بیرىنى تاماملایان جدى فیلولوژى - تىستولوژى ایشدیر. بو جریاندا ادبى، اجتماعى، سیاسى، ایدئولوژى، سوسیال سجهلى عامیللرین دؤغوردوغو مرکبلىکلر موجود اولور. بو مرکبلىکلر ج. محمدقلى زاده نین زنگین ادبى و پوبلیسیستیک ارثى نین نشرى و تدقیقى ایشینه ده تاثیرسز قالمامیش، اثرلری نین نشرینه مانعچى لیک تۇرتمیشدیر. بوناگۆره ده جلیل محمدقلى زاده نین ادبى و پوبلیسیستیک ارثى نین نشرى تاریخیندن دانیشارکن مختلف دؤورلرده موجود حاکیم ایدئولوگیا، بو ایدئولوگیانین حاکیم فورمالارینا حل اندیچی عامل كىمى یاناشماق لازمدیر.

بونولا برابر، یازیچی نین ارثى نین نشرى تاریخى اوزرینده "ساغلیغیندا" و "اؤلومندن سۇنراكى" دؤور كىمى ایلکین بؤلگۆ آپارماق مسله نین حلینده هم ده تىستولوژى یاناشما طلبینه اویغوندور. ع. میراحمدوفون "بیزده نشریات ایشى آغیر بیر اینکیشاف یؤلۆ كئچدیینه گۆره کلاسیکلریمیز تا ۲۰ - جى ایله دک (۱۹۲۰ - جى ایل - آ. ع.) کتاب چاپ ائتدیرمکده بۆیۆك چتینلیکلرله اوزلشمیش و اونلاردان چۇخونا اؤز ساغلیغیندا کلیاتینی، یاخود سئچلمیش اثرلر مجموعه سینی گۆرمک قسمت اولمامیشدیر. (۱۰، ص. LX-LXI) فیکرینه شریک چیخماقلا، ج. محمد قلى زاده نین ساغلیغیندا یارادیجیلیغى نین یالنیز جزئى بیر حیصه سى نین کتابچا حالیندا نشر اولوندوغونو گۆرورۆك.

یازیچی عؤمرونون سۇن ایللرینده قلمه آلدیغى "خاطیراتیم" اثرینده یازیردی: "یازماق ایسته ییردیم، چۇخ ایسته ییردیم یازماق! اما بیلیمیردیم نییه یازیم و کیمدن اؤترو یازیم. چۇنكى امیدوار دئییلدیم كى، یازدیقلاریمی چاپ ائلمه یه و اینتیشارا قۇیماغا حکومت اذن و ثره جک و گۆروردوم كى، ننجه كى قزئت ایجازه سینی آلماق ممکن دئییل. هابئله ال یازیسینی دا کتاب صورتینده بیر دفعه لیک چاپ ائلمه یه سانسور ایداره سى مانع اولور." (۸، ص. ۶۴) بۆیۆك یازیچی نین نگرانچیلیغى هانسی

سبب لردن ایرلی گلیردی؟ طبعی کی، ایلک نؤوبه ده دؤورون "سانسورونون سختلییی-ایدی. ج. محمدقلی زاده "کیم ایدی سانسورلار؟" سوالینا: "ائله بدبختلییین بیر بؤیویو ده بو ایدی کی، بیزیم او وقت مطبوعاتین بیر دوشمنی حکومت قانون و قراردادلاری اؤلا-اؤلا، اؤ بیر دوشمن لری ده کیشمیشوف کیمی سانسورلار ایدی.

بیر وقت تیفلیس سانسور کمیته سی نین همن ایکی نفر سانسورلاری کی، ایکسی ده (قاراخانوف، کیشمیشوف - آ. ع.) ارمنی ایدیلر "کیمی جواب وئیریدی. (۸، ص. ۶۴-۶۵)

فیکرین تصدیقی اوچون تیفلیس مطبوعات کؤمیته سینده قاراخانوف، کیشمیشوف و دیگر بدخواه لاریمیزلا اوزون ایللر تک- تنها اوز-اوزه ایشله مک زوروندا اؤلان شرق دیللی ادبیاتی و مطبوعاتی ایشلری اوزره ایلک ترک سئنزور م. ش. میرزایوفون "قققازدا تورک مطبوعاتی تاریخینه دایر ماتریاللار" ادلی سندلی خاطرهلرینی نظردن کئچیرمک کیفایت ائدر. (۱۲)

بو اساس حل آندیجی عامیله گؤزه یارادیجیلیغا ۱۹- جو عصرین ۸۰- جی ایللی- نین سؤنلاریندان باشلایان ادی بین ۱۸۹۴- جو ایله قلمه آلدیغی "دانا باش کندی نین احوالات لاری" اثری ایلک دفعه ۱۹۳۶- جی ایله- اونون اؤلوموندن سؤنرا ح. صمدزاده نین ترتیب ائتدییی نسرده^۱ اؤخوجولارین اختیارینا تقدیم ائدیلمیشدیر. حالبوکی ج. محمدقلی زاده نین ۱۹۰۱- جی ایل یانوارین ۲- ده محمدتقی صدقی یه یازدیغی مکتوبوندا آیدین اؤلور کی، ادیب هله او وقتلر اثری نشر ائتمک آرزوسوندا اولموشدور. "محمدحسن عمی نین اشیی" نی ایستیرم یازیب گؤندریم، سانسور اذن وئرسین، ایرواندا چاپ ائله تدیریم. هرچند عاغلیم کسمیر، جماعت اؤخوسون. (۸، ص ۲۹۷)

ج. محمدقلی زاده تبریزدن باکیا قایدانندان سؤنرا بو ایسته یینه چاتماق اوچون بیر داها تشبث گؤستریمیشسه ده، بو رئاللاشمایشدیر: "آلتی- یئدی ایل بوندان قاباق (سنه مین دوققوز یوز ایییرمی بیرده) غیری حکایه لریمله باکی دا معاریف

اثر اولجه ح. صمدزاده طرفی نین مطبوعات صحی فله لری نده درج اولونموشدور: ادبیات قرنتی، ۱۹۳۵، ۹، یانوار، سای^۱
 ۱: "شرق قاپی سی"، ۱۹۳۵، ۸، مارت، سای ۵۵.

کومیسارلیغینا پیشنهاده ائتمیشم کی، اورادا چاپ اولونسون. سوترا بيلمه دیم نجه اولدو و هارادا قالدی" (۸، ص. ۵۳-۵۴)

"داناباش کندینین احوالات لاری" اثرینین مؤلفین ساغلیغیندا چاپ اولونماماسی - نین سببی تدقیقات لاردا مختلف شکیلده ایضاح اولونور. مثلا، م. ابراهیموف طرفیندن "عمومی ادبی اینکیشفادکی رولونو مؤلفین اوزونون حس ائتمه مه سی، ایلک قدیم تجربه سی اولاراق اونا شیهه ایله یاناشماسی" و "بیر نجه ایل سوترا مؤلفین یارادیجیلیغی نین قیزقین دؤورو" نون باشلانماسی، "وقت تاپا بيلمه مه سی" و "اوزونه قارشى سون درجه طلبکار و تواضع کار اولماسی دیر" کیمی ایضاح ائدیلمیشدیر. (۷، ص. ۱۲۱-۱۵۰)

ع. میراحمدوف ایسه "آز سوترا" ملانصرالدین" ژورنالی نین بوراخیلماسی ایله علاقه دار بؤیوک، مرکب گرگین فعالیتی اونی باشلامیش اولدوغو کتابچی لیق ایشینی یاریمچیق قویماغا مجبور ائتمیش، "یاخود" چوخ کئچمه دن "غیرت" مطبعه سی باغلاندى. "ملا نصرالدین" ین اوزو ده باشقا مطبعه لرده چاپ اولونماغا باشلادی: محمدقلی زاده نین مادی وضعیتی گئتدی کجه آغیرلاشدى و او اثرلرینی منتظم، لایقلى بیر شکیلده نشر ائتمک امکانشیندان بوسبوتون محروم اولدو" (۱۰، ص. LXII) شکلینده اساسلانديرمیشدیر.

"داناباش کندینین احوالات لاری" اثرینین ادیبین ساغلیغیندا چاپ اولونماماسی سببی ایله باغلی م. حسینله ا. شریفین فیکیرلری اوست- اوسته دوشور. اولارین فیکرینجه "بیزیم بو گون سئوه- سئوه، درین بیر افتخار حسی ایله اؤخودوغوموز "داناباش کندینین احوالات لاری" حکایه سینى او اوزو بینمه دییى اوچون نشر ائدیمره میشدیر... " (۶، ص. ۲۶۵). ا. شریفه گوره ده همین "اثرلرین اؤخوجولار طرفیندن رغبتله قارشیلاناجاغینا اینانمیردی" (۱۳، ص. ۳۲۵)

دئیلن لرله راضیلاشمایان ف. بایرامون فیکرینجه، بونو "اثرین یازیلدیغی تاریخی شرایطله و او دؤورده بئله بیر اثرین کتاب حالیندا چاپ ائدیلمه یکن سوترا نجه قارشیلانماسی ایله ایضاح ائتمک لازمدیر". (۴، ص. ۱۸)

اصلینده ف. بایرامون ج. محمدقلی زاده نین "عاغلیم کسمیر، جماعت اؤخوسون" نامیدلییی ایله اوست - اوسته دوشن بو قناعتینی ادیبین معاصرلری ده اوز خاطره -

لرینده تصدیق ائدی لر. "میرزه جلیل" داناباش کندی نین احوالاتلاری "پوئستی نی (اؤ نهرمی "داناباش کندی" آدلاندیرمیشدیر) اؤخویارکن اؤرادا اولان قۇجالار بیر- بیر- نین اوزونه باخیر و دئییردیلر کی، "اؤنون اؤخودوقلاری نین هامیسی بیزیم کندیمیزده دیر." (۹، ص. ۳۷۳-۳۷۴)

"داناباش کندی نین احوالاتلاری" پوئستی نین ادیبین ساغلیغیندا نشر اولونماماسی نین سببی "سنزور طلباتی نین سختلیبی"، یازچی نین وقت، امکان و باجاریغینی داها چؤخ "ملانصرالدین" ژورنالی نین نشرینه سفرب ائتمهسه، "غیرت" مطبعهسی کیمی امکانین ایتیریلمهسی، یاخود اطراف محیطدن قۇرونماق مجبوریتیندن علاوه دیگر عامل لرله ده باغلی ایدی. "بیر طرفدن، جمعیتین کسکین سیاسی - ایدئولوژی مبارزه لری نین تاثیری، دیگر طرفدن ده، مادی - تخنیککی بازانین مختلف اجتماعی طبقه لری نین الینده اولماسی نتیجه سینده نشریات و پولیقرافیا ایشلرینده چؤخ مرگب بیر وضعیت، دئمک اولار کی، هر ج - مرجلیک عمله گلمیشدی" (۳، ص. XL)

کسکین سیاسی - ایدئولوژی مبارزه لری نین "جریان ائتمهسی،" تخنیککی بازانین مختلف اجتماعی طبقه لری نین الینده اولماسی" و میرزا جلیلین اؤزونون مادی دورومونون آشاغی سویته ده اولماسی نظره آلینارسا، ادیبین اثرلری نین هله ساغلیغیندا نشر اولونماماسی نین داها بیر نئچه سببی معینلشمیش اولور.

بوتون بو سادالانان لار ادیبین اؤزونون ساغلیغیندا اثرلری نین نشر اولونماسینا مانعچی لیک توره دن عامل لر، ادیبین اولوموندن سؤنرا اثرلری نین نشری ساحه سینده تدقیقاتچی لار و متن شؤناسلارین اؤزله شدی چتینلیک لر داها مرکب اولموشدور. بو چتینلیک لر اؤتن عصرین ۳۰ - جو ایللری نین باشلایاراق تا گونوموزه قدر داوام ائدن مختلف سیاسی، اجتماعی، ایدئولوژی دیشیکلیک لر دن علاوه، هم ده بو زنگین ارثین تکستولوژی تدقیقی و حلی اوچون امکان محدودلوغو ایله ده باغلی ایدی.

طبعی کی، ایلك نؤبه ده مؤلف نشرلریندن علاوه یازچی نین ان آزی ایری حجم- لی نثر و درام اثرلری نین آتوگرافلارینی و "ملانصرالدین" ژورنالی نین کومپلئکت- لرینی الده ائتمک واجب ایدی. معلومدورکی، "خالق دیلی نین، شیفاهی دانیشیق عنصرلری نین بوتون خصوصیتلرینی (حتی "کوبودلوغونو" دا) بدیعی دیله گتیرمکده

ج. محمدقلی زاده نین مستثنا خدمت لری " (۱، ص. ۱۹۵) اولموشدور. بو باخیمدان یازچی نین دیل، اسلوب عموماً صنعتکارلیق خصوصیتلرینی اؤزونده عکس ائتدیرن، مؤلفلییی شبهه دؤغورمایان اثرلری نین (اوتوگرافلاری نین) متنی اؤنون "ملانصرالدین" و دیگر مطبوعات صحیفه لرینده گیزلی امضا ایله درج اولونان اثرلرینی سؤنرادان معین ائتمک اوچون استناد ائدیله جک ان اعتبارلی منبع ایدی.

ع. میرمحمدین یازدیغنا گووره " یازچی نین وفاتیندان سؤنرا عائله سی اؤنون اوتوگرافلاری نین چؤخونو و "ملانصرالدین" ژورنالی نین بیر نئچه ایلیک کؤمپلئکت- لری نین س.س.ری علمر آکادئمیا سی نین آذربایجان فیلالینا وئرمیشدیر" (۱۰، ص LXVII)

بو گون ده ج. محمدقلی زاده نین شخصی آرخیوی نین بیر حصه سی آذربایجان ملی علملر آکادئمیا سی نین ال یازمالار انستیتوندا، دیگر بیر حصه- سی ایسه نظامی آدینا ادبیات موزئینده ساخلانیر. ادیبین شخصی آرخیوینده ایری حجم لی ("چای دستگاهی"، "دانا باش کندینین احوالاتلاری"، "دلی بیغینجاغی"، "آنامین کتابی"، "دانا باش کندی نین مکتبی"، "اولولر"، "کامانچا"، "ار"، "کیشمیش اویونو"، "لال"، "لغت" و حکایه لری نین چؤخ حصه سی) اثرلری نین اوتوگراف و صورت لریندن فرقلی اولاراق، پوبلیسیستیک اثرلری نین، اونا مثل سیز شهرت گتیرن و اؤنو "آذربایجان ملانصرالدینی" (عزیز میر احمدوف) کیمی تانیدان و سؤودیرن فئلیئتونلاری نین ال یازمالاری یؤخ درجه سینده دیر. بونون اؤزونون ده بیر نئچه سببی واردیر. اولاً، ج. محمدقلی زاده بیر مدت تفلیس ده، قیسا بیر مدت تبریز ده، داها سؤنرا ایسه باکی دا یاشامالی اولموشدور. طاهر آیدین اوغلونون یازدیغی کیمی، "طالع" ملانصرالدین" سه چار روسیاسی زمانیندا قافقازین مرکزی اولان تفلیس ده، تبریز ده و باکی دا نشر اولونماق نادیرلییی قسمت ائتمیشدی. " (۲، ص X)

بو، او دئمکدیرکی، ژورنال "سیار" (تفلیس - تبریز - باکی) نشر اولونموش و ج. محمدقلی زاده اوچون بو بؤیوک ثروتی قورویوب بیر یئرده ساхлаماق معین معنادا ممکن اولمامیشدیر. ایکینجی طرفدن، اؤنسوز دا

ژورنالین صحیفه‌لرینده ابدی یاشاماق حقوقو قازانمیش فنلیئتون‌لارینی یئنی‌دن سلیقه‌ایله بیر یئره تۇپلاماق "خیرداچیلیغی" بوتون وارلیغی‌ایله "ملانصرالدین" ژورنالی‌نین نشرینه باغلی اولان، سۇزون اصل معناسیندا بو "بۇیوک آدام"ین - "ظلمت ایچینده بیر نور" (میکایل رفعیلی) اولان میرزه جلیل وقتی‌نین و طبیعتی‌نین توتومو چرچیوه‌سیندن کنارایدی.

"ملانصرالدین" ژورنالی دایماً سنزور نظارتینده‌ایدی. "دوستلاری" کیمی "دوشمن‌لری"ده (۱۱) چۇخ اولان بو ژورنال تئز-تئز ژاندارم باسقینی و آختاریشلارینا معروض قالیردی. دیگر طرفدن، ژورنالین مادی تأمیناتینی اۇده‌ین بوتون دیگر ایشتیراکچی‌لارینی دا یازیلاری گیزلی امضایله درج اولونوردو. گیزلی امضا مؤلفی اطراف محیطین بوتون تهلوکه‌لریندن قۇرونماق "سیغورتاسی"‌ایدی. ج. محمدقلی‌زاده بیر رنداکتور اولاراق بو "سیغورتانین" تأمیناتچیسى کیمی مؤلفلر قارشیسیندا مسئولیت داشیییردی. بو باخیمدان، ژورنالین صحیفه‌لرینده گیزلی امضالی یازی‌لارین اوتوگراف‌لارینی نه اینکی قۇرویوب ساخلاماق ممکن اولمامیشدی، چۇخ گمان، لازم دا بیلینمه‌میشدی.

ج. محمدقلی‌زاده‌نین پوبلیسیستیک اثرلری‌نین تۇپلانماسی و نشری جریانیندا ان بۇیوک چتینلییی یازی‌لاری‌نین سایى ۱۳۰-و کئچن گیزلی امضایله درج اولونماسی و بو امضالاردان بعضاً دیگر مؤلفلرین ده مشترک شکیلده استفاده ائتمه‌سی‌دیر. مسئله بوراسیندادیر کی، ادیبین آرخیوینده پوبلیسیستیک اثرلری‌نین نه اوتوگرافلاری‌نین، نه اولنلارین درج اولونما منبع‌لری‌نین، نه ده استفاده ائتدییی گیزلی امضالاری‌نین مکمل بیر سیاهیسی یۇخدور. بوندان علاوه، ادیبین اولوموندن سۇنرا اثرلری‌نین نشرینده چتینلیک تۇره‌دن سبب هم ده ایلک ایللرده "ملانصرالدین" ژورنالی‌نین تام کۇمپلئکت‌لری‌نین الده اولماماسی، هله ساغلیغیندا ایری حجم‌لی بعضی ال‌یازمالاری‌نین معاصرلری‌نین آرخیوینه دوشمه‌سی‌دیر. ادیب ساغلیغیندا اثرلری‌نین اوتوگرافلارینی چاپ اوچون مختلف نشریات‌لارا تقدیم ائتمیشدیر و ایستر نشریات و ایسترسه ده اۇ دورون تئاتر آرخیو و

فۇندلارنى نىن لازىمىنجا قۇرونوب ساخلا نىل ماماسى ادیبىن اثرلرى نىن علمى نشرىنه اوزون مدت مانع اولان سببلردن دىر.

ج. محمد قلى زاده نىن اولومىدىن سۇنرا اثرلرى نىن تىقلىق و نشرى اوچون چىنلىك تۇرەدن باشلىغا سببلردن بىرى دۇورون ايدئولوژى طلبلرى ايله باغلى دىر. ادیبىن "اثرلرى نىن" هله ۱۹۳۶ - جى ايلده حاضرلانىب چاپا تىقىم ائدىلن اوچ جلدلىنن سۇن جلدلىنن بىرىنچى حصەسى نىن ۱۹۴۷- جى ايله قىر لىنگىمەسى، سوونت دۇورونده (۱۹۲۲-۱۹۳۱) يازىلان فئلىتونلار داخىل ائدىلمىش، اىكىنچى حصەسى نىن ايسە نشرى نىن تامامىلە داىاندىرىلماسى، ياخود "انامىن كىتابى" نىن ادیبىن اىكى جلدلىك "سئچىلمىش اثرلرى" ندىن (۱۹۵۱، ۱۹۵۴؛ تىرىپچى: عزيز مىر احمداف) چاپ مقامىندا كىنار ائدىلمەسى و سايىر بو قىلدىن دىر.

ج. محمد قلى زاده نىن اىستر ساغلىغىندا، اىسترسە دە دىناسىنى دىشىدىكىدىن سۇنرا اثرلرى نىن تىقلىق و نشرى بىر عصرلىك زمان كىسى- نىن سىياسى- ايدئولوژى تاثيرىدىن كىناردا قالمامىشىدىر. "بوتون بونلارا باخما ياراق، اىبىرىمىنچى عصر بوئو اثرلرى ان چوخ نشر اولونان يازىچى لار سىراسىندا جلىل محمد قلى زاده اۇن جىرگە دە دورور" (۵، ص. ۳۰) و بو گون دە بو زىنگىن ارث اوزرىنده ايش دوام ائتدىرىلمىكده دىر.

ادىيات:

۱. عادىلوف موسى. جلىل محمد قلى زاده سۇز اوستاسى دىر // جلىل محمد قلى زاده. مقاله لىر. خاطىره لىر. باكى: علم، ۱۹۶۷
۲. آيدىن اوغلو طاهر. "مىلانصرالدىن" نىن تىبرىز سفرى ياخود انقلابلا ارتجاع آراسىندا // "مىلانصرالدىن" - ۱۹۲۱. باكى: عادل اوغلو، ۲۰۰۶
۳. آذربايجان كىتابى (بىبلىوقرافىا) ۳ جلدده، ۱- جى جلد. (۱۷۸۰-۱۹۲۰) باكى: يازىچى، ۱۹۶۳
۴. بايراموف فرمان. جلىل محمد قلى زاده ارثى نىن نشرى تارىخى و ادىب حاقىندا بىبلىوقرافىا: نامزدلىك دىسئرتاسىياسى. باكى، ۱۹۶۹
۵. حىبب بىلى عىسى. استاد مىرزە جلىل محمد قلى زاده // جلىل محمد قلى زاده. اثرلرى: ۴ جلدده، ۱- جى جلد. باكى: اۇندىر، ۲۰۰۴

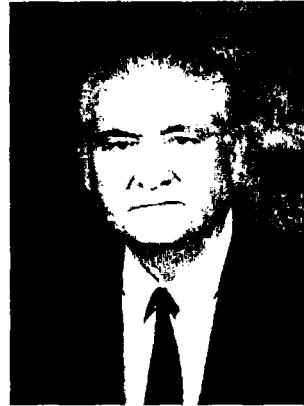
۶. حسین مهدی. داهی صنعتکار // سنجیلمیش اثرلری: ۳جلده، ۳-جی جلد، باکی، ۲۰۰۵
۷. ابراهیموف میرزا. بؤیوک ساتیرا اوستاسی // آذربایجان ژورنالی، سای ۵، ۱۹۶۶
۸. محمدقلی زاده جلیل. اثرلری: ۴جلده، ۴-جی جلد، باکی: اؤندر، ۲۰۰۴
۹. محمدقلی زاده جلیل. مقاله لر و خاطرهلر. باکی: آذربایجان س.س.ر. علم لر آکادئمیاسی، ۱۹۶۷
۱۰. میر احمدوف عزیز. جلیل محمدقلی زاده ارثی نین نشری مسله لری حاقیندا // جلیل محمدقلی زاده. اثرلری: ۳ جلد ده، ۱-جی جلد، باکی: علم لر آکادئمیاسی نئری، ۱۹۶۶
۱۱. پاشایوف آتاخان. ملانصرالدینین دوستلاری و دوشمن لری. باکی: گنجلیک، ۱۹۸۲
۱۲. میرزا شریف میرزایوف. قافازدا تورک مطبوعات تایخینینه داییر ماتریاللاری. باکی: چنلی بئل، ۲۰۰۹
۱۳. شریف عزیز. روزده نیه ملانصرالدینا. باکی: گنجلیک، ۱۹۶۸

Mobil telefon: (۰۵۵) ۷۷۲-۷۶-۶۶

E-mail: afaq۲۳@mail.ru

در سوگ سرهنگ دکتر میر هدایت حصارى

دانشمند محقق، انسان والا و افسر خداپرست،
میهن دوست، تورکولوژیست خودساخته و همکار
عزیزمان در مجله وارلیق در هفته قبل از دنیا رفت.
مرحوم حصارى یکی از نوادر دوران ما بود که بویژه
در این دوران کمتر نظیرش دیده می شود. او به
تمام معنی خودساخته بود.

آباء و اجداد ایشان و پدرش مرحوم میرحبیب از
روستای «کهریز پیکان» اطراف شهرستان مرند
بوده اند؛ ولی ایشان در تاریخ ۱۳۰۸/۷/۱۰ شمسی

در شهر جلفا متولد شد. خانواده ایشان از نظر مالی متمکن نبودند. در نتیجه
میر هدایت دوران کودکی را بویژه بعد از فوت پدرش بسختی گذراند و از
کودکی هم کار می کرد و هم پیش خودش درس می خواند. بالاخره بعد از گرفتن
دیپلم وارد ارتش شد و در ارتش تا سرهنگی پیش رفت و در سال ۱۳۶۱ با ۳۳
سال سابقه باز نشسته شد.

او در تمام عمر از مطالعه و تحقیق غفلت نکرد و در هر شرایطی مشغول
مطالعه و تحقیق بود. ایشان یکی از دانشمندان چند بعدی بود و بویژه در
تورکولوژی و فولکلورشناسی و مهندسی صاحب صلاحیت بود. قبل از
بازنشستگی در دانشگاه مخابرات ارتش تدریس می کرد.

حصاری نویسنده، شاعر و محقق کم نظیری بود که علاوه بر تألیف چندین
کتاب مستقل، بیست کتابش نیز به صورت پاورقی در مطبوعات چاپ شده، به
علاوه قریب ۲۲۰۰ مقاله و شعرش به فارسی و ترکی در مطبوعات ایران، ترکیه و
جمهوری آذربایجان چاپ و منتشر شده است. حصارى یکی از همکاران
دانشمند و عضو هیئت تحریریه مجله وارلیق بود. با وفات ایشان وارلیق عزادار
شد و یکی از برجسته ترین همکاران خود را از دست داد.

در خاتمه از خداوند برای او رحمت، و برای همسر، فرزندان، برادر گرامی،
سایر بستگان و دوستان و دوستان او صبر جمیل آرزو مندیم.

وارلیق

mübarizəsini məcmuənin sonunadək aparmış, "Molla Nəsrəddin" in məsləkinə sadiq qalmışdır.

Açar sozlər: mövhumat, savadsızlıq, əks-səda, gizli imza, felyeton

Ədəbiyyat

1. "Lək-lək" jur. İrəvan, 1914, 12 may N6
2. Mətbuat bəlası. "İqbal" qəz. Bakı 1914, 22 may N659
3. Nasir M.Ə. Ədib haqqında xatirələrim. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəz. Bakı, 1966, 20 avqust
4. Leyləyin yuvadibisi. Nəsihət. "Lək-lək" jur. 1914, N8
5. Bir nəfər. Səməreləşdirmə. "Molla Nəsrəddin" jur. Bakı, 1927, N35
6. Nasir Ş. "Molla Nəsrəddin" in yazarlarından biri. "Azərbaycan" qəz., Bakı, 2006, 29 mart

Xtilasə

Müəllif bu məqaləsində Azərbaycan ədəbiyyatı və mətbuatının tanınmış simalarından olan Məmmədli Nasirin "Molla Nəsrəddin" satirik jurnalında dərc olunmuş kiçik bir məqaləsinin zamanında doğurduğu əks-sədaya işıq salmışdır. Göstərmişdir ki, M.Nasirin fanatiklər tərəfindən ağır yaralanmasına səbəb olan elan xarakterli bu yazı həmin dövrün ədəbi mühitində hadisə kimi qarşılanmışdır. Məqalədə eləcə də yazıcının "Molla Nəsrəddin"lə ədəbi əlaqəsi, gizli imzalarla dərc etdirdiyi satirik məqalələri, felyetonlarına nəzər yetirilmişdir. Haqqında bəhs olunmuş gizli imzalarının tədqiqat işığında inandırıcı dəlillərlə sübuta yetirilməsi diqqətə çatdırılmışdır.

həmin məcmuə ilə bağlayan mütərəqqi fikirli ziyalıların, jurnalistlərin fəaliyyətini əks etdirən bir səhifə də var. Təəssüf ki, "Molla Nəsrəddin" in həyatındakı bu tarixi səhifə ətraflı öyrənilməmiş, tədqiq olunmamışdır. Halbuki həmin səhifənin araşdırılması, milli mətbuatımızın inkişafı tarixinin bir daha müxtəlif aspektlərdən tədqiq olunması, öyrənilməsi bu gün dünənkindən daha vacibdir" (6). Onu da qeyd edək ki, vaxtilə qocaman tədqiqatçı Q.Məmmədli özünün "İmzalar" kitabında M.Nasirin bir neçə imzasına aydınlıq gətirmiş, "M.Ə.Hacıməhəmmədzadə", "Nasir İrəvani", "Bir nəfər" imzası ilə çıxış etdiyi qəzet və jurnalların adını çəkmişdir. Lakin onun "Qarınqulu bəy", "Azərbaycanlı", "Ə", "M.Ə.N." və başqa gizli imzalarının adını çəkməməsi, eyni zamanda "Zaqatalalı", "Fil-fil", "Görən", ("Molla Nəsrəddin"də) imzalarını başqa müəlliflərə aid etməsi faktları da aşkar olunmuşdur. Bu da felyetonçunun gizli imzalarına aydınlıq gətirilməsi zərurətini meydana çıxartmışdır. Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz imzaların M.Nasirə aid olunması tərəfimizdən diqqətlə araşdırılmış, tədqiq olunmuşdur. Burada dərin tədqiqatlar aparılması əsasında, vaxtilə müəllifin sağlığında özündən eşitdiklərimiz (1970-1980-ci illərdə), gizli imzalarla dərc etdirdiyi yazıların açıq imzası ilə qəzet variantında aşkar olunması, bəzi məqalə və felyetonlarında həyatından bizə məlum olan faktların üzə çıxarılması kimi hallar nəzərə alınmışdır.

M.Nasir sovet dövründə yazdığı felyetonlarında inqilabdan əvvəlki yazılarından fərqli olaraq, daha doğrusu, sovet ictimai quruluşunun qayda- qanunlarına arxalanaraq məmurların, tüfeylilərin iş prinsipini ciddi tənqid edir, onların həyat tərzinə, davranışlarına qəzəbini bildirir, bclələrini kinayəli gülüşlə məsxərəyə qoyur. Zəhmətkeş xalqın başı üstündə qoçuluq edən, gücünü, pəhləvanlığını nümayiş etdirən ("Qoçaqlar", "Pəhləvanlar" (1928) idarə, təsərrüfat rəhbərlərini hədəfə alaraq ittiham edir. Ümumiyyətlə, xalqı cana doyduran hərəkətlərə, süründürməçiliyə, bürokratizmə qarşı mübarizə formaları ilə çıxış edən M.Nasir yeni cəmiyyətdə insanların düşüncə və həyat tərzində mənəvi-əxlaqi xüsusiyyətlərin yaranmasına çalışırdı. "Adamcıl qurd" (1923), "Mənzil məsələsi" (1927), "Açıq məktub", (1928), "Çopur Yetərə" (1929), "Xoruzlanmaq" (1930) kimi felyetonlarda konkret faktlı hadisələrdən bəhs edir, ünvanlı obyektlərdə iş başında olan köhnəfikirli, yaramaz ünsürləri tənqid atəşinə tuturdu. Bu felyetonlar müəllif təhkiyəsinə axıcı, rəvan bir dilin hakim kəsilməsi, çox zaman da bədii detalların, təsvir elementlərinin zənginliyi, sənətkarlıq baxımından da diqqəti cəlb edir.

Tədqiqat işiğində söylədiyimiz fikirlərə yekun olaraq deyə bilərik ki, vaxtilə bütün Şərqa səs salan "Molla Nəsrəddin" jurnalında dərc olunmuş kiçik bir yazının doğurduğu əks-səda müəllifin yaşadığı İrəvan şəhərində avamlığın, mədəni geriliyin, xurafatın tənqid olunmasında atdığı cəsarətli bir addım idi. Ümumiyyətlə, yazıcının tənqidi, satirik yazılarında Nikolay dövründən qalmış bürokratizm, süründürməçilik kimi hallar ifşa olunurdu.

M.Nasirin bir Mollanəsrəddinçi kimi xidmətləri ondan ibarətdir ki, o C.Məmmədquluzadənin ortaya atdığı bütün məsələlərdə, ictimai-siyasi problemlərin aradan qaldırılmasında, xalqın milli taleyi yolunda ideya

süründürməçilik, rüşvətxorluq kimi hallara qarşı qətiyyətlə döyüşmüş, qələm mübarizəsi aparmışdır. Xalqın həyat və məişətindəki sosial problemlər, yeni dövrdə sənaye və kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi kimi mühüm məsələlərə diqqət göstərmişdir.

Mollanəsrəddinçilərin yaradıcılığında olduğu kimi M.Nasirin də satirik yazılarında mərifət və mədəniyyət ocaqlarının yaradılması işlərinə diqqət yetirilir, təlim-tərbiyədəki laqeydlik, qadınların cəmiyyətdə mövqeyinə maneçilik hallarına qarşı barışmaz mövqə bildirilirdi. Ümumiyyətlə, XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq böyük bir dövrdə özünə münbit bir mühitə tapmış felyeton janrı ictimai fikrin inkişafına kömək etmişdir. Yazıcının "Molla Nəsrəddin"dəki felyetonlarında cəmiyyətlə həyatında görülmüşahidə etdiyi qüsurlar, keçmişin zərərli vərdişləri cəsarətlə tənqid olunurdu. O, sovet quruluşunun təşəkkül tapdığı dövrdə idarə və təşkilatlarda yeni qayda və metodların, iş prinsipinin qurulmasının, həyata tətbiqi məsələlərinə diqqət yetirərək bu təcrübələrin mühitə təsirini izləyirdi. Bu fikirlərin ifadəsi kimi onun "Səmərləşdirmə" felyetonuna diqqət edək: "Bir idarə səmərləşdirmə sözünü ruscaya tərcümə edəndə "sokroşeniyyə", ixtisar etmək kimi başa düşür və belə də edir. o biri işin yaxşılaşması üçün ştatı bir az da çoxaldır. Əlbəttə, bunların özlərinə görə səbəbləri də vardır. Onları da gözə görünməzdən başqa bir ins-cins başa düşməz. Ancaq keçən gün səmərləşdirilən idarələrin birinə getmişdim. Orada bu kəlməni daha bir başqa cürə başa düşdüklerini gördüm" (5) Və bundan sonra müəllif həmin "başqa cürə" metoduna aydınlıq gətirərək bəzi idarə və müəssisə rəhbərlərinin xalqın mənafeyinə zidd olan hərəkətlərini tənqid edir.

M.Nasir "Molla Nəsrəddin" jurnalında həm də Cənubi Azərbaycanla bağlı qələmə aldığı ciddi, siyasi mövzulara həssaslıqla yanaşır, dövrü mətbuatda xalqı öz azadlığı uğrunda mübarizəyə səsləyən alovlu bir publisist kimi çıxış edirdi. Müəllif burada geniş xalq kütlələrinin diqqətini cəmiyyətdə baş verən hadisələrə yönəltməyə çalışır, beləliklə, onlar da mövcud quruluşa qarşı kin və nifrət oyadırdı. "Təziyyət"(1914) "Bu da İraq konsulu" (1920), "Adamcıl qudu" (1923), "Ağa Mirzə Ələkbər Ağa" (1927) və digər felyetonların da mövcud həyat reallıqlarını təsvir etməsi bu baxımdan səciyyəvidir.

M.Nasir bu yazılarında belə bir fikri ifadə etmişdir ki, əgər İranda zəhmətkeş xalq öz azadlığı uğrunda inqilabi hərəkətini gücləndirməsə ömür boyu acı tale yaşamağa məhkum olacaq. Heç şübhəsiz, müəllifin bu əsərləri həmin dövrdə cənublu həmvətənlərinin gözünlün açılmasına, ictimai şüurunun oyanmasına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

Yeri gəlmişkən, "Molla Nəsrəddin"də çıxış edən bir çox müəlliflərin, o cümlədən M.Nasirin gizli imzaları bu günə qədər araşdırılmamışdır. Doğrudur, tədqiqatçılar C.Məmmədquluzadənin həyat və yaradıcılığını, bu jurnalı araşdıraraq ortaya möhtəşəm bir "Molla Nəsrəddin" salnaməsi qoyublar. Bu salnamədə əsasən məcmuə ilə, M.Cəlillə yaxın olan ədəbi qüvvələr üzə çıxarılib. Lakin bu gün jurnalın saylarını bütövlükdə vərəqləyərkən hələ də şəxsiyyəti araşdırılmamış çoxlu sayda gizli imzalarla rastlaşırıq. Aydın olur ki, "Molla Nəsrəddin"ın yaşam tarixində jurnalın məramına, məsləkinə yaxın olan, yaradıcılıqlarının bir qolunu

idi. Sonralar yazıçı qonşuları olan Mir Qafar ağanın öz evində təşkil etdiyi "Əlhəmd qiraətxanası" alı məclislə bağlı xatirələrini C. Məmmədquluzadəyə həsr etdiyi "ədib haqqında xatirələr" məqaləsində yada salmışdı (3).

Bu gün sözü gedən yazının "Molla Nəsrəddin" Jurnalında dərc olunduğu vaxtdan 98 il keçir. Təbii ki, bu hadisə milli mətbuatımızın keçdiyi çətin, əzablı yollarında bir çox qələm sahiblərinin yaşadıkları acılardan biri idi. Həm də zamanında onun İrəvan, Tiflis, Bakı, Moskva mətbuatında işıqlandırılmasının özü ictimai ağrıların, mədəni-mənəvi geriliyin ifşa edilməsinin necə böyük faciələrə, sui-qəsdlərə səbəb olduğundan xəbər verirdi.

M.Nasirin xəncərlənməsi xəbərindən sarsılan İrəvan mətbuatının ilk qaranquşlarından olan "Lək-lək" in nəşirlərindən biri, şair-publisist, tərcüməçi Cabbar Əsgərzadə "Ləyləyin yuvadibisi" imzası ilə məcmuənin səkkizinci sayında "Nəsihət" adlı şeirində ürək ağrısı ilə yazırdı:

Özünü topla, a "Lək-lək", yerində rahat otur,
Olmasın çox da işin seyid ilən, həm bəy ilən
Görmüyorsən a quzum, Nasiri xəncərlədilər
Mərvdə Yusifi öldürmədi bir çəkməsilən? (4).

Şeirdə adı çəkilən Yusif isə (İrəvan mahalının, Qəmərlı kəndindən olan Yusif Heydərzadə - S.M.) Mərv şəhərinin Əhmədiyyə məktəbinin müəllimi olmuş, uşaqların milli hissələrini oyatmağa səy edib, onların iştirakı ilə tamaşalar hazırlayıb, cəmiyyətə təqdim edirmiş. Bu da yerli ayanların, "əhli-fəsadın həmniyyətinə sığınmadığından" 7 oktyabr 1914-cü ildə Mərvin polis idarəsində bir çəkməsilən tərəfindən öldürülmüşdür...

M.Nasir "Molla Nəsrəddin"dəki kiçik əlanın üstündə dini fanatiklərin sui-qəsdilə üzləşsə də jurnalla ədəbi əlaqəsini nəşrin sonuna qədər davam etdirmişdir. O, hər zaman məmurların, zalımların, daşnakların təqibinə, ölüm hədələrinə məruz qalsa da xalqın azadlığı uğrunda həm siyasi, həm də qələm mübarizəsi aparmış, dövrünün bir çox qəzet və jurnallarında ciddi və satirik yazılarla çıxışlar etmişdir. "Molla Nəsrəddin"də ilk yazısı olan həmin elandan sonra yazıcının bu jurnalda dərc olunmuş məzhəki xəbərlər, elanlar, felyetonları bir çox xüsusiyyətlərinə görə diqqəti cəlb etmiş və bu sətirlərin müəllifinin ciddi tədqiqatlarının obyektinə çevirmişdir. Hər şeydən əvvəl müəllifin özünün də qeyd etdiyi kimi, "Molla Nəsrəddin, cəhalət dünyasında onun gözünü açmışdır. O, yaradıcılığın ilkin dövrlərindən molla-nəsrəddinçilərin ənənə və metodlarının bəhrələnməklə yanaşı, özünün də həyata ictimai baxışlarını ifadə etmişdir. onun felyetonları XX-ci əsrin ikinci onilliyindən başlayaraq ictimai mühitin naqisliklərini, cəmiyyətdəki mövcüd problemlərini tənqid və ifşa etməsilə xarakterikdir.

M.Nasirin felyetonlarında Azərbaycan ədəbi-ictimai fikrin XX-vi əsrin əvvəlləri, eləcə də yeni quruluş üçün xarakterik olan mühitin problemləri öz əksini tapmışdır. onun əsərlərində savadsızlığa, mədəni geriliyə, mövhumat qalıqlarına qarşı mübarizə, qadın azadlığı başlıca mövzulardan idi. O, Nikolay dövründən qalmış bütün qüsurlara bürokratizm,

Ötən əsrin yetmişinci illərində M. Nasirlə etdiyim söhbətlərdən vaxtilə onun mətbuat fəaliyyətindən xeyli xəbərdar idim. Haqqında bəhs etdiyim yazının da məzmunundan hali olmuş, "Molla Nəsrəddin"də dərcindən sonra üzləşdiyi bələləri öz dilindən eşitmişdim. Lakin bu yazının jurnalın nəçənci sayında və hansı imza ilə dərc olunduğunu nədənsə xəbər almamışdım. M. Nasirin mətbuat yaradıcılığında bəhs edən bir sıra yazılarda da bu barədə səhih məlumatlara rast gəlməmişdim. Bir sözlə, bu xəbər doğruduğu əks- sədanın ədəbi mühitə təsiri işıqlandırılrsa da, həmin yazı indiyə qədər aşkar olunmamışdır.

Son illər Məmmədli Nasirin ədəbi mühiti, həyat və yaradıcılığı ilə bağlı apardığım araşdırmalarda, tədqiqat işimdə uzun zaman bu yazının axtarışında olsam da izinə düşə bilmədim. Günlərlə arxivlərdə, kitabxanalarda "Molla Nəsrəddin" in ərəb əlifbasındakı saylarını diqqətlə araşdırdım, yazıçının gizli imzalarıyla dərc olunmuş satirik, tənqidi yazılarını, felyetonlarını diqqətlə oxudum, çox təəssüf ki, sözü gedən məqaləni tapa bilmədim. 'Həmin olayla bağlı hələ o dövrdə, bir qədər əvvəldə qeyd etdiyim kimi, mətbuatda rastlaşdığım xəbərlər, geniş məqalələr, üstəlik bu sətirlərin müəllifinin də yazıçının öz dilindən eşitdiyi xatirələri sübut edirdi ki, belə bir yazı olub və ətrafında da sonu qanla nəticələnmiş qalmaqallar yaşanıb. Bəs onda bu yazı harda ola bilər? Bu sual hər zaman məni düşündürdüüyü üçün həmişə də onun axtarışında olmuşam.

Yaxın günlərdə "Molla Nəsrəddin" in ərəb qrafikasından transliterasiya edilmiş bir neçə cildini kitabxanam üçün aldım. Və səbrlə, həm də davamlı olaraq, həyəcanla kitabları vərəqləyirdim. Ələlxüsus da 1914-cü ilin yer aldığı. 4-cü cildi bu dəfə də yəni əlifbada diqqətlə nəzərdən keçirməyə başladım. İstəyimdə inadlıydım. Səhifələri çevirir, xüsusən də İrəvandan olan irili-xırdalı məqalələrə diqqətlə göz gəzdirdirdim. Bu anda gözüüm həmin səhifənin sağ küncündə bir elana sataşdı:

"İrəvan da təzə açdığım qıraət-xanada beş yaşına kimi müsəlman qardaşlara ərəb dilinin maddə məxrəcini və qıraətini öyrədirəm. Hər kəsin pulu olub-olmamağına papey (izləmə, təqib - S. M.) deyiləm. Məqsudüm din qardaşlarıma qıraət əzbərləyib cəhənnəm odundan nicat verməkdir. Hər kəsin həmd-surəsi düz deyil, təşrif gətirsin ona vələzzəllinin boğazın harasından çıxmasını başa salım".

*Adres: İrəvan, Dəmirbulaq. Mir Qafar oğlu
29 yanvar 1914, N 3, səh: 6*

Bu, İrəvan mövhumatçılarının qəzəbinə səbəb olan həmin yazı idi. İllər öncə bəzi tədqiqatçıların mətbuat səhifələrindən M. Nasirin xəncərlənməsi xəbərinin ictimai-ədəbi mühitdə doğruduğu əks-sədasından bəhs etdiyi məqalələrində haqqında bircə kəlmə də məlumat olmayan cəmi dörd cümlədən ibarət məzhəki bir yazı. Məqalə bu gün bizə iynəsi-əgrısı görünməyən, duyulmayan bir xəbər təsiri bağışlasa da, əslində ictimai-siyasi fikrin təzəcə formalaşdığı bir dövrdə xalqın hakimi-mütləqiyyətin, maddi- mənəvi yoxsulluğun dini xurafatın cəngində müsibətlərə düşər olduğu bir vaxtda cəvəhəri qayəsi aci bir istehzadan yoxsulun bu elan on beş yaşlı qələm sahibinin zamanın eybəcərliyini ifşa edən cəsarətli addımı

Tədqiqat işində: bir elanın aks- sədəsi

Şəfəq Məmmədova

AMEA Əlyazmalar İnstitutu

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı və mətbuatının tanınmış simalarından biri də Məmmədəli Nasirdir. O, 1899-cü ildə qədim yurd yerlərimizdən olan Qərbi Azərbaycanın İrəvan şəhərində doğulmuşdur. M.Nasir 1912-ci ildən mətbuata gəlmişdir. Satirik şeirlər, dram əsərləri, publisistik məqalələr felyetonlar və xatirə yazıları ilə yaradıcılığı zəngin olan yazıçının ədəbi-publisistik əsərləri uzun illər araşdırılmamış, elmi tədqiqatdan kənar qalmışdır. Ən yaxşı halda yazıçının yaradıcılığına ayrı-ayrı münasibətlərdə öləri nəzər salınmışdır. Lakin son illərdə apardığımız araşdırmalarda M.Nasirin həyat və yaradıcılığında xeyli məlumatlar əldə etmişik. Oktyabr İnqilabından əvvəl və sonra dərc olunmuş kitabları, dövrü mətbuatda əks olunmuş əsərləri onun kamil bir yaradıcılıq yolu keçdiyini göstərmişdir.

Araşdırmalar zamanı maraqlı bir fakt kimi, ötən əsrin əvvəllərində dövrü mətbuatda kiçik bir yazı üstündə M.Nasirin dini fanatiklər tərəfindən" ağır yaralandığından xəbərdar oldum. Təsadüfi deyil ki, bu hadisə zamanında bir çox qəzet və jurnal səhifələrində işıqlandırılmış, ictimai-ədəbi mühitdə böyük hadisə kimi qarşılanmışdır. Bu xəbəri ilkin olaraq İrəvanda həftədə bir dəfə çıxan "Lək-lək" satirik məcmuəsi "İrəvan xəbərləri", başlığı ilə dərc etmişdi. Xəbərdə deyilirdi: "Mir Qafarın xırda oğlu, kor şeytan (Şeytan, M. Nasirin "Lək-lək"də çıxış etdiyi gizli imzası idi -Ş.M.) "Molla Nəsrəddin"də bunların həmd-surə qiraətxanasının əlanını verdiyi üçün gəlib kor şeytanın yolunu kəsib istəyirmiş ki, bunun qarmının piyini çıxarıb çəkib bilsin ki, bunun qarmında nə qədər piy var ki, bu qədər kamal sahibidir. Nə isə. Yazıq kor dayana bilməyib, sağ əlini verər xəncərin qabağına, əli qanlı- qanlı qaça-qaça bu işin mübarəkbadlığına bir-iki güllə buraxar" (1).

Az keçmir ki, Bakıda çıxan "İqbal" qəzeti də öz səhifələrində "Mətbuat bəlası" başlığı altında belə bir xəbərə yer verir: "Bir neçə gün bundan əqdəm Nasir İrəvani yol ilə gedərkən bir nəfər onun qabağını kəsib, "Molla Nəsrəddin" məcmuəsində yazılan bir fəqərədən (məqalədən) dolayı onu təkdir edər. Bədə xəncərini çıxarıb bir-iki güllə atar. Bəd əfkar qaçıb, Nasirin iki barmağını xəncər kəsər (2).

Və bu xəbər "İqbal"da çıxar-çıxmaz başqa qəzetlər də həmin məlumatı götürüb öz səhifələrinə çıxartdılar. Hətta Moskvada çıxan "El" adlı tatar qəzeti də gənc müxbirin xəncərlə yaralanması xəbərini 31 may tarixli sayında "Qafqaz xəbərləri" sütununa çıxartdı. Təbii ki, həmin dövrdə mövhumatın, dini fanatizmin qəzəbinə, təzyiqinə məruz qalan təkə Məmmədəli Nasir deyildi. Mədəni geriliyə, avamlığa, savadsızlığa, mövhumata qarşı mübarizə aparən onlarla qələm sahibləri öz kəskin, satirik yazılarına görə hər an ölüm hədəsi ilə üz-üzə gəliq ciddi təzyiqlərə məruz qalırdılar. Bu səbəbdən də onlar yazılarını gizli imzalarla dərc etdirir, bir növ sui-qəsdlərdən yayınmağa çalışırdılar.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Agasıoğlu F. Azər xalqı, II nəşri, Bakı 2006.
2. Azərbaycan toponimləri. Ənsiklopedik luğət. Bakı, 1999.
3. Azərbaycan toponimləri. Ənsiklopedik luğət. I cild, Bakı, 2007.
4. Azərbaycan toponimləri. Ənsiklopedik luğət. II cild, Bakı, 2007.
5. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycanın toponimlər sistemi, Bakı, 2005.
6. Budaqov B., Qeybullayev Q. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı luğəti. Bakı, 1998.
7. Budaqov B., Qeybullayev Q. Ermənistanda türk mənşəli yer adları. Bakı, 1995.
8. Diakonov İ. M. İstoriya midii, M. L., 1956
9. Eyvazova R. Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər. Bakı. 1995.
10. Əhmədov T. El-obamızın adları. Bakı, 1984.
11. Əliyeva X. Ortaq türk yer adları haqqında Azərbaycan onomastikası problemləri, B., 1994 .
12. Hacıyeva Q. Şərqi Azərbaycan ostanının toponimləri. Bakı, 2000.
13. İsmayılova A.Z. Dağlıq Qarabağ MV-nın bəzi etnotoponimləri haqqında - Azərbaycan onomastikası problemləri, Bakı, 1987 .
14. Qeybullayev Q. Qədim türklər və Ərmənistan. Bakı, 1992.
15. Qeybullayev Q. Azərbaycan Toponimləri, Bakı, 1986.
16. Məmmədli Y . Azərbaycan və Türkiyənin paralel toponimləri Azərbaycan onomastikası problemləri, III, Bakı 1990.
17. Mirmahmudova S. Ermənistanda türk mənşəli yer adları. Bakı, 1995.
18. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı.
19. Rəhmanova S. Azərbaycantoponimləri və onların türk dillərində paralelləri. Nam. diss.avtoref. Bakı, 1996.
20. Sümər Fəruq. Oğuzlar, Bakı, 1992.
21. Balixanov H. İzbrannie proizbedeniy, M, 1986.
22. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları, Bakı, 1981

Q. Qeybullayev yazır ki, e.ə.VIII əsrə aid Urartu dilində bir mənbədə **Urtex** adlı tayfa qeyd olunmuşdur (15, 76). Çox güman ki, mənbələrdə **urtex** kimi qeyd olunan bu tayfa ad sonralar **ördək** formasında işlənməyə başlayıb.

Zəngilan rayonundakı **Keçikli** toponiminin Türkiyənin Egirdir gölü bölgəsində **Karakeçili**, **Akkeçili** paraleli mövcuddur. Keçikli oykonimi Zəngilan rayonunda Əsgülüm dağının yamacında yerləşir. Qeyd edək ki, Keçili toponiminə təkcə Zəngilanda deyil, Azərbaycanın digər ərazilərində - Şahbuz və Şəmkir rayonlarında da rast gəlinir. Tədqiqatçılar iddia edirlər ki, "oykonim **keçik** (**keçid**) sözündən və **-li** mənsubluq şəkilçisindən düzəlmişdir" (3, 268). Biz bu fikirlə razılaşa bilmirik. Fikrimizcə, toponimin adı oğuzların **Kayı** tayfasına mənsub **keçili** qoluna əsasən izahını tapır. Toponimin geniş arəala malik olması bunu ilkin olaraq sübut edir. Keçili tayfasının bir hissəsi Səfəvilər hakimiyyəti dövründə Naxçıvanda yaşayan **kəngərlilərə** qarışmışdır. Bir hissəsini isə Pənahəli xan Qarabağa köçürmüşdür. **Keçikli** adında kənd İrəvan xanlığının Sərdarabad mahalında da olmuşdur.

Zəngilan rayonunda mövcud olan digər toponimlərin də Türkiyə ərazisində paralellərinə rast gəlinir. Onlar aşağıdakı cədvəldə aydın görünür:

Azərbaycan (Zəngilan)	Türkiyə
Dərəli	Dərəköy (Ərzincan)
Hacallı	Hacıalı
Həkəri	Hakari
Qazançı	Kazançı, Kazanlı, Kazancık (İçdir- Qars)
Keçikli	Karakeçili, Akkeçili (İgirdir gölü sahili)
Məlikli	Məlikli (Karaman bölgəsi)
Muşlan	Muş (Bingöl, Diyarbəkır)
Oxçuçay	Okçu (Erzincan)
Ördəkli	Böyükördəkli (Şanlıurfa)
Tatar	Tatarköy
Şamlı	Şamlı

gəlmişlər. Eramızın ilk əsrlərində hunların, suvar və avarların, daha sonralar isə xazərlərin tərkibində Azərbaycanda məskunlaşmışlar. Cənubi Azərbaycan ərazisində, habelə Ukrayna, Başqırdistan, Tataristan, Qərbi Sibir və s. yerlərdə də qazanlarla bağlı toponimlər mövcuddur" (2, 112).

Təbriz yaxınlığında yerləşən **Qazançay** və **Qazanqozan** (12, 1B) oykonimlərində də türk mənşəli etnosun (**qazan**) adı açıq-aydın görünür. Qədim türkdilli bulqarlardan olan **kazan** tayfası əsasında əmələ gəlmiş oykonimlərin yayılma arealı təkcə bununla bitmir. İrəvan quberniyasında **qazan** tayfasından yaranmış **Qazanc** adlı bir neçə kənd mövcuddur" (7,31). T.Əhmədov qeyd edir ki, təkcə Azərbaycanda 10 kənd **Qazançı** adlanmışdır (10, 36). Q.Qeybullayev isə yazır ki, inqilaba qədər Qafqazda 24 **Kozan** və **Kazan** tərkibli toponim olmuşdur (15, 35). Hal-hazırda Başqırdistanda **Kazan**, **Kazansı**, Türkmənistanda **Qazan**, **Qazanbulaq**, **Qazantaqan**, Qazaxıstanda **Kazansı** (Çay adı) coğrafi adlarının tərkibində" (19, 8) həmin tayfanın adı qorunub. Əfqanıstan ərazisində də **Qazan kənd** - Məzari-Şərifdə **Qazanşı** kənd adları qeydə alınmışdır (9,176).

Kazan toponimi özünün qədimliyi ilə də seçilir. Belə ki, tədqiqatçılar Orxon-Yenisey mətnlərində **Kazan** toponimini qeydə almışlar (18, 387). Maraqlıdır ki, **qazan** komponentli¹ toponimlər (**Qazanbulaq**, **Qazanzəmi**, **Qazangöl**, **Qazanlı**) "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında da işlənmişdir. Bəzi tədqiqatçılar bu oykonimin ərazinin relyef formasını əks etdirdiyi, yəni qazana bənzədiyini irəli sürsə də, bu fikir özünə tərəfdarlar tapa bilmədi. "Doğrudan da, **Qazançı** adlı yaşayış məntəqələrinin ərazi baxımından tədqiqi göstərir ki, orada qazana bənzər relyef forması yoxdur" (13,155). Odur ki, toponimin nəsil və ya tayfa adından əmələ gəlməsi fikri daha ağılabatandır.

Beləliklə, **Qazançı** oykoniminin osasında dayanan **Qazan** komponenti qədim bulqar tayfalarından birinin adıdır.

Ördəkli, Zəngilan rayonunun dağlıq hissəsində yerləşir. İrəvan bölgəsində, (7, 352) Göyçə gölü rəgionunda (14, 60) da eyni adlı toponim mövcud olmuşdur. Bəzi tədqiqatçılar toponimi zootoponimlər yarımqrupuna daxil edərək tədqiq etməyə cəhd etmişlər. Belə hesab olunub ki, guya toponim ərazidə çoxlu **ördək** olduğu üçün belə adlanmışdır(4, 149). Fikrimizcə, oykonimin quş adından törədiyini güman etmək sadəlövhlik olardı. Belə ki, həmin kəndin sakinləri ilə söhbət zamanı burada çöl ördəyinin bol olması fikri öz təsdiqini tapmadı. Bundan başqa toponimin təkcə Zəngilan rayonunda deyil, Qərbi Azərbaycan ərazisində də işlənməsi bu fikrin doğruluğunu şübhə altına alır. Qeyd edək ki, toponimin Türkiyə ərazisindəki paraleli Şanlıurfa bölgəsindədir: **Böyükördək**.

Əslində isə toponim **ördəkli** adlı qızılbaş tayfasının bu ərazilərdə məskunlaşması nəticəsində əmələ gəlmişdir. Bu fikri ayrı-ayrı tədqiqatçılar da təsdiqləyir. Belə ki, S.Mirmahmudova adlı tədqiqatçı qeyd edir ki, **ördəkli** qızılbaşların türkmən tayfasından bir nəslin adıdır (11,9).

¹ - tərkibli

zəngilər də türk məmlük ailəsindən idilər" (20, 123)' Fərhad Zeynalov qeyd edir ki, ərəb ölkələrindəki məmlük türkləri qıpçaq tayfalarıdır (22, 26). Bu qeydlərə əsasən demək olar ki, **zəngilər** qıpçaq tayfalarından biridir'. Türk mənşəli etnosların izləri rayonun (Zəngilan) ərazisinə daxil olan digər toponimlərin tərkibində də mühafizə olunub. Eləcə də bu toponimlərin bir qisminin paralelləri yaxın və uzaq ərazilərdə müşahidə olunur. Bu mənada onların Türkiyədəki ekvivalentləri¹ ilə tutuşdurulması mühüm əhəmiyyətə malikdir .

Sözgedən rayonun yer adlarının Türkiyə ərazisindəki oxşarları ilə müqayisə olunması "öz növbəsində həmin bölgələrdə türk qəbilə və tayfalarının yerləşmə tarixini, miqrasiya istiqamətini açıqlamaqda ciddi yardım edə bilər" (16, 116)ş

Əvvəlcə onu qeyd edək ki, Azərbaycan və Türkiyə ərazisindəki paralel toponimlərin araşdırılması ayrı-ayrı məqalələr çərçivəsindən kənara çıxma bilməmişdir. Bu sahəyə həsr olunmuş məqalələrdən biri **Y. Məmmədlinin "Azərbaycan onomastikası problemləri, III"** toplusunda çap olunan "**Azərbaycan və Türkiyənin paralel toponimləri**" adlı yazısıdır. Məqalədə müəllif adı çəkilən ölkələrin toponimlərini tutuqdurarkən belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, "hər iki ölkədəki toponimlərin böyük bir qismi ümumtürk səciyyəsi daşıyır. Onlara bu və ya digər dərəcədə başqa türk xalqlarının yaşadığı ərazilərdə də rast gəlinir" (16, 17). Azərbaycan ərazisindəki toponimlərin Türkiyə ərazisindəki paralelləri ilə müqayisə edilməsinə **Xatirə Əliyevanın "Ortaq türk yer adları"** adlı məqaləsində də rast gəlik (11,76-78).Yazdığımız bu məqalə də sözügedən sahədə aparılan araşdırmaların daha da genişlənməsinə xidmət edir.

Bu mənada Zəngilan rayonu ərazisindəki toponimlərin bir qisminin (**Dərəli, Qazançı, Hacıalı, Keçikli, Oxçuçay, Muşlan, Ördəkli, Malikli, Şamlı, Tatar** və s.) Türkiyədəki paralellərinin üzə çıxarılması maraqlı mənzərə yaradır. Onların əksər hissəsinin sadəcə paralel şəkildə adını çəksək də. bəzilərinin geniş təhlilinə ehtiyac var. Bu sırada **Qazançı** və **Ördəkli** toponimlərini qeyd etmək olar.

Qazançı. Bu oykonim² Zəngilan rayonunun dağlıq hissəsində yerləşir. Eyni zamanda, Goranboy, Ağdam və Culfa rayonlarında da eyniadlı oykonimlər mövcuddur. Qərbi Azərbaycan ərazisində (indiki Qukasyan rayonu) də Qazançı adlı kənd olmuşdur (17, 31). İnternetlə (Google.earth) apardığımız araşdırma zamanı Türkiyə ərazisində iqdırda-Qarsda **Kazançı, Kazanlı, Kazancık** adlı yaşayış məntəqələrinin mövcud olduğunu müəyyən etdik. Bundan başqa Y. Məmmədli də məqaləsində toponimin Türkiyə ərazisində paraleli (**Kazançı**) olduğunu qeyd etmişdir (16, 117). Toponimin geniş arealı onun etnomənşəli olduğunu sübut edir.

Azərbaycan toponimlərinə aid ənsiklopedik luğətdə **Qazançı** etnotoponimi haqqında belə bir məlumat verilir: "Toponim **kazan** etnonimindən və **-çı** mənsubiyyət şəkilçisindən ibarətdir. Türkdilli qədim bulqarların **kazan/qazan** tayfasının adını əks etdirir. Mənbələrə görə, onlar ilk dəfə e.ə.11 əsrdə bulqarların tərkibində Zaqafqaziya ərazisinə

¹ - müadilləri.

² - yaşayış məntəqələrinin adını bildiren xüsusi isimlər, sözlər.

ucsuz- bucaqsız, geniş ərazilərdə qədimdən yaşamış, məskunlaşdıqları yerlərdə izlərini məhz toponimlərdə qoruyub saxlamışlar¹.

Bu mənada Azərbaycanın Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş ərazilərindən biri olan Zəngilan rayonunda rast gəlinən bir qrup türk mənşəli toponimlərin Türkiyə dövləti ərazisində paralelləri müşahidə olunur. Təəssüf ki, müasir dövrdə Azərbaycan ərazilərinin bir hissəsi, o cümlədən Zəngilan rayonu Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş və "qədim tərcümeyi-halı bizə çatdıran" toponimlər də dəyişdirilərək erməniləşdirilmişdir. İndi yalnız insanların yaddaşında və ayrı-ayrı sənədlərdə ilkin formasını saxlayan bu toponimlərin xeyli hissəsi türk əsilli tayfaların adından yaranmışdır.

Zəngilan rayonu tarixən türk tayfalarının məskunlaşdığı ərazi olmuşdur. Oradakı toponimlər bunu birmənalı təsdiq edir. Rayonun adında qorunmuş türk mənşəli etnos "Azərbaycandakı çoxsaylı türk boylarından biri olan, qədim çağlarda adı **sanqi** şəklində yazılan **zəngilər**dir, **Zəngibasar** bölgə adının ortaya çıxmasına səbəb olan **Zəngi** çayı da vaxtilə öz adını ərazidə məskunlaşmış **zəngi** boyundan almışdır. **Zəngilər** təkcə **Ağrı** vadisində deyil, həm də **Zəngi (Zəngibasar)** bölgəsində yaşamışlar. Ümumiyyətlə, İrəvan mahalının digər qədim tayfaları kimi, **zəngi** boyları da sonralar geniş ərazilərə yayılmışdır. Belə ki, Quzey Azərbaycanda **Zəngilan** və **Sanqaçal** toponimlərində də izini qoymuş **zəngilər** bir zamanlar **Türküstan** çöllərinə qədər köç etmişlər" (1, 68). Böyük qazax mütəfəkkiri Çokan Valixanov Qırqız mifologiyasında ilxını qoruyan haminin **Kambar-Ata**, qaramal hamisinin isə **Zəngi-Ata** adlanmasını qeyd edir. Buradan görünür ki, **zəngi** sözü müqəddəs anamlı ifadədir (21, 260). Vətənpərvər alim Firudin Cəlilov bu boyun ilişib qaldığı yer adları haqqında yazır: "İrəvan mahalının güney çevrəsi barədə Asur mənbələrində məlumat vardır. Arazdan aşağı, Urmu gölünün quzey sahilləri Asur qaynaqlarında **Sanqibut** ölkəsi adlanır. Qədim türk dilində **but/bud** "tayfa", "boy" anlamında işlənən sözdür və "xalq" anamlı **budun** sözü də bu kokdən yaranmışdır. ona görə də **sanqibut** adı "sanqi boyu" mənasını verir. Həmin bölgədə, Maku Şəhərinin güneyində axan indiki **Zəngi-mar** çayının adı məhz qədim **sanqi/zəngi** boylarının nişanəsidir" (1, 68). Dyakonov da "Midiya tarixi" əsərində bu tayfa haqqında məlumat verərək yazır: "Asur qaynaqları Urmu gölündən aşağıda da **zəngilərin** yaşadığını xəbər verir. Buradakı **Zəngi** ölkəsinin adına **Bit-Sanqi** və **Bit-Sanqibut** rast gəlinir ki, bu da həmin adın asur dilindəki ev, yurd anlamında işlənən **bit** sözü ilə verilməsi, yəni asurca "**sanqi (boyunun) yurdu**" anlamında işlənmişdir. Bu bölgədən m.o. VIII əsrdə asurların Suriyaya deportasiya etdikləri boylar arasında **sanqilli (zəngili)** tayfa adı da 738-ci ilə aid Tıqlatpalasar annalında² qeyd olunmuşdur" (8, 199). B.Budaqov və Q. Qeybullayev belə qənaətdədirlər ki, **zəngi** tayfası türkləşmiş kürd tayfasıdır (6, 262). Amma mötəbər mənbələrə əsasən deyə bilərik ki, **zəngi** tayfası türk mənşəlidir. Belə ki, Fəruq Sumer bu tayfa ilə bağlı yazır: "Əlcəzair və Suriya hakimləri olan

¹ - Birinci nəzəriyyə tarixə daha uyqundur. C. H.

² - salnamə.

ZƏNGİLƏN RAYONUNUN TÜRK MƏNŞƏLİ TOPONİMLƏRİ VƏ ONLARIN TÜRKİYƏ ƏRAZİSİNDƏ PARALELLƏRİ

ELÇİN MƏHƏMMƏD OĞLU MƏMMƏDOV
Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru

Minilliklər boyu türk xalqları geniş ərazilərdə məskunlaşmış və yaşadıkları bölgələrdə öz izlərini qoymuşlar. Onların bu ərazilərin qədim sakinləri olmasını sübut edən ən etibarlı fakt məhz həmin yerlərə verdikləri coğrafi adlardır toponimlərdir. "Toponimlər xalqın təşəkkül tarixini, soykökünü elmi şəkildə öyrənməklə, elin, obanın, xalqın tarixinin araşdırılmasında əvəzsiz mənbədir. Hər bir el, oba xalq tərəfindən verilən adı ilə tanınır və bu adla da tarixdə yaşayır. Xalqın tarixinə dair ən xırda cizgiləri belə özündə qoruyub saxlayan, zamanın ınağından çıxan yer-yurd adları (toponimlər) dilin ən qədim qatlarını mühafizə edib gələcək nəsələ çatdırır" (5, 11).

Tarixən Azərbaycan ərazisində türkdilli etnoslar yaşamış, yer-yurd adlarında bu və ya digər dərəcədə "bərkiyib" qalmışlar. Təsadüfi deyil ki, dayanıqlı və əbədi olaraq yaşayan toponimlərin əksər hissəsi elə etnosların adı əsasında əmələ gəlmişdir. Türk dillərinin qanunauyğunluqları ilə daha dəqiq izahını tapan belə onomastik¹ vahidlər Şərqi Avropadan, Balkanlardan, Kiçik Asiyadan başlayaraq, Uzaq Şərqi qədər çox geniş ərazidə yayılmışdır. Türk tayfalarının yayılma arenasının² bu cür genişliyini təsdiq edən faktlardan biri də oxşar yer adlarına bir-birindən uzaq ərazilərdə rast gəlinməsidir. Birmənalı olaraq demək olar ki, Azərbaycanda mövcud olan coğrafi adların, bəlkə də, hamısının oxşarını türk qurumlarının ərazilərində müşahidə etmək mümkündür. Belə toponimlərin toplanıb araşdırılması və onların digər türk xalqlarının yaşadıkları ərazilərdəki paralellərinin tapılması sözügedən tayfaların bu yerlərin qədim və əzəli sakinləri olmasını sübut etməyə imkan verir.

Türkologiyada belə bir yanlış fikir var ki, "türk tayfaları tarixən hər hansı səbəbdən yaşayış yerlərini dəyişmiş və məskunlaşdıqları yeni ərazilərə qoyub gəldikləri yerlərdəki toponimlərin adını vermişlər". Amma bu mülahizəyə alternativ başqa bir fikir də soyləmək olar. Belə ki, türk tayfaları köç etmədən, elə geniş ərazilərdə qədimdən yaşayaraq, yaxınlıqdakı coğrafi obyektləri (gay, göl və s.) tayfanın adını özündə daşıyan onomastik vahidlərlə adlandırma da bilirdilər. Məsələn, Azərbaycan ərazisindəki toponimlərin bir qisminin paralelləri ondan 100 km-lərlə uzaqda olan Əfqanıstanda müşahidə edilir. Deməli, türk tayfaları

¹ - Xas adlara aid.

² - Azad meydan.

3. Ergin M. Türk dil bilgisi. Sofya, "Narodna prosveta", 1967, 386 s.
4. Eyvazova R. Kişvəri "Divan"ının dili (morfoloji xüsusiyyətlər). Bakı, "Elm", 2005, 154 s.
5. Əliyeva G.F. Oğuz və qıpçaq qrupu türk dillərində felin gələcək zaman şəkilçiləri. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası aspirantlarının elmi konfransının materialları. Bakı, Elm, 2008. s. 515-518.
6. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, 352 s.
7. Xəlilov Ş.X. Felin vacib şəklinin tarixi inkişafı və müzare zamanın inkarı haqqında. Türk dillərinin leksik-morfoloji quruluşu. Bakı, S.M. Kirov adına ADU nəşri, 1981, s.71-84.
8. İslamov M.İ. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1968, 274 s.
9. Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri. Fiil. Basit çekim. Ankara, TDK Yayınları, 2006, 802 s.
10. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası. Bakı, 1962, 257 s.
11. Rüstəmov R.Ə. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində fel. Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1965, 320 s.
12. Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. II. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1975, 130 s.
13. Ибрагимов А. Исследование «Келурнаме» Мухаммеда Якуба Чинги. (Лексика, морфология, факсимиле и глоссарий) АҚД. Ташкент, 1976, 32 с.
14. Кормушин И.В. Системы времен глагола в алтайских языках. Москва, «Наука», 1984, 85 с.
15. Рагимов М. Формы выражения настоящих и будущих времен в письменных памятниках азербайджанского языка XIV-XVIII веков. АҚД. Москва, 1957.
16. Халилов Ш. Х. Язык азербайджанского письменного памятника XV века «Асрарнаме» (морфологические особенности) АҚД, Баку, 1974, 52 с.
17. Шукуров Ш. Наклонения и времена глагола в письменных памятниках узбекского языка в сравнительном освещении. АҚД. Ташкент, 1974, 140 с.

dillər	Cəm		
	I	II	III
Azərbaycan	oxumarıq	oxumazsınız	oxumazlar
türk	sormayız	sormazsınız	sormazlar
türkmən	bilmeris	bilmersiniz	bilmezler
qaqauz	satmarız/ satmazız	satmarsınız/ satmazsınız	satmarlar/ satmazlar
qazax	bilmespiz	bilmessizder/ bilmessizder	bilmes
qırğız	ketpespiz	ketpessizder/ ketpessizder	ketpes
altay	albazıbiz	albazıgar	albaslar
noqay	bermespiz	bermessiz	bermesler
qaraqalpaq	jazbaspız	jazbassız (lar)	jazbas
başqırd	almabız	almashiğız	almastar
qumuq	jatmäsbiz	jatmässiz	jatmästar
qaraçay-balkar	kalmazbiz	kalmazsız	kalmazla
karaim	barmasbiz	barmassız	barmastırlar
kazan-tatar	yazmabız	yazmassız	yazmaslar
özbək	kelmasmiz	kelmassiz	kelmaslar
tuva	olbas bis	olbas siler	olar olbas
uyğur	mys satmas	siler satmas	goılar satmas
tofalar	barbas bis	barbas siler	barbastar
xakas	aspaspıs	aspassar	aspas

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə.Z. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1992, 330 s.
2. Banguoğlu T. Türkçenin Grameri. Ankara, Türk Tarihi Kurumu Basımevi, 1986, 628 s.

üsulla yaranan inkarlıq tutur. Başqa sözlə desək, felin zamanlarında inkarlıq *-ma, -me* şəkilçisi, onun fonetik variantı olan *-pa, -pe, -ba, -be* formaları ilə meydana çıxır.

Ayrı-ayrı türk dillərində ayrı-ayrı şəxslər üzrə şəxs şəkilçilərində rəngarənglik nəzərə çarpdığı üçün onları cədvəldəki kimi qruplaşdırmağı lazım bilirik:

dillər	Tək		
	I	II	III
Azərbaycan	oxumaram	oxumazsan	oxumaz
türk	sormam	sormazsın	sormaz
türkmən	bilmerin	bilmersin	bilmez
qaqauz	satmarım/satmam	satmarsın/ satmazsın	satmar/ satmaz
qazax	bilmespin	bilmessin/ bilmessiz	bilmes
qırğız	ketpesmin	ketpessiz/ ketpessin	ketpes
altay	albazım	albazın	albas
noqay	bermespen	bermessin	bermes
qaraqalpaq	jazbaspan	jazbassın	jazbas
başqırd	almam	almashın	almas
qumuq	jatmäsman	jatmässan	jatmä
qaraçay-balkar	kalmazma	kalmazsa	kalmaz
karaim	barmasmin	barmassın	barmastır
kazan-tatar	yazmam(ın)	yazmassın	yazmas
özbək	kelmasman	kelmassan	kelmas
tuva	olbas men	olbas sen	ol olbas
uyğur	men satmas	sen satmas	goł satmas
tofalar	barbas men	barbas sen	barbas
xakas	aspaspın	aspassin	aspas

Bu zamanın inkar forması birinci şəxs təkində **-man, -men** (<-**marın, -merin**) və **-am, -em** (xem) hissəciklərinin birləşməsindən əmələ gələn **-manam, -menem** forması ilə də işlədilir; məs.: yazmanam, gelmenem və s. Bu şəkilçiyə təsadüfi hallarda Azərbaycan şairlərinin şeirlərində rast gəlirik:

Şikayət eyləmənəm dilbərin cəfasından
Onun cəfası mana yekdurur vəfasından

Nəsimi

Bəs **bilmənəm** ki, rəsmi-vəfa kimdən ökrənir

Xətayi

İndən belə ölsəm, arzu **çəkmənəm**
Şükr allaha, arzumana yetmişdim.
Dostun camalına nəzər eylədim,
Sanasan, tazədən cana yetmişdim

Vaqif

-manam, -menem formasının birinci şəxsin təkini ifadə etməsinə Van eli və yörəsində yaşayan türklərin dilində də rastlanır:

Sallanıram **getemenem**

Men seni **unutmanam** (A.Caferoğlu)

Burada getemenem "getmərəm", unutmanam "unutmaram" mənalarını ifadə edir.

Türkmən dilində də bu şəkilçi geniş istifadə olunmuşdur. məs.:
Alladan gorkaram, senden **gorkmanam!** (Mollanepes, Zöxrə-

Taxır);

XVIII əsr türkmən ədəbiyyatında qeyri-qəti gələcək zamanın inkar forması kimi -mas, -mes şəkilçisindən də istifadə olunmuşdur; məs.: Ömrüm tamam bolqunca, men senden **geçmesmen** "Ömrüm tamam olana qədər mən səndən keçmərəm" (Mollanepes, Zöxrə-Taxır).

Türkmən danışq dilində sual cümlələrində ikinci şəxs tək və cəmində gəlməsi, gəlməsi formasının əvəzinə Sen gəlməmiş? Siz gəlməmişiniz? formasına da rast gəlinir.

Nəticə olaraq qeyd etmək istərdik ki, türk dillərində felin zamanlar sistemində ümumi cəhətlərlə yanaşı xüsusi cəhətlərin olması onu göstərir ki, hər bir türk dilində felin zamanlarının özünəməxsus inkişaf tarixi vardır. Müasir türk dillərində felin zamanlarında inkarlıq mövzusunda apardığımız tədqiqat onu deməyə əsas verir ki, felin zamanlarını ifadə morfoloji əlamətləri ilə rəngarənglik əks etdirsələr də, hansı zamanda olmasından asılı olmayaraq inkarlıq baxımından sabitlik özünü göstərir. Belə ki, felin zamanlarında inkarlığın digər üsullarla ifadəsinə müəyyən məqamlarda rast gəlinə də, hakim mövqeni, əsasən, morfoloji

ma nın, m- ile başlayan bir kelimedən arta kaldığını hətta bu kelimenin bırakmak, yapmamak anlamlarına gələn *ama-, *eme, *uma-, *üme- fiillerindən gelebileceğini söyleməkdədir¹.

Maraqlıdır ki, -mar forması eləcə də Tacikistan ərazisində yaşayan özbəklərin dilində də qeydə alınmışdır ki, bu da Ş.X.Xəlilovun fikrinə, "oğuz dillərinin güclü təsirindən başqa bir şey deyildir"².

Müasir türk dilində birinci şəxsin tək və cəmində -ma, -me, digər şəxslərdə isə -maz, -mez şəklində işləndiyinin şahidi oluruqsa, eski Anadolu türkcəsində və osmanlıcada bu formanın bütün şəxslər üzrə -maz, -mez şəklində təzahür etdiyini görürük³. Bu o deməkdir ki, müasir türk dilindən fərqli olaraq eski Anadolu türkcəsində və osmanlıcada hətta birinci şəxsin tək və cəmi üçün -maz, -mez xarakterik olmuşdur: gitmezven, gitmezvenin, gitmezvem, gitmezem; gitmezüz, gitmezvüz və s.

R.Eyvazova Kışvəri dilində -maz, -məz və -man, -mən inkar formalarının daha çox işləndiyini yazır. Lakin bununla yanaşı, Kışvəri əsərlərinin tədqiqatı zamanı -maz, -məz şəkilçisinin -mas, -məs fonetik variantı qeydə alınmışdır. Müəllif yazır ki, Kışvəri dilində Azərbaycan sözlərinin -mas, -məs qıpçaq-karluq qrupu şəkilçiləri ilə işlənməsinə rast gəlmədik. Belə ki, bu tipli şəkilçilər sairin dilinə söz kökü ilə birlikdə (məs.: bulmas, iməs) keçmişdir. Ona görə də R.Eyvazova Kışvəri dilində -mas, -məs inkarlıq formasını qədim türk dillərinin, xüsusilə özbək dilinin təsirindən başqa bir şey hesab etmir⁴.

Türkmən dilində birinci şəxs təkının inkar forması, eyni zamanda, -marın, -merin formasının ixtisar olunmuş qısa saitli -man, -men variantı ilə də işlənə bilər; məs.: yazman, bilmen, gəlmen və s.

M.Rəhimov -man, -men formasının türkmən dilində çox yayıldığına əsaslanaraq Azərbaycan dilinə onun türkmən dilindən gəldiyini yazır⁵.

¹ Banguoğlu T. Türkçenin Grameri. Ankara, Türk Tarihi Kurumu Basımevi, 1986, 628 s. (183)

² Xəlilov Ş.X. Felin vacib şəklinin tarixi inkişafı və müzare zamanın inkarı haqqında. Türk dillərinin leksik-morfoloji quruluşu. Bakı, S.M. Kirov adına ADU nəşri, 1981, s.71-84. (41)

³ Ergin M. Türk dil bilgisi. Sofya, "Narodna prosveta", 1967, s. 170.

⁴ Eyvazova R. Kışvəri "Divan"ının dili (morfoloji xüsusiyyətlər). Bakı, "Elm", 2005, s. 142.

⁵ Рагимов М. Формы выражения настоящих и будущих времен в письменных памятниках азербайджанского языка XIV–XVIII веков. АКД. Москва, 1957, с.12.

-Dərisini sənin üçün qurudacağım, -dedi. -Sağ olun, istəməz (İ.Əfəndiyev); -Kağızlarını bəri ver baxım. -İstəməz, -Əsmər başını buladı, kağızlarda hər şey yerindədir (M.Süleymanov); türk dilində: Mehmene Banu – gidin (Servinaza). Sen Gülteni yolla buraya. Gelen -İstemez, kimse gəlməsin (N.Hikmet); Kahvaltıdan sonra Hayriye Hanım, kocasının ögle yemeğini hazırlamağa başlamıştı. Ali Rıza bey, kızarak: -İstemez hanım, zahmet etme...dedi (R.N.Güntekin, Yaprak dökümü).

Türk dilində geniş zamanın birinci şəxsin təkinin inkarını bildirən **-mam, -məm** şəkilçisi bəzən indiki zaman formasını əvəz edə bilir və bu xüsusiyyətə Azərbaycan dilində də rast gəlinir. Azərbaycan dilində:

Bilməm, bu da bir həyatımı, yahu?

Bir gün bizə Varmı rahat uyqu? (H.Cavid, İblis)

"...Özellikle Dīvanü Lūgati't-Türk'teki şu kayıt şaşırtıcıdır: "Muzari sıygasının nefyinde (olumsuzluğunda) emri hazır üzerine – birinci, ikinci şahıslar ister müfret (teklik), ister cemi (çokluk) olsun – mim, elif, sin ziyade kılınır. olar barmaslar, bular barmaslar denir ki 'onlar gitmezler', 'bunlar gitmezler' demektir. Birinci şahsın ceminde biz barmasmız denir, 'biz getmeyiz' demektir"¹.

"Əsrarnamə"nin dilində **-ar, -ər** şəkilçili qeyri-qəti gələcək zamanın inkarı **-maz, -məz** və **-man, -mən** şəkilçiləri ilə ifadə olunur². Məhəmməd Yaqub Çinginin "Kəlurnamə"sində isə indiki-gələcək zaman adlandırılan bu zaman formasının inkarı **-mas, -mes** şəklində təzahür olunur³.

Ə.Abdullayev nəinki felin zamanlarında **r-z** münasibətini, ümumiyyətlə dildə **r-z-yə** münasibətini nəzərə alaraq alimləri 3 qrupa bölmüşdür: r// z qeyd edənlər; r>z deyənlər; z>r deyənlər⁴. Müəllif türk dillərində r-in z-yə nisbətən daha qədim olduğu və z-nin isə sonrakı hadisə olduğu qənaətinə gəlir və təbii ki, bu fikrini müxtəlif sübutlarla əsaslandırır.

T.Banguoğlu -mAz ekinin Eski Türkçeden beri -me-r yerine -me-z şəklində, -z fiilden isim yapma ekinin de, geniş zaman -r ekinin yerine istifadəsini söyləməkdir. Ayrıca T.Banguoğlu -

¹ Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri. Fiil. Basit çekim. Ankara, TDK Yayınları, 2006, s. 390.

² Халилов Ш. Х. Язык азербайджанского письменного памятника XV века «Асрарнаме». (морфологические особенности) АКД, Баку, 1974, с.46.

³ Ибрагимова А. Исследование «Келурнаме» Мухаммеда Якуба Чинги. (Лексика, морфология, факсимиле и глоссарий) АКД. Ташкент, 1976, с. 26.

⁴ Abdullayev Ə.Z. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1992, 235.

də vardır; məs.: yuxu yozmaq, yuxu yormaq, gözümə gözüdür, gözümə görükdür və s.”¹

Yazı abidələrinin dilində birinci şəxsdə z ünsürü XVIII əsrə qədər normal qaydada özünü göstərmiş, bu dövrdən sonra zəifləmiş və XIX əsrin ortalarında yazı dilində öz əhəmiyyətini itirmişdir.

“XIII-XIV əsr abidələrində bu şəkilçi sonu cingiltili samitlə olan -maz, -məz formasında işlədilmişdir. -mas və -maz formalarının paralel istifadəsi “Kutadqu biliq”in dili üçün də xarakterikdir. M.Kaşğarlının “Divani-lügət it-türk”ündə əsasən, -mas forması müşahidə olunur. Orxon-Yenisey və qədim uyğur abidələrində yalnız -maz formasından istifadə olunmuşdur”².

-ar, -ər şəkilçili gələcək zamanın spesifik cəhətlərindən biri məhz onun bütün zamanları əhatə edə bilməsidir. -ar, -ər şəkilçili gələcək zamanın bu xüsusiyyəti, eyni zamanda, atalar sözləri, zərb məsəlləri, tapmacalarda geniş yayıldığından demək olar ki, bütün türk dilləri üçün səciyyəvidir. Bu xüsusiyyət -ar, -ər şəkilçili gələcək zamanın inkar formasında da geniş yayılmışdır; məs.: türk: Görünen köy klavuz *istemez*; uyğur: Kuruk şakka koşqaç *konmas*.

Türk və Azərbaycan dillərinin zaman baxımından oxşar cəhətlərindən biri də -maz, -məz şəkilçisinin birinci şəxsin təkini ifadə edə bilməsidir. Belə ki, bəzən üçüncü şəxsin təki birinci şəxsin təkini əvəz edə bilir və bu zaman heç bir şəxs sonluğundan istifadə olunmur. Maraqlısı budur ki, üçüncü şəxsin təki birinci şəxsin təkinin yerində işlənərkən gələcək zaman formasını deyil, indiki zamanın inkarını ifadə edir. Məs Azərbaycan dilində:

Hiç məraq *istəməz*, xayır, haşa

İstəməz başqa laf!

Bana sən mane olmadın əsla.

Söylə, açıq söylə, hər nə var, söylə!

Şu qəza doğdu bir təsadüfdən,

Doğru söylə, İsmət! Şaşırma böylə.

Məni tale ayırdı Arıfdən

(H.Cavid, İblis)

(H.Cavid, Ana)

¹ Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası. Bakı, 1962, s. 257.

² Шукуров Ш. Наклонения и времена глагола в письменных памятниках узбекского языка в сравнительном освещении. АДД. Ташкент, 1974, с. 122.

Şəkinin Vərəzəd, Baş Zəyzid kəndlərində ikinci şəxsdə qeyri-qəti gələcək zamanı ifadə edən -z şəkilçisi tamamilə düşür¹; məs.: yazmısan, yazmıəsuz, otumıasan, otumıəsuz və s.

E.Əzizovun bir fikrini xatırlatmaq istərdik: “Ədəbi dilin müəyyən bir dövründə dialekt-danışıq əlaməti olan bir xüsusiyyət başqa bir dövrdə və ya mərhələdə normaya çevrilir. Eləcə də əvvəlki dövrlərdə ədəbi dil norması sayılan xüsusiyyətlərin sonrakı dövrlərdə arxaikləşməsi halları özünü göstərir. Arxaizmlərin ədəbi dil faktı olanları dildən çıxır, dialektlə uyğun gələnləri isə dildə qala bilir”². Bunu nəzərə alaraq, ilk baxışda söyləmək olar ki, zaman şəkilçisindəki r səsinin z səsi ilə əvəz olunması sonrakı hadisədir, yəni r ünsürü daha qədimdir. Lakin müasir Azərbaycan dilində qeyri-qəti gələcək zamanın inkarı ikinci və üçüncü şəxslərdə -maz, -məz formasında olmasına baxmayaraq Azərbaycan dilinin əvvəlki inkişaf dövrlərinə nəzər saldıqda, başqa bir vəziyyəti müşahidə edirik. Belə ki, burada hətta birinci şəxsdə r səsinin z səsi ilə əvəzlənməsinin şahidi oluruq. Ona görə də bu ünsürlərin hansının daha qədim olduğunu söyləmək çətindir və xüsusi tədqiqat cəlb edir.

Nümunələr:

Güli-gülzari pürçindir, qonubdur zülfi pürçinə,
Nə güldür bilməzəm, yarəb ki, pürçin qondu pürçinə.

(Nəsimi)

Bədxahim ola cümlə cəhan, çəkməzəm məlal,
Çün ol sənəm mənimlən əgər nixxah ola

(Xətayi)

Ey Füzuli, qılmazam tərki-tiriqi eşq kim,
Bu fəzilət daxili əhli kəmal eylər məni

(Füzuli)

H.Mirzəzadə -maz, -məz formasını birinci şəxsdə -mar, -mər formasına nisbətən daha qədim hesab edir. Müəllif bəzi fellərin fonetik tərkibini nəzərə alaraq qeyd edir: “Müasir dillə müqayisədə biz mövcud fərqi ancaq fonetik cəhətdən olduğunu görürük. -maz, -mar tərkibində r-nin z-yə keçməsi azərbaycanca bəzi sözlərdə indi

¹ İslamov M.İ. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1968, s. 132.

² Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, Dövlət Universiteti nəşriyyatı, 1999, s. 9.

Müvafiq mənbələrdə onun cəm forması özünü göstərmir¹. Maraqlıdır ki, araşdırdığımız digər türk dillərində şəkilçinin bu variantına rast gəlinməmişdir.

-mar, -mər, -maz, -məz formalarının hansının daha qədim olması fikri həmişə dilçilərin diqqətini cəlb etmiş, müxtəlif mülahizələrə və fikir ayrılığına səbəb olmuşdur.

Müasir Azərbaycan dilində qeyri-qəti gələcək zamanın inkarında II və III şəxslərdə *r* səsi *z* səsi ilə əvəz olunur. Türkmən dilində isə yalnız III şəxs tək və cəmində qeyri-qəti gələcək zamanın inkar formasında *r* səsi *z* səsinə keçir. Türkmən dilində inkarlıq əlaməti kimi I və II şəxslərdə *-mar, -mer*, III şəxsdə isə *-maz, -mez* müstəqil inkar formaları kimi fərqləndirilir. F.Zeynalov bunu düzgün hesab etmir. O qeyd edir ki, *-maz, -mez*, eləcə də *-mar, -mer* formalarını müstəqil inkar formaları kimi vermək düzgün olmazdı. Burada *-ma, -me* inkarlıq şəkilçisi, *-r* qeyri-müəyyən zaman əlamətidir. Buradakı *-z* isə *-r* samitinin *-z* səsinə keçməsindən başqa bir şey deyil². Ancaq qeyd etməliyik ki, istər Azərbaycan dilində, istərsə də digər türk dillərində hər hansı bir xüsusiyyəti ifadə etmək üçün bir neçə şəkilçinin birləşməsindən əmələ gələn onlarla şəkilçi vardır (*-maqda*², *-dığım*⁴, *-dıqca*⁴ və s.) və bu şəkilçilər ayrı-ayrılıqda deyil, birləşərək xüsusi bir əlamət kəsb edirlər. Bu baxımdan *-mar, -mər* və *-maz, -məz* də müstəqil inkar şəkilçiləri kimi qəbul edilə bilər.

Azərbaycan dilinin bir sıra şivələrində qeyri-qəti gələcək zamanın II şəxs inkar formasında *r* ünsüründən istifadə olunur. Bu Quba, Şamaxı, Ordubad, Şəki dialektlərində, Sabirabad, Xaçmaz, Lənkəran, Astara, Zaqatala, Gədəbəy, Daşkəsən başqa rayon şivələrində özünü göstərir. Quba və Şamaxı dialektlərində isə hətta üçüncü şəxsdə də *r* ünsürü müşahidə edilir³. Məsələn: yazmarsan, yazmar, doğramarsan, yazmarsuz, dimər və s.

¹ Кормушин И.В. Системы времен глагола в алтайских языках. Москва, «Наука», 1984, с. 28.

² Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. II. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1975, s. 113.

³ Rüstəmov R.Ə. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində fel. Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1965, s. 248.

ədəbi dili üçün *-mar, -mər, -maz, -máz* forması xarakterikdir. Digər formalardan müasir ədəbi dilimizdə istifadə olunmasa da, onlar Azərbaycan dilində tarixən işlənmiş və həmin şəkilçilərə bu gün də bəzi dialektlərdə rast gəlinir.

Müasir türk dilində I şəxsin tək və cəmində *-ma, -me*, II şəxsin tək və cəmində *-maz, -mez* formalarından istifadə olunur. Müasir türkmən dilində isə *-mas, -mäs* və *-mam, -mäm* şəkilçilərindən başqa bütün şəkilçilərin işləndiyi müşahidə olunur.

Müasir türk dillərindən tatar dilində, bəzən də özbək folklorunda indiki-gələcək zamanın birinci şəxsin təkini inkarı *-mam* formasında işlədilir. Bunu aşağıdakı nümunələr bir daha sübut edir: *ışlamam, ketmam, bilmam* və s. yeri gəlmişkən bir cəhəti qeyd etmək istərdik ki, indiki-gələcək zamanın birinci şəxsin təkini inkarının bu cür ifadəsi müasir türk dilində *-ar, -er, -ır, -ir, -ur, -ür* şəkilçiləri ilə formalaşan geniş zamanın inkarının təsriyi ilə eynilik təşkil edir. Qeyri-qəti gələcək zamanın bu cür inkar şəkilçili formasına bəzən Azərbaycan ədəbi dilində də rast gəlinir¹:

Öz yurdumda bir qəribdən seçilməm,
Əsir kimi bir dost, bir yaxın bilməm.

Hüseyn Cavid

Müasir qazax, salar, noqay, qaraqalpaq, özbək, qumuq, sarı-uyğur, yeni uyğur dillərində *-ar, -ər* şəkilçili gələcək zamanın inkarının ifadəsi üçün bütün şəxslər üzrə *-mas* formasından istifadə olunur. Noqay və qaraqalpaq dillərində *-mas, -mes* forması ilə yanaşı, *-bas, -bes, -pas, -pes* formalarına da rast gəlinir. Araşdırdığımız altay, qırğız, xakas, tuva dillərində bütün şəxslər üçün *-bas, -bes* şəkilçisi xarakterikdir.

Çulım tatarlarının dilində *-mas, -mes* şəkilçisinin *-vas, -ves* şəkilçi variantı müşahidə olunur:

I ş. salvasım

II ş. salvasıң

III ş. salvas

¹ G.F.Əliyeva. Oğuz və qıpçaq qrupu türk dillərində felin gələcək zaman şəkilçiləri. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası aspirantlarının elmi konfransının materialları. Bakı, Elm, 2008. s. 515-518.

Müasir türkmən dilində felin qəti gələcək zaman formasının inkarı dəl (deyil) sözü ilə düzəlsə də, nadir hallarda *-ma*, *-mə* inkarlıq şəkilçisinin artırıldığıının da şahidi oluruq: - Belki oglyñ bu pikiriñe gövnmecək “Bəlkə oğlun bu fikrinlə razılaşmayacaq”; - Sıgır almacakmı? “İnək almayacaqsan?” (A.Durdiyev, Saylanan eserler).

Qeyri-qəti gələcək zamanın formal əlaməti müasir Azərbaycan dilində *-ar*, *-er*; türkmən dilində *-ar*, *-er*; türk və qaqauz dillərində *-ar*, *-er* (*-är*), *-ır*, *-ir*, *-ur*, *-ür*, *-r*; qazax, noqay, qaraqalpaq, xakas dillərində *-r*, *-ar*, *-er*; qaraçay-balkar, qumuq, tuva dillərində *-(ı)r*, *-(i)r*, *-(u)r*, *-(ü)r*, *-ar*, *-er*; qırğız, yakut dillərində *-r*, *-ar*, *-er*, *-or*, *-ör*; başqırd dilində *-ır*, *-ir*, *-ur*, *-ür*; altay dilində *-r*, *-ır*, *-ir*, *-ur*, *-ür*, *-ar*, *-er*, *-or*, *-ör*; barabın tatarlarının dilində *-r*, *-ır*, *-ir*, *-ar*, *-ər* variantlarda müşahidə olunur.

-ar, *-ər* şəkilçili zaman formasının müşahidə olunduğu hər bir türk dilində bu formal əlamət iki variantda olduğuna görə, yəni açıq damaq saitləri ilə işləndikləri üçün birinci və ikinci şəxsin cəmində təsdiq və inkarında şəxs şəkilçiləri dörd variantda olduğu halda, yalnız onların iki variantından istifadə olunur. Başqa sözlə desək, I şəxsin cəmində *-ıq*, *-ik*, *-uq*, *-ük* yaxud *-ız*, *-iz*, *-uz*, *-üz* şəxs sonluqlarından *-ıq*, *-ik* yaxud *-ız*, *-iz*; II şəxsin cəmində isə *-sınız*, *-siniz*, *-sunuz*, *-sünüz* yaxud *-sız*, *-siz*, *-suz*, *-süz* şəxs sonluqlarından isə yalnız *-sınız*, *-siniz* yaxud *-sız*, *-siz* şəxs şəkilçiləri işlədilir.

Bu şəkilçi ilə əmələ gələn zaman formasının inkarı bütün türk dillərində fel kökü ilə *-ar*, *-ər* şəkilçisi arasına *-ma*, *-mə* inkarlıq şəkilçisinin artırılması ilə düzəlir. Lakin burada dilçilərin diqqətini cəlb edən cəhət felə *-ma*, *-mə* şəkilçisi artırıldıqdan sonra *-ar*, *-ər* zaman şəkilçisinin müxtəlif formalarda təzahür etməsidir.

Qeyri-qəti gələcək zamanın inkarını ifadə edən *-mar*, *-mər*, *-maz*, *-məz*, *-mas*, *-mäs*, *-manam*, *-mənəm*, *-man*, *-mən*, *-mam*, *-mäm* formalarının hər biri qədim tarixə malikdir və onlar türk dillərində məhz bu zamanı bildirmək üçün daha çox işlənmiş şəkilçilərdir. İstər ümumi türkologiyada, istərsə də Azərbaycan dilçiliyində bu şəkilçilər haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur.

Qeyd etməliyik ki, müasir türk dillərində *-ar*, *-ər* şəkilçili gələcək zamanın inkarını ifadə edən formanın müxtəlifliyi daha çox birinci şəxsin tək və cəmində nəzərə çarpır. Müasir Azərbaycan

Balakərimin tütəkdə çaldığı havaları bir də *heç kim eşitməyəcək*
(Elçin, Ağ dəvə)

Qəm yağışı *yağmayacaq*
Kədər məni *boğmayacaq*
Inan ki, *ağarmayacaq*,
Tellər sənin acığına

(Nüsrət Kəsəmənli)

Noqay dilində qəti gələcək zamanın inkar formasını əmələ gətirmək üçün fel kökünə *-ma, -mə* inkarlıq şəkilçisi artırılır. Bununla yanaşı, noqay dilində qəti gələcək zamanın inkarının analitik forması da mövcuddur. Belə ki, *-ma, -mə* inkarlıq şəkilçisi ilə yanaşı, həm də tuvil “deyil” sözündən də istifadə olunur. Bu halda şəxs şəkilçisi əsas felə yox, tuvil “deyil” sözünə artırılır; məs.:

Tək

I ş. karamayakpan / karayak tuvilman

II ş. karamayaksıŋ / karayak tuvilsıŋ

III ş. karamayak / karayak tuvil

Cəm

I ş. karamayakpız / karayak tuvilmız

II ş. karamayaksız / karayak tuvilsız

III ş. karamayaklar / karayak tuvillar

Eyni vəziyyəti başqırd dilində də müşahidə edirik. Belə ki, noqay dilində olduğu kimi, başqırd dilində də qəti gələcək zamanın inkar forması həm *-ma, -mə* inkarlıq şəkilçisi ilə, həm də ekvivalent olaraq tügel “deyil” sözü ilə əmələ gəlir: almayacağmın – alacak tügelmen, almayacağhıŋ – alacak tügelheŋ, almayacak – alacak tügel, almayacağbız – alacak tügelbez, almayacağhıŋız – alacak tügelhegez, almayəcəktar – alacak tügeldər və s.

Türkmən dilində qəti gələcək zamanın inkar forması bütün zaman formalarının inkarını əmələ gətirən *-ma, -mə* inkarlıq şəkilçisi ilə yox, dəl “deyil” sözü ilə meydana çıxır. Təbii olaraq bu məqamda da şəxs şəkilçiləri işlənmir və felin neçənci şəxsə aid olduğunu bildirmək üçün şəxs əvəzliliklərinin fel formasından əvvəl iştirakı vacibləşir:

men alcek dəl	biz alcak dəl
sen görcek dəl	siz alcak dəl
ol bilcek dəl	olar alcak dəl

MÜASİR TÜRK DİLLERİNDE GƏLƏCƏK ZAMANDA İNKARLIQ

Dr. Gülnarə Fəxrəddin qızı ƏLİYEVƏ
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
gulnara.fakhraddin@gmail.com

Felin zamanlarında inkarlıq leksik və morfoloji yolla özünü göstərir. Qrammatik zaman formalarının böyük əksəriyyətində inkarlıq morfoloji yolla meydana çıxır. Belə ki, fel zamanlarında morfoloji yolla meydana gələn inkarlıq bütün türk dillərində yalnız *-ma*, *-me*, onun fonetik variantı olan *-pa*, *-pe*, *-ba*, *-be* şəkilçiləri ilə düzəlir. Təbii ki, burada bəzi istisnalara da rastlanır. Bəzi zaman formalarında inkarlıq yalnız morfoloji yolla *-ma*, *-me* ilə əmələ gəlirsə, bəzilərində inkarlıq yalnız leksik üsulla yaranır. Belə ki, zaman formalarının bəzilərində nadir hallarda olsa belə, yalnız “*devil*”, “*yox*” sözlərindən istifadə etməklə inkarlıq anlayışını yaratmaq mümkün olur.

Türk dillərində bəzi zaman formaları da mövcuddur ki, bu fel zamanlarında həm morfoloji, həm də leksik yolla inkarlıq ifadə olunur. Yəni inkarlığın ifadəsində hər iki üsuldan paralel olaraq istifadə edilir.

-acaq, *-əcək* şəkilçisi qəti gələcək zamanı ifadə edən formal əlamətdir və müxtəlif fonetik dəyişmələrlə müəyyən türk dillərində mövcuddur. Konkret olaraq, araşdırdığımız Azərbaycan, türk, türkmən, qaqauz, noqay, qumuq, özbək, başqırd, krım-tatar, qaraqalpaq, kazan-tatar, yakut dillərində *-acaq*, *-əcək* şəkilçili gələcək zaman forması özünü göstərir. Bu zaman formasının inkarı mövcud olduğu türk dillərindən türkmən dili istisna olmaqla *-ma*, *-me* şəkilçisi ilə formalaşır.

Eyni bir cümlədə bəzən bir, bəzən bir neçə inkar əlamətinin iştirakının şahidi oluruq: - Nə olar? Amma mən daha sizin dediyiniz o sirkdə təlxəklik eləyib cammaatı *güldürməyəcəyəm*; Amma

Göründüyü kimi, A.Məsud yaradıcılığında obrazların reallıq və irreallıq arasında vurnuxması hallarına bir sıra əsərlərində rast gəlinməkdədir. Bu halda A.Məsud təsvir vasitələrindən olan fantasmaqoriyadan xüsusi məharətlə istifadə edir. Müəllif bu vəziyyəti ömrünün sonunu yaşamaqda olan obrazların timsalında canlandırır. Bu obrazlar keçmiş günlərini xatırlayır, bu xatirələrdən qeyri-real aləmə qapılır və gerçək həyata keçid alır. Bəzi hallarda bu keçidlər arasındakı sərhəd aydın görünür. Bəzən isə reallıq və irreallıq o qədər qarışıq olur ki, xatirələrin, xəyalların, gerçəkliyin harda başlayıb, harda bitdiyini müəyyən etmək çətin olur. Bütün hallarda A.Məsud əsərlərində istifadə olunan ədəbi vasitələr bu əsərləri kütləvi yaşantıların təsvirinə əsaslanan ədəbi nümunələrdən fərqləndirir və bu əsərin cazibəsini daha da artırır.

Sevil Mammadaliyeva

Essense

The psychological situation of the Afag Masud's heroes

The article deals with the artistic expressional and descriptive means, literary methods used in the Afag Masud's creative work. Here is noted the writer describes her heroes in the condition that they are between the influences of external and internal worlds and in the situation of floundering. The difference between their internal world and their real life is analyzed in the article.

yataq otağının divarlarının rənginin dəyişməsi, vaxtilə üstündə bacısı öldürülmüş xalçanın naxışlarının, elə xalçanın özünün onu əhatə edən divarlara tutulması artıq xatirə deyildi, xəstənin keçirdiyi halların təzahürü idi. Qeyd edildiyi kimi, əsərdə bir-birini əvəz edən xatirələrin təsvirinə üstünlük verilmişdir. Müəllif fikirlərinin daha dolğun ifadəsi üçün müxtəlif ifadə vasitələrindən istifadə etsə də, əsər xatirələr əsasında qurulduğundan fantasmaqoriyaya da rast gəlinir. Məsələn, yataqda yatan qadının müxtəlif yaş mərhələlərində olan surətləri qarşısında yanaşı düzülmüşdü. Zərifə qalxıb onlardan birini – cavan Zərifəni qucaqlayır. Sonra görür ki, bu onun özünün adının yazıldığı başdaşdır və o, başdaşların əhatəsində, qəbiristanlıqdadır. Bəzən qadın dumanlı boşluğun içinə düşür. Əri toza bənzəyən dumanın içində uzanıb onu köməyə çağırır, amma əli-ayağı, dirsəklənəcək bir yer olmadığından durub ərinə kömək eləyə bilmir. Üstəlik qollarından nə isə bərk-bərk saxlamışdı. Baxıb görür ki, qızının əlləridir, onun qollarını ovuşdurur. Bu məqamda huşdan ayılan xəstə reallıq aləminə qaydır.

A.Məsud yaradıcılığının bir çox nümunələrində fantasmaqoriya elementləri aydın nəzərə çarpır. Onun "Cəza" əsərində də bu xüsusiyyətlərin şahidi oluruq. Əsərin qəhrəmanı vəzifəli şəxsdir. Onun kənddə tənha yaşayan anası vəfat edib və dəfn mərasiminin təşkil edilməsi üçün kəndə çağırılır. Dəfnə rəisinin də gələcəyini güman edən oğul kənd əhlinin cənazəni saxlamamaq məsləhətinə əhəmiyyət verməyərək mərasimi sabaha qədər ləngidir. Buna görə də həmin gecəni evdə anasının cəsədi ilə tək qalmalı olur. Gecə boyu keçmiş xatirələr, vicdan əzabı, qarabasmalar onu rahat buraxmır. Bu qarabasmalar, nəhayət qəhrəmanın məhvinə səbəb olur.

Qeyd edilməlidir ki, A.Məsudun əsərlərində nəzərə çarpan fantasmaqoriya ölümqabağı hal kimi diqqəti çəkir. Belə ki, sanki qarabasmalar sonda obrazın məhv olmasına səbəb olur. Bu halın qəhrəmanın ölümünə kimi davam etməsi onu söyləməyə əsas verir ki, müəllif xatirə qarışıq qarabasmalar vasitəsi ilə insanın daxilindəki ikinci "mən"ini qaldırır və onu hesabatə çəkir. İllərlə törətdiyi günahları bu vasitə ilə qəhrəmanın yadına salır. Deməli, müəllifə görə insan əməllərinə görə hesabat verir.

yaşayır. Gah yataq otağının döşəməsinin qapı kimi aşağıdan döyülməsindən, gah cırıltısından, gah taxtaların yerindən qopub düşməsindən vahimələndirdi. Reallıq qarabasma və yuxu ilə elə qarışb ki, onun nə vaxt yuxu gördüyünü, nə vaxt ayıq olduğunu bilmək çətindir. Əsər sona yaxınlaşdıqca gerçəkliklə əlaqənin daha da itməsinin şahidi oluruq. Bu nazirin bürodan çıxıb professorun evinə gəlməsi ilə müşahidə olunur. Professorun evində baş verənlərin təsviri öncə qəribə bir təəssürat yaradır. Gerçək görünsə belə, vahimə yaradan abu-hava duyulmaqdadır. Professorun qudurmuş itin pəncəsindən qaçan nazir binadan çıxanda görür ki, nə maşını oradadır, nə də sürücüsü. Ona nə qədər ağır olsa, yorğunluqdan ayaqlarını zorla sürüsə belə, boz küçə ilə qaçmalı olur. Nazir haqqında danışmaq istədiyi, onu təqib edən, qorxduğu üzüçapıqlı qocanın Əzrayıl olduğunu nəhayət ki, başa düşmüşdü. Ancaq imdad dilədiyi professordan yardım ala bilməməsi, əksinə onun da təqibinə məruz qalması nazirin vəziyyətini daha da ağırlaşdırır. O, qaçır, qaçdıqca da bir neçə adamın, o cümlədən itin onun dalınca düşməsini bilir. Bir tərəfdə gizlənir və görür ki, onun arxasınca gələn it deyil, professordur, o, gah it kimi hürür, gah da at kimi kişnəyir. Əsərin sonunda nazirin də dönüb suiti olması ilə müəllif baş verənlərin reallıq olmadığını diqqətə çatdırır. Deməli, təsvir olunanlar gerçəklik deyil, fantasmaqoriyadır – nazirin xəstə halda keçirdiyi qarabasması və yaxud huşsuz haldakı yuxu qarışıq sayıqlamalarıdır.

Müəllif burada nazirin xalq izdihamının qorxusundan düşdüyü vəziyyəti təsvir edir. Düzdür, bu proses – xəstəliyin simptomları artıq başlamışdı. Bunu biz birinci iclas zamanı görmüşdük. Lakin hökumət binasına hücum edən kütlənin vahiməsindən qaçan nazirin düşdüyü vəziyyət onun cismani olaraq bəlkə də, büronu tərk etməməsini, onu izləyən Əzrayılla mübarizə etməsini göstərir.

“Suiti”də diqqət çəkən qarabasmalara “Üzü işığa” romanında da rast gəlirik. Burada yataqda günlərini tavana və pəncərəyə baxmaqla keçirən qadının – Zərifənin vəziyyəti təsvir edilir. Xəstə halında həyatının keçmiş günləri yaddaşında yenidən canlanır, sanki o günləri təkrar yaşayırdı. Xatirələr bir-birini əvəz etdikcə reallıq kimi görünənləri də olurdu. Bu xatirələrdən yaranan hissini, yuxu ilə reallığın qarışığına bənzər bir halın təsviri diqqəti cəlb edir. Qadının

tabedir. Həmçinin, Don Kixot törətdiyi ağlasığmaz hərəkətlər üçün ya insanların gülüş hədəfinə çevrilsə, ya da hücumu ilə qarşılaşsa da, “Bekar”da əsərin sonuna qədər qəhrəman anasının tənqidləri ilə qarşılaşmır. O, anasının evə qayıdıb hamam otağına keçəndə sanki qapının, cəftənin sınmasını görməməsindən heyrətə gəlir. Bəlkə hamam otağının qapısı heç sınmayıb?! Bəlkə bu halda qəhrəmanda qarabasma olub?! Bəlkə otaqdakı saati qorxudan divara qısılib tövsüyən kişi hesab edən oğlan qapını balta ilə sındırdığını təxəyyülündə canlandırılıb. Bunu onun yataqdan qalxmazdan əvvəlki halı, yatağına uzanarkən fikirləşdikləri də düşünməyə əsas verir. Müəllif obrazın yata bilməməsini, yuxusuzluqdan əziyyət çəkməsini bu vəziyyətə düşməsinə səbəb kimi təqdim etsə də, əsərin adı baş verənləri təhlil ilə ifadə etmiş olur: bekar. Deməli, oğlan yatağında uzanıb düşünməkdən başqa bir işlə məşğul olmadığından yuxu norması pozulub. Buna görə də saatın çıqqıltısı, qonşunun makinasının səsi onu narahat edir, öz nəfəsi ilə qapının arxasında güman etdiyi “kişinin” təngnəfəsliyini qarışıq salır.

A.Məsudun əsərlərində istifadə olunan fantasmaqoriya hər dəfə müxtəlif variantlarda istifadə edilir. Əgər “Bekar”da biz hər birimizə tanış olan təklidən qorxunu görürüksə, “Suiti”də xəstə adamın sayıqlamalarının şahidi oluruq. Əsərin qəhrəmanı olan nazir fiziki cəhətdən iclas zalında otursa da, ruhi olaraq oradan çox-çox uzaqlarlara gedib çıxır. Əsər boyu gerçəkliklə xəyalın bir-birini əvəzləməsi davam edir. Sərhəddi ona ünvanlanan fikirlər müəyyən etməyə yardımçı olur. Məsələn, iclas prosesində nazir zalın ən arxa cərgəsində oturmuş bir qarını görür. Ona baxıb “altdan-altdan” gülən bu qarının yanına gedir və onu anası bilir. “Ana”, deyib çağırdığı bu qarının əslində onun anası olmadığını anlayır, xatırlayır ki, əslində vəfat etmiş anası “hündürboy, alagöz, kök qadın idi”, bu isə çəlimsiz bir qarıdır. Qalxıb getmək istəsə də, əlini qarının dəmir kimi soyuq barmaqlarının arasından çıxara bilmir. Bu hissədə elə təəssürat yaranır ki, hadisə reallıqda baş verib. Lakin müəvənin “bağlayaq bu mərəkəni”, deməsi ilə aydın olur ki, nazir nə yerindən qalxıb zala düşüb, nə də qarının “caynaqlarında” əsir qalıb, bu nazirin xəyal aləminə qapılmasından başqa bir şey deyil.

“Suiti” əsərində təsvir olunan hadisələr sonuna qədər reallıqla xəyal aləmi arasında cərəyan edir. Nazir qarabasmalar içində

qarabasma deyil, xəstə adamın vəziyyəti səviyyəsində göstərir. Bu halda müəllifin bədii dünyasında xəyallar aləmi ilə gerçəkliyin bir-birini maneəsiz və keçidsiz əvəz etməsi mütəmadi olaraq izlənməkdədir. Bu keyfiyyətinə görə A.Məsud yaradıcılığını psixoloji halların, sarsıntıların təsvir edildiyi bədii dünya adlandırmaq olar.

A.Məsud yaradıcılığına xas olan bir keyfiyyət də onun qəhrəmanlarının ikili aləmdə - realıqla xəyallar aləmində yaşamalarıdır. Bəzən bu iki aləm bir-birinə elə qarışdırılır, elə sintez edilir ki, onları bir-birindən ayırmaq çətin olmur. Qəhrəmanın keçdiyi və yaxud hazırda yaşadığı həyat tərzilə daxili aləmi arasındakı uyğunsuzluq, mənəvi təklilik ikili həyat yaşamasına, xəyallar aləminə daha çox meyl etməsinə səbəb olur. Müəllif fantasmaqoriyadan qəhrəmanın daxili aləmində gizlənən qorxularını açmaq üçün istifadə edir desək, yəqin yanılmarıq. Çünki bu vasitədən istifadə edilən əsərləri nəzərdən keçirdikdə personajı narahat edən hallar, qorxduğu və buna görə də içində gizlətdiyi bir çox məqamlar qarabasmalarla təqdim edilir. A.Məsud yaradıcılığında fantasmaqoriyadan istifadə hallarına mütəmadi olaraq rast gəlinir. Ya qəhrəman hansısa hadisəni xəyalında canlandırır, ya da yuxular, sayıqlamalar, qarabasmalar gerçəkliklə əvəzlənir. Bəzi nümunələrə müraciət edək.

“Bekar” hekayəsində obrazın keçirdiyi psixoloji hallar təsvir edilir. Evdə tək qalan oğlan hamam otağına keçib yuyunmaq istəyir. Amma qapını açmağa bilmir. Evdə ondan başqa heç kimin olmadığını bilir. Deməli, kimsə qapını içəridən bağlayıb. O, mətbəxdən baltanı gətirib hamamın qapısını sındırır. Üstəlik yataq otağından da səs gəlir. Gedib baxanda bir kişinin divara qısıldığını görür. Yumruğu ilə onu elə vurur ki, əlini yaralayır. İşığı yandıranda otaqda kimsənin olmamasını görməsi və qədim divar saatının sınıqlarının yerə tökülməsi qəhrəmanın psixi sarsıntılar keçirməsini təsdiq edir. Obrazın bu halını Migel de Servantesin “Don Kixot” əsərindəki div bildiyi yel dəyirmanı ilə döyüşən, ordu bildiyi qoyun sürüsünə hücum edən eyniadlı qəhrəmanla müqayisə etmək olar. Hər iki əsərdə obrazların halındakı psixi çətinlik bir-biri ilə səsleşsə də, bu məqamın xidmət etdiyi məqsəd fərqlidir. Xəstə təsəvvürlü Don Kixot insanlara yardım etmə istəyi ilə fəaliyyət göstərdiyi halda, A.Məsudun personajı müəyyən bir məqsədə deyil, qorxu hissəsinə

AFAQ MƏSUD YARADICILIĞINDA OBRAZLARIN RUHİ VƏZİYYƏTİ

Sevil Məmmədəliyeva

Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin elmi işçisi

Ədəbi əsərlərdə hadisələrin təsvirinə müəlliflər üslublarından asılı olaraq müxtəlif cür yanaşırlar. Bu baxımdan bir müəllif əsərində real hadisələrin, bu fonda isə obrazların vəziyyətlərini təsvir edirlərsə, başqa bir ədib psixoloji çalarların təsvirinə üstünlük verir. A.Məsud yaradıcılığında da hadisələr obrazların psixoloji halətləri fonunda təqdim edilir. Deməli, qəhrəman hadisələrin mahiyyətinin açılmasına deyil, hadisələr onun daxili dünyasında baş verənlərin səbəblərinin açılmasına xidmət edir. Nümunə üçün Anarın "Otel otağı", İ.Şıxlının "Qətl günü" və s. əsərləri göstərə bilərik. Bu əsərlərdə baş verən hadisələr və bu fonda obrazların sarsıntıları verilir. A.Məsudun tarixi hadisələrə əsaslanan "Azadlıq" romanında isə hadisələr obrazın psixoloji halına təsir edən amil kimi verilmiş və bu baxımdan da bir növ arxa planda qalmışdır. Deməli, A.Məsudun əsərlərində daha çox insanın ruhi vəziyyəti, daxili sarsıntıları təsvir obyektinə çevrilir.

A.Məsud yaradıcılığında gərginliyin üstünlük təşkil etməsi onun qəhrəmanlarının ruhi vəziyyətinə də təsir edir və psixoloji çalarların daha qabarıq verilməsinə səbəb olur. Bu zaman müəllif müxtəlif bədii təsvir vasitələrindən istifadə etməli olur ki, bu da onun əsərlərinin özünəməxsusluğunu şərtləndirən əsas amillərdəndir. Personajlarının düşdüyü vəziyyətləri real təqdim etmək üçün yazıçı ədəbiyyatda çox rast gəldiyimiz fantasmaqoriyadan istifadə edir. Sürrealizmin əsas xüsusiyyəti kimi diqqəti çəkən fantasmaqoriya qarabasma, xəstə adamın gözüne görünən və yaxud xəyalına gələn qəribə hisslərin, hadisələrin təsvirinə əsaslanır. A.Məsud yaradıcılığı ilə tanış olan hər bir oxucuya bu ədəbi vasitə də yad deyil. Yazıçının əsərlərində ən çox yararlandığı bu vasitəyə yaradıcılığının ilk vaxtlarından rast gəlinir. Fantasmaqoriyadan dünya ədəbiyyatında olduğu kimi, Azərbaycan ədəbiyyatında da geniş istifadə edilir. Lakin digər Azərbaycan müəlliflərində qarabasmalar real həyat hadisələri ilə vəhdətdə verildiyi halda, A.Məsud təsvir etdiyi hadisələri əksərən onun üzərində qurur. Onun qəhrəmanları psixoloji cəhətdən zədəli insanlar olduğundan bu vasitə özünü adi

وارلیق

فصلنامه فرهنگی، ادبی، هنری به زبانهای ترکی و فارسی

صاحب امتیاز و مدیر مسئول: دکتر جواد هیئت

شماره امتیاز: ۸۵۳۸

آدرس:

تهران، شهرک قدس، فاز ۲، خیابان هرمزان، برج ۹، طبقه ۳، شماره ۲

VARLIQ

Quarterly Journal in Turkish and Persian

Chief Editor: Prof. Dr. Javad HEYAT

Address: No. 2.3rd fl., Tower 9, Hormozan Ave., phase 2,
Shahrake Ghods, Tehran, I.R.IRAN

ISSN:1023-7186

Wwb:

www.varliq.com

E-mail:

mrheyet@yahoo.com

قیمت ۲۵۰۰ تومان